

**İ.H.Alyev
S.S.Səməndərov**

***VERGİ
İŞİ
TARİXƏN***

*(Müsəlman Şərqi və Azərbaycan ictimai-iqtisadi
fikrinin dəyərləri kontekstində)*

BAKI – 2014

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur.

Elmi redaktorlar:

A.K.Ələsgərov - AMEA müxbir üzvü, i.e.d., professor

A.F.Musayev - AMEA müxbir üzvü, i.e.d., professor

Rəyçilər:

E.Hacıadə - i.e.d., professor

Z.Zeynalov – i.e.n.

İ.H.Aliyev, S.S.Səməndərov, “Vergi işi tarixən”, Bakı, 2014, səh.

Kitabda qədim mənbələr əsasında və həmçinin keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq vergi, vergiyə cəlb etmə, vergi münasibətləri problemləri tədqiq edilmişdir.

Kitabda problemlə bağlı elmi-metodoloji ümumiləşdirmələr aparılmış, müasir dövr kontekstindən səsləndirilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Hissə

- 1.1. Vergi prosedurları və onların tarixən ictimai-iqtisadi fikirdə əksi.....5
- 1.2. Vergi işi - İmam Əli İbn Əbu Talibin fikir və mühakimələri işığında
- 1.3. Nizamülmülkün vergi işinin təşkili və daxil olmaqla iqtisadi məsələlərlə əlaqədar dəyərləndir-mələri
- 1.4. Nəsirəddin Tusinin iqtisadi mühakimələrində vergi məsələləri
- 1.5. Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin iqtisadi mühakimələrində vergi məsələləri

II hissə

- 1.1. Vergi mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar Azərbaycan mütəfəkkirlərinin dəyərləndirmələri (XX əsrin I yarısı üzrə)..... .53
- 1.2. Azərbaycan demokratik cümhuriyyətinin vergi siyasəti, iqtisadi fikir plüralizmi kontekstində 1918-1920-ci illərdə
- 1.3. Vergi təşkilatları və vergi işinin təşkili məsələlərinin iqtisadi ədəbiyyatlarda əks olunması XX əsrin 20-ci illərində
- 1.4. Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması XX əsrin 20-30-cu illərində

III hissə (Əlavə oxu materialları)

- Məhəmmədi Reyşəhrinin “Mizanul-hikmət”ndə (xülasəsi) (İİR, Mədəniyyət Mərkəzi – 2009, səh.5-991) vergi və sosial-iqtisadi məsələləri əks etdirən seçmə hissələr.....116
- Ədəbiyyat

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı bazar prinsiplərinə uyğun islahatlara məruz qalır və bu islahatlar öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

İqtisadiyyatımızda çoxşaxəli mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatçılıq və idarəçilik formaları daha mükəmməl qərarlaşmaqdadır. Bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında modernləşmə xətti ardıcıl davamlı inkişaf etdirilməkdədir.

“Azərbaycan 2020 – gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası”nın başlıca hədəfləri olan davamlı inkişaf və modernləşmə həmişə gündəmdə olan bir məsələ kimi vergi işinin də müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilməsinin təkmilləşdirilməsini də tələb edir. Bunun üçün isə tarixən vergiqoyma prosesinin izlənilməsi, öyrənilməsi bu günün ən mühüm məsələlərindəndir. Məhz müəlliflər bu missiyanı yerinə yetirərək qədimdən vergi prosedurları və onların tarixən ictimai-iqtisadi fikirdə əksi məsələlərini mühüm islam mənbələri əsasında həmçinin 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirləri tərəfindən dəyərləndirmələri əsasında araşdırılmışdır.

Hesab etmək olar ki, bu kitab öz yazılma tərzinə, üslubuna və qayəsinə görə oxucuların diqqətini xüsusi cəlb edəcəkdir.

I HISSƏ

1.1. VERGİ PROSEDURLARI VƏ ONLARIN TARİXƏN İCTİMAİ-İQTİSADI FİKİRDƏ ƏKSI

Uzun illərdir nəinki müsəlman Şərfinin alimləri, hətta Qərb dünyasının müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri “Qurani-Kərim”in və onun prinsipləri əsasında formalaşan dünyagörüşü sisteminin dəyərlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu isə o deməkdir ki, müsəlman Şərfinin klassik mədəni irsinin öyrənilməsi daim aktuallığını saxlamaqdadır. Çünki bir sıra siyasi, iqtisadi, fəlsəfi, etik və estetik məzmunlu problemlər islami düşüncə tərzində özünəməxsus tərzdə həll edilmişdir və çağdaş mədəni toplumların müxtəlif elm sahələrində əldə etdikləri hər hansı elmi nailiyyətin ideya qaynaqlarının klassik islam dövrünə gedib çıxması sirr deyil. İslam mədəniyyətinin klassik dövründə cəmiyyətin humanitar problemlərinin həlli, mövcud sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi problemlərə obyektiv humanitar yanaşma və problemlərin optimal çözüm yolları islami düşüncə tərzini nəinki məşğul etmiş və hətta sanki dahiyənə bir tərzdə öz həllini də tapmışdır. Problemə bu aspektdə yanaşdıqda klassik islam dövründə digər ictimai-iqtisadi məzmunlu məsələlərlə yanaşı vergi ilə əlaqədar problemlərin çözümünə yönəlmiş dəyərləndirmələr, ideyalar və praktiki yanaşma üsulları maraqlı doğurmaya bilməz. Təqdim edilən məqalə yuxarıda adı çəkilən məqsədlərə xidmət edir.

2.İslam mədəniyyətinin və islami dünyagörüşün yaranması, onun milli iqtisadi tərəkürün formalaşmasında rolu

Öncə islam mədəniyyətinin və islami dünyagörüşün yaranması, bu dünyagörüşün milli tərəkürümüzün formalaşmasında rolu məsələsinə diqqət yetirilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, VII əsr bəşər tarixində yeni fəvqəlmədəniyyətin yaranması ilə diqqəti cəlb edir. Atlantik okeanından Hind okeanına qədər çox geniş bir coğrafi arealda İslam “superetnik birliyi” formalaşmağa başladı [12, s. 210]. Bu birliyin yaranması, inkişafı və mövcudluğu prosesi bir neçə on illiklər, əsrlər ərzində

gərgin ideya, hərbi-siyasi mübarizələrin və toqquşmaların nəticəsində mümkün olmuşdur. V-VI əsrlərdə zəif və parçalanmış Ərəbistan yarımadası VII əsrdən etibarən yeni fəvqəlmədəni birliyin (ərəb-müsəlman superetnosunun) beşiyinə çevrildi və eyni zamanda, islam mədəniyyətinin yaranması, inkişafı üçün tarixi missiyasının icrasına başladı. İslam mədəniyyəti dedikdə, ilk növbədə, müqəddəs “Qurani-Kərim”in dəyərləri, bununla yanaşı, islamı qəbul edən və onun yayılmasında iştirak edən xalqların mədəniyyətləri, qədim Şərqi mədəni mərkəzləri olan Şummer, Akkad, Misir və s. kimi sivilizasiya ocaqlarının elmi-mədəni nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapan özünəməxsus düşüncə və həyat tərzini əks etdirən sistem başa düşülməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin regiona gəlişi ərəfəsində Azərbaycan ərazisi Həmədan, Əhər, Zəncandan tutmuş Dərbəndə qədər olan geniş əraziləri əhatə edirdi. Azərbaycanın şimal hissəsi olan Arran və Sünik, Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə xəzərlərin nüfuzu altında idi [3, s. 136]. 705-ci ildən etibarən Arran vilayətinin ərəb xilafətinin tam tabeliyinə keçməsi ilə əlaqədar bütün Azərbaycan ərazisi yeni yaradılmış inzibati sistemə daxil edildi [4, s. 125-126; 11, s. 34-35]. VIII əsrin əvvəllərindən isə Azərbaycanda islam dini üstün və hakim ideologiyaya çevrilməyə başladı [13, s. 100].

Elmi ədəbiyyatda, çox haqlı olaraq, bir fikir xüsusi qeyd edilir ki, Azərbaycan xalqının formalaşmasının etnik ideoloji əsasını məhz islam dini təşkil edir. VII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətində islam həlledici yer tutmuşdur. İslam dini Azərbaycanın iri şəhərlərində, xüsusi ilə, tacirlər arasında sürətlə yayılırdı. Muğan və Xəzərsahili vilayətlərdə islam dini nisbətən daha tez qəbul edilirdi. Bu isə, ilk növbədə, onunla əlaqədar idi ki, təkallahlılıq, monoteist düşüncə tərzini azərbaycanlılara yad deyildi. Qədim türk inancları - tanrıya inam islamın əsas müddəaları ilə həmahəng idi. İslam dininin yayılmasında və dini dəyərlərinin qorunmasında türk toplumlarının rolu böyük olmuşdur. Eyni zamanda, islami qaydalar Azərbaycan türklərinin adət ənənələri və dünyagörüşü ilə heç bir ziddiyyət yaratmayaraq müxtəlif inanclara

tapınan toplumun birləşməsində integrativ faktora çevrilmişdir [2, s. 55].

VII əsrin sonu - VIII əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların müsəlman superetnosunun tərkibinə daxil olması prosesi başladı. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanda ictimai-siyasi, sosial-etnik və iqtisadi dünyagörüşün məzmununu islami dəyərlərlə ənənəvi baxışların sintezi əsasında formalaşmış dəyərlər sistemi təşkil edirdi. Mütəxəssislər haqlı olaraq hesab edirlər ki, Azərbaycan da daxil olmaqla orta əsr Şərqiində iqtisadi fikirlər bərsində mühakimələrdə islam elmi dünyagörüşünə, “Qurani-Kərim”ə və Həzrəti Məhəmməd (S.Ə.S.) sünnəsindən irəli gələn prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır [8, s. 44].

“Qurani-Kərim” Allahdan həzrəti Məhəmmədə (S.Ə.S.) Ramazan ayında nazil olmuşdur. Müqəddəs kitab hissə-hissə, ilkin olaraq, Məkkədə, sonra Mədinədə vəhy edilmiş, 90 surə Məkkədə, 24 surə Mədinədə nazil olmuşdur. [7, s. 55]. Quranın mətni VII əsrdə yazıya alınmışdır. Xəlifə Osmanın dövründə müxtəlif mənbələrdən toplanaraq ümumi mətn yaradılmış, yeganə düzgün mətn elan edilmişdir [5, s. 20]. “Qurani-Kərim” 114 surədən ibarət olub, müxtəlif qiraət variantlarına görə, 6204 və 6236 ayəyə bölünür. “Qurani-Kərim”də 77934 söz mövcuddur. “Qurani-Kərim”in yazıldığı ərəb dili o zaman mövcud olan 20 ərəb ləhcəsini inkişaf etdirərək vahid ərəb dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur [2, s. 34].

Mütəxəssislər “Qurani-Kərim”in.”Əl Bəqərə” surəsinin 286 ayəsindən 86-da, ”Əli İmran“ surəsinin 200 ayəsinin 41-də, ”Ən Nəhl “ surəsinin 128 ayəsindən 31-də, ”Əl İsrə“ surəsinin 111 ayəsinin 16-da bilavasitə iqtisadi dəyərlər bəradə müddəaların mövcud olduğunu bildirirlər. Bundan əlavə, ”Ən Nisa“, “Əl Ənam“, “Əl Əraf“, “Əl Ənfal“, “Ət-Tövbə“, “Hud“, “Taha“, “Ər-Rum“, “Loğman“, “Əz Zumar“, “Fussilət“, “Məhhəmməd“, “Əz Zariyat“, “Ər-Rəhman“, “Əl Hədid“, “Əl Məaric” surələrində də iqtisadi məsələləri özündə əks etdirən ayələr vardır [7, s. 68; 8, s. 54; 10, s. 96, №3, 2009].

Müsəlman Şərqiində klassik islam dövründə vergi prosedurları ilə əlaqədar tarixi faktlara diqqətin yönəldilməsi məqsədmüvafiqdir.

3.Müsəlman Şərqiində klassik islam dövründə vergi prosedurları

Klassik islam tarixi dövründə (VII-XIII əsrlər) özünəməxsus vergi sistemi mövcud olmuşdur. Şəriət qanunlarına əsasən, vergiyə cəlb olunmanın aşağıdakı formaları müəyyən edilmişdi [3, s.131-132; 6, s. 173; 8, s. 64-66]:

1) Xüms - mülkiyyətdən alınan vergi (gəlirlərin beşdə bir hissəsi)¹;

2) Zəkat - yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi;

3) Zəkati-əl fitr - orucluğu bitməsi ilə əlaqədar verilən sədəqə (fitrə);

4) Cizyə - müsəlman ölkələrində yaşayan qeyri müsəlmanlardan alınan can vergisi;

5) Xərac və üşr - torpaq vergisi (məhsulun onda biri qədər olan vergi).

Xüms vergisi alınan zaman 7 növ gəlirdən pay ayrılırdı [14, s. 61]:

1) əməkhaqqından;

2) mədənlərdən;

3) xəzinələrdən;

¹ Xüms - lüğətdə «1/5-i» mənasını ifadə verir. Fiqhi terminologiyada isə “xüms” hər bir müsəlmanın ixtiyarında olan malın müəyyən olunmuş qayda, şərait və miqdarda ödəməli olmasına deyilir. Xümsün vacibliyinə dair hökm ilk dəfə hicrətdən sonra Mədinə şəhərində verilir. «Ələ keçirilən hər hansı qənimətin 1/5-i Allahın Peyğəmbərinin, onun qohum-əqrəbasının, yetimlərin, yoxsulların və müsafirlərinə (pulu qurtarıb yolda qalanların da)». («Ənfal» surəsi, 41-ci ayə). İlk vaxtlar qənimət kimi müharibədə əldə olunan qənimətlərə aid olunsada, sonradan aşağıdakı hallara da şamil edilmişdir. Mədən (neft, qaz, əlvan metal və.s), xəzinə (qızıl, gümüş və.s), dənizin dibindən çıxarılanlar (mirvari, mərcan və s.), illik gəlirin beşdə biri (fərdin özünün və ailəsinin ehtiyaclarını ödədiyi və artıq qaldığı təqdirdə) və s.

- 4) qanuni yolla əldə edilmiş əmlakdan;
- 5) dəniz dibindən çıxarılan daş-qaşdan;
- 6) hərbi qənimətdən;
- 7) qeyri-müsəlmanın satın aldığı torpaqdan.

Şəriətdə zəkat vergisinin tətbiq olunması üçün konkret mal və məhsul növləri müəyyən edilmişdir [14, s. 61]:

- 1) buğda;
- 2) arpa;
- 3) xurma;
- 4) üzüm;
- 5) qızıl;
- 6) gümüş;
- 7) dəvə;
- 8) iri buynuzlu mal-qara;
- 9) xırda buynuzlu mal qara.

Zəkat vergisi ildə 1 dəfə 11 aydan bir 40/1 prinsipi ilə müəyyən edilirdi. Lakin ilk dəfə zəkata cəlb olunanlar 12 aydan sonra vergi ödəyirdilər. Buğda, arpa, xurma və üzümün hesabı 84,7 kiloqrama bərabər sayılır və ondan artıq məhsulların zəkatının verilməsi nəzərdə tutulurdu. Haramdan, zorla qəsb edilmiş əmlakdan vergi tutulmurdu [8, s. 66].

Mal-qaradan alınan zəkatın qaydası aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi: 4-dən 9 başa qədər dövələrdən altı aylıq bir köşək və ya birillik iki keçi; 10-dan 14 başa qədər olan sürüdən 2 quzu; 15-dən 19 başa qədər olan sürüdən 3 qoyun alınır. İnək və ya camış sürüsündən alınan vergi aşağıdakı kimi idi: 30-dan 39 başa qədər olan sürüdən altı aylıq bir qaramal, 40-dan 50 başa qədər olan sürüdən 2 baş mal-qara və s. alınır.

Xırda buynuzlu mal-qaradan alınan vergi qaydası aşağıdakı kimi idi: 40-dan 120 başa qədər sürüdən bir quzu və ya 2 keçi, 121-dən 199-başa qədər olan sürüdən iki quzu, 200-dən -399 başa qədər olan qoyun sürüsündən 3 qoyun və s. alınır. 20 misqal qızıl və gümüş və ya məbləği 200 dirhəmdən çox olan qızıl və gümüş sahiblərindən - məbləğin qırxda biri ya da onun dəyəri alınır.

Müsəlman olmayan tacirlərdən alınan vergi iki cür idi. Zimmilərdən vergi ildə bir dəfə alınırdı və əgər tacirin əmtəəsinin dəyəri 200 dirhəmdən artıq olarsa, onda bu dəyərin 10/1 hissəsi alınırdı. Qeyd etmək lazımdır ki Azərbaycanın xilafətin təsiri altında olduğu dövrdə Şirvandakı neft və duz mədənləri üzərinə də vergi qoyulmuşdu [3, s. 132].

Zəkat, əsasən, 8 istiqamətdə verilirdi. Bu istiqamətlər “Qurani-Kərim»də «Ət-Tövbə» surəsinin 60-cı ayəsi ilə bağlıdır. Orada göstərilir ki, «Sədəqələr (zəkatlar) Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir fərz olaraq yoxsullara, miskinlərə, sədəqələri toplayıb qeydə alan məmurlara, ürəyi islama yaxın olan adamlara, kölələrə, borclulara, yolçulara Allah yolunda sərf edilər» [1, s. 92; 8, s. 67].

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər ərzində müsəlman Şərqiinin alimləri “Qurani-Kərim”in, onun dəyər və prinsipləri əsasında formalaşan dünyagörüşü sisteminin dəyərlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu istiqamətdə araşdırmalar zəmanəmizdə də davam etdirilir. İslami dəyərlərin araşdırılması ilə əlaqədar dərc edilən bir sıra ensiklopedik külliyyatlarda izahı verilən bəzi ictimai siyasi və sosial-iqtisadi anlayışların məzmununa diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. Bu baxımdan, öncə diqqəti “hökmdarlıq” anlayışı cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, islami təfəkkürdə təməl anlayışlardan biri kimi **“hökmdarlıq”** anlayışı xüsusi olaraq seçilir. İmam Əli (ə) zamanında müsəlman cəmiyyətində bu anlayışa iki fərqli yanaşma mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə bir qisim, məsələn Həruriyyə², Əbulbəxtəri³ və onlarla həmfikir olanlar hökmdarlığın Allaha məxsusluğunu və bu səbəbdən də hökmdara ehtiyacın olmadığı fikrini irəli sürürdülər. İmam Əli (ə) tərəfindən hökmdarlığın cəmiyyətin idarə olunmaya ehtiyacından, zəruri tələbatdan yarandığı fikri əsaslandırılmışdı. İmam Əli (ə) buyururdu ki, “hökumətin vasitəsi ilə vergilər yığılar, düşmənlə müharibə aparılar,

² Həruriyyə Həruralı deməkdir. Hərura isə Siffin döyüşündə Həzrəti Əlinin dəstələrindən ayrılan xaricilərin topladıqları yerdir.

³ İmam Sadiqin (ə) dini tədris mərkəzində 4 min nəfər mühəddis və alim təhsil alırdı. Bunların arasında əhli-sünnə məzəhinin məşhur simalarından olan Əbu Həniyə, Süfyan Suri, Qazi Səku, Qazi Əbulbəxtəri və s. var idi

yollar əmin-amanlıq olar, zəifin haqqı güclüdən alınar, yaxşı əməl sahibi asayışdə olar günahkarlardan amanda qalar” [9, s. 39].

Daha sonra diqqətin “zəkat” anlayışına yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, islami ədəbiyyatlarda *zəkat* - müsəlman üçün namaz qədər vacib sayılır. Peyğəmbər Əleyhissalam (S.Ə.S.) və imamlar (ə) zəkatın sərvəti artıran faktor kimi çıxış etdiyini göstərmişlər. Allahın Rəsulu və İmam Baqir əleyhissalam buyurmuşlar ki, insanlar zəkat verməyi tərək edən zaman, torpaq özünün hər növ tarlalarından, meyvələrindən, mädənlərindən bərəkətini gizlədər. Bizim üçün daha maraqlı məqamlardan biri İmam Sadiqin (ə) zəkat verməyənlə oğurluq edən şəxsi eyni günah sahibi sayması fikridir. Burada bildirilir ki, “oğrular üç dəstədir: zəkat verməyənlr, qadınlrın mehriyyətlərini (kəbinini) özünə halal bilənlər və borc alıb onu qaytarmamaq niyyətində olanlar”. Eyni zamanda, bildirilir ki, “zəkat varlıları sınamaq və möhtaclara kömək məqsədi ilə təyin olunub. Əgər insanlar öz mallarının zəkatını versəydilər, bir nəfər də olsun möhtac, yoxsul müsəlman qalmazdı və Allah-təalanın onun üçün vacib etdiyinin səbəbinə ehtiyacsız olardı. İnsanlar yalnız varlıların günahlarına görə yoxsul, möhtac, ac və çılpaq olublar”.

Zəkat düşən şəxslər “Qurani-Kərim”də belə müəyyənləşdirilir: “Zəkat yalnız yoxsullara, miskinlərə, onu toplayıb paylayanlara, ürəkləri təzə isinişib-bağlananlara, qullara, borclulara, Allah yolunda və yolda qalanlara Allahın vacibatı kimi məxsus elan olunmuşdur”. İmam Sadiq (ə) “Sədəqələr yalnız yoxsullar üçündür və...” ayəsi barədə bildirib ki, “yoxsul dilənmək üçün əlini xalqa tərəf uzatmayan kimsədir”.

Miskinin vəziyyəti yoxsuldən daha pisdır, *bais* isə vəziyyəti bunların hamısından çətin olanıdır. “Hər şeyin zəkatı” var prinsipinin də islami təkəkkürdə bəyan olunması diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Burada İmam Əliyə (ə) istinadən öyrənmək mümkündür ki, “qudrətin zəkatı insaf”, “gözəlliyin zəkatı insaf”, “varlının zəkatı qonşularına yaxşılıq və sileyi-rəhm etmək”, “sağlamlığın zəkatı Allaha itaətdə çalışmaq”, “şücaətin zəkatı Allah

yolunda cihaddır”. İmam Sadiqə (ə) görə, “oruc tutmaq bədənin zəkati”, “elmin zəkati onun öz əhlinə öyrədilməsi”, “yaxşılıq nemətlərin zəkati”, “himayədarlıq - məqam və mövqeyin zəkati”, “güzəşt qələbənin zəkati” hesab olunur. İmam Sadiq (ə) buyururdu ki, əgər hər bir nemətin zəkətini versən, həmin nemət yox olmaq təhlükəsindən amanda qalar. Eyni zamanda, *fitrə zəkatinin* - müsəlman üçün namaz qədər vacibliyi və şəxsin malından verdiyi zəkatin yerini doldurması imperativi xüsusi qeyd olunmalıdır [9, s. 386-388].

İslami təfəkkürdə *yaxşılıq etmək* özündə ədalətli olmağı, qohum-əqrabaya bəxşiş verməyi, çirkinliklərin, pislilik və zülmün qadağan olunmasını ehtiva edir. “Zəkat” - yaxşılığın qələbəsidir, yaxşılıq dostları artırır [9, s. 241-242].

Digər diqqətəlayiq anlayış *sədəqə* anlayışdır. Burada *sədəqə* - Allah qəzəbini yatıran, cəhənnəm odunun qarşısında sipər, yetmiş növ bəlanın qarşısını alan, şərin yetmiş qapısını bağlayan, pis və dəhşətli ölümün qarşısına alan, xəstələri müalicə edən faydalı dərman, borc ödəyən və bərəkət gətirən, pis əməllərdən çəkindirən hesab olunur. Ən üstün sədəqə sağlam və həyata ümid dolu baxarkən verilən, insanın gücü çatan qədər verilən, gizlədib yoxsula verilən və kasıb vaxtı edilən, Allah yolunda, Ramazan vaxtı verilən sədəqədir, imkansızlara edilən köməkdir.

Sədəqənin ölçüsünə gəlincə, sədəqə verərkən nə xəsislik etmək, nə də israfçı olmaq caizdir. Sədəqə verilərkən ölçü gözlənilməlidir. İnsan o, şeyi sədəqə verə bilər ki, həmin bəxşişin başqasına xeyri ilə yanaşı, onu bağışlayana heç bir ziyanı olmasın. Sədəqə Allah yolunda çətinliyə düşənlərə, iş və qazanc məqsədilə səfərə çıxma bilməyənlərə, ehtiyacı olub lakin heç bir şey istəməyənlərə verilməlidir.

Peyğəmbər Əleyhəssalama (S.Ə.S.) istinadən *miskin* anlayışının da məzmunu ilə əlaqədar islami ədəbiyyatda mövcud şərhlər diqqəti cəlb edir. Burada miskin - küçələri dolanan dilənçi və iki parça çörəklə iki xurma dənəsini əlinə alıb gedən şəxs deyil, həyasına və nəfsinin izzətinə görə kömək əlini insanlara açmayan

yoxsuldur. Hər kəs onun yoxsulluğunu başa düşməz ki, ona sədəqə versin.

İmam Sadiq (ə) tərəfindən də *məhrum* anlayışının məzmunu izah olunmuşdur. Burada “məhrum” dedikdə alverdə, ticarətdə əli gətirməyən bəxtsiz və ruzisiz şəxs başa düşülür və sədəqənin dilənçidən daha çox, gerçəkdən ehtiyacı olan şəxslərə verilməsi daha münasib sayılır. Sədəqə verməyin qaydası kimi, onun bəhanələrsiz, minnətsiz və əziyyətsiz verilməsi, verilmiş sədəqə üzərində sədəqə verənin heç bir iddiasının olmaması, yəni təmənnasızlıq müəyyənləşdirilmişdir [9, s. 505-509].

Müsəlman düşüncə tərzində malın Allah yolunda sərf olunması qaydaları da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Qaydalarla əlaqədar, birinci növbədə, “Qurani-Kərim”ə, Peyğəmbər Əleyhəssalama (S.Ə.S.), İmam Əlyyə (ə), İmam Sadiqə (ə), İmam Kazıma (ə), İmam Səccada (ə), İmam Baqirə (ə) istinad etmək mümkündür.

“Qurani Kərim”də Allah tərəfindən insanlara bəxş olunmuş ruzinin digər ehtiyacı olanlarla bölünməsi vacib sayılır. Ehtiyacı olanlar arasında paylanılmış mal, var-dövlət, ruzi sədəqə hesab olunmaqla, birinci növbədə, Allah rizasının qazanılması, insanın günahlarının bağışlanması və cəhənnəm əzabından qorunmaq üçün əhəmiyyətli vasitələrdən sayılır. Burada, eyni zamanda, sədəqə verməyin əhəmiyyəti, sədəqə verənin ən çox istədiyi şeyləri ehtiyacı olanlarla bölüşməsinin savabı xüsusi qeyd olunur. Ən önəmli məsələ isə budur ki, tək-cə halal yollarla qazanılan mallardan verilən sədəqənin qəbul ediləcəyi, qadağan olunmuş yollarla, sələmlə, pak olmayan və haram qazancın isə sədəqə kimi xərclənməsinin qəbul edilməyəcəyi bildirilir. Peyğəmbər Əleyhəssalam (S.Ə.S.) sədəqə verməyi, insanın sərəncam və istifadəsində olanın Allah yolunda digərləri ilə paylaşılmasını iman həqiqətləri kimi təsbit etmişdir. Burada üç başlıca məqama xüsusi diqqət yetirilir. Bunlar - yoxsul olanda xərcləmək, camaatla insafla davranmaq və elm axtarana elm bağışlamaqdır [9, s. b 889-892].

İslami düşüncədə digər diqqəti cəlb edən anlayış nəzr anlayışıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, zəmanəmizdə “nəzir” anlayışı

ilə “sədəqə” anlayışı qarışdırılır. Əslində, nəzr insanın Allaha ibadət və xidmətkar olması ilə yerinə yetirilir, məsələn, oruc tutmaq kimi [9, s. 86].

4. Nəticə

Uzun illər ərzində müsəlman Şərqi alimləri “Qurani Kərim”in, onun prinsipləri əsasında formalaşan dünyagörüşü sisteminin dəyərlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu istiqamətdə yerinə yetirilən araşdırmalar zamanəmizdə də davam etməkdədir və aparılan araşdırmalarda islami dünyagörüşdə vergilərin müsəlman cəmiyyətində cəmiyyət üzvlərinin sosial yardımlaşma öhdəliklərinin bir forması kimi təsbit olunması təkzib olunmaz fakt kimi diqqəti cəlb edir və məlum olur ki, mövcud vergi qaydaları, əslində, bütün cəmiyyətin rifahına və sosial ədalətin təmin olunmasına yönəlmiş norma və qaydalardan başqa bir şey deyil. Məhz həmin norma və qaydalardan irəli gələn prinsiplər əsasında müasir dünyada sosial həmrəylik və sosial harmoniyanın təmin olunması mümkündür. Bu prinsiplər yardımsevərlik və xeyriyyəçiliyin təməl prinsipləri kimi çıxış edir və ən əsası, vergi institutlarının fəaliyyəti də həmin prinsiplərin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

1.2. VERGİ İŞİ - İMAM ƏLİ İBN ƏBU TALİBİN FİKİR VƏ MÜHAKİMƏLƏRİ İŞİĞİNDƏ

İslami dəyərlər Azərbaycan mədəniyyətinin əhəmiyyətli komponentlərindən biri kimi, xalqımızın özünəməxsus dünyagörüşü və mentalitetinin erkən orta əsrlərdən etibarən formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan İslam dinində çox böyük nüfuz sahiblərinin iqtisadiyyat və maliyyə sahəsindəki fikir və mülahizələrinin müasir mərhələdə də nəzərdən keçirilməsi öz aktuallığını qoruyur. Çünki Qərb yaşam və düşüncə tərzini, hər nə qədər özünün texnokratik üstünlükləri ilə cazibədar görünsə də dövrünün gündəlik tələb və qayğıları məşğul olan insan toplumunun, zaman-zaman dayanıb, bir də öz keçmişinə baxmağa, haradan gəlib haraya getməsi barədə düşünməsinə ehtiyacı vardır. Analitiklər haqlı olaraq hesab edirlər ki, XXI əsr İslamı insan mədəniyyətinin və o, cümlədən maddi mədəniyyətin, təsərrüfatçılığın, islam maliyyəsinin və eyni zamanda sivilizasiyanın istiqamətlərindən biri kimi, siyasi praktika, maddi və mənəvi məsələlərlə əlaqədar dünyagörüş sistemi kimi qarşılayır [8, s. 350].

Müasir mərhələdə nə qədər Avropa məkanına inteqrasiya olsa da, bizə məxsus bir gerçəklik var və bu da odur ki, ən azı öz tarixi köklərimizlə aid olduğumuz müsəlman şərqinin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması retrospektiv təhlil və müşahidələr aparılmadan mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Müsəlman Şərqində iqtisadi fikir və mühakimələr "Qurani-Kərimə" və Həzrəti Məhəmməd (S.Ə.S.) sünnəsindən irəli gələn prinsiplərə və islam elmi dünyagörüşünə əsaslanır. Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra islam düşüncə tərzinin formalaşmasında Həzrəti Əlinin xidmətləri xüsusi olaraq qeyd edilə bilər. Həzrət İmam Əli İbn Əbu Talibin fikirlərinin, o cümlədən islam iqtisadiyyatı və maliyyəsi sahəsində öyrənilməsi üçün 1989-cu ildə "Sabah" nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr edilən, "Nəhcül Bəlağə" əsərindən mənbə kimi istifadə edilmişdir. "Nəhcül Bəlağə" Seyyid Şərif Rəznin ən məşhur əsəri olub, burada Həzrəti Əlinin 241 xütbəsi, 79 məktubu, 480 qısa kəlamları,

əmriləri cəm edilmişdir [5, s. 5-6]. Şərif Rəzi adı ilə tanınan Əbülhəsən Mühəmməd bin Əbu Əhmədil-Hüseyn Əli ibni Əbu Talibin nəslindəndir. O, 969-cu ildə anadan olmuş, 1015-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir [1, s. 7]. “Nəhcül Bəlağəyə” çox ətraflı şərhlərin yazılması İslam aləmində bir ənənəyə çevrilmişdir. Seyyid Rəzi “Nəhcül Bəlağəni” iki qismə və üç bölməyə ayırmış, ilk bölmə əsasən xütbələrini, ikinci qismin birinci bölmünə məktublarını, ikinci bölmünə isə hikmətli sözləri daxil etmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümədə də əsər üç qismə ayrılmış, birinci qismdə İslam iqtisadi dəyərlərinin tərənnümü də daxil olmaqla Həzrəti Əlinin xütbə və xitabətləri, ikinci qismdə məktubları, üçüncü qismdə isə hikmət və nəsihətləri verilmişdir. İmam Əlinin xütbə və kitabələri, məktubları, hikmətli söz və nəsihətləri araşdırılarkən vergi qaydalarını da əhatə edən bir çox iqtisadi məsələlərlə əlaqədar İslam iqtisadi düşüncəsinə məxsus dəyərləndirmələr diqqəti cəlb edir [1, s. 14-15].

2. Həzrəti İmam Əli İbn Əbu Talibin həyatı və fəaliyyəti

Əli ibn Əbu Talib Abd-əl-Mütəllib ibn Haşım ibn-Abd-əl-Manaf “Rəşidi xəlifələrin dördüncüsü və axırıncısı Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu, kürəkəni, qızı Fatimənin ömür-gün yoldaşı və səhabəsi 600-661-ci illərdə yaşamış, 656-661-ci illərdə dördüncü xəlifə olmuş, şiələrin birinci İmamıdır [2, s. 54].

Hədəslərin birində deyilir ki, xəlifə Ömər dünyasını dəyişərkən özündən sonra xəlifənin seçilməsi üçün 6 nəfərdən ibarət Şura seçilmişdi. Ömərdən həmin şəxslərin qüsurları barədə soruşularkən, Abdürrəhman ibn Aufada “Həddən artıq həsədin olduğunu”, Saada ibn Vakasın “Çox zəif olduğunu”, Təlhənin “İnsanların hörməti və tərifinə layiq olduğunu”, Zübeyrin “Bir gün insan, digər gün şeytan olduğunu”, Osman ibn Əffanın hakimiyyətə gəlməsindən əndişələndiyini ifadə etmişdi. Əlinin hakimiyyətə gələcəyi halda “İnsanları doğru yola yönəldəcəyini” demişdir. Bu gün bir çoxları Əli haqqında çox yüksək fikirdə olan

Ömər in nədən Osmanın hakimiyyətə gəlməsinə göstəriş verdiyi barədə çox düşünürlər.

Həzrəti Əli 25 il səbir etdikdən sonra İslam dövlətinin rəhbəri olmuşdur [4, s. 108]. Osmanın yıxılmasında başlıca rol oynamış Misir nümayəndələri əvvəlcə onun tərəfini saxlayırdılar. Bir neçə gün böyük tərəddüddən sonra iki müqəddəs şəhər-Məkkə və Mədinə onlarla birlikdə isə İraq Əlinin tərəfdarlarına qoşuldular. Lakin həlak olmuş Osmanın əmisi oğlu, Suriya hakimi Müaviyə, Məhəmmədin sahəbələri, Peyğəmbərin ailəsi, Əlidən incik olan nüfuzlu Aişə Əlinin namizədliyinə tərəfdar çıxmaqdan boyun qaçırırdılar. Mübarizə və qarşıdurmalar müsəlmanlar arasında ilk ciddi parçalanmaya səbəb oldu. Qarşıdurmalar getdikcə şiddətlənməyə başladı. 656-cı ildə Bəsrə yaxınlığındakı “dəvə vuruşması” adlanan vuruşmada Əli ona müxalif olan əshabələri Təlhənin və əz-Zübeyrin sayca az və təşkil olunmamış qoşununu məğlub etdi. Lakin hərbi və iqtisadi qüdrəti Əlinin Ərəbistandakı qüvvələrindən və vəsaitindən xeyli üstün olan zəngin Suriyanın hökmdarı Müaviyə məğlub edilməmişdi. Belə olduqda Əli öz iqamətgahını İraqa, Kufəyə köçürdü. 657-ci ildə Suriyada Fərat çayının sağ sahilində Suffeyn yaxınlığında Əlinin qoşunları ilə Müaviyənin qoşunları arasında şiddətli döyüş oldu. Rəvayətə görə Əlinin əleyhdarları vuruşmanın gərgin yerində “Qurani-Kərimi” havaya qaldıraraq məsələnin dincliklə həll olunmasını istədiklərini bildirmişlər. Əli bununla razılaşıb münsiflər məhkəməsinin qurulmasına razılıq vermiş və nəticədə Muaviyənin məğlub edilməsi mümkün olmur. Çünki Əli qoşunlarının xeyli hissəsi təxmini olaraq 4 mindən 12 minə kimi döyüşçü xəlifəlik məsələsinin münsiflər məhkəməsinin ixtiyarına verilməsinin islam ruhu ilə bir araya sığmadığını düşünüb Əlinin cəbhəsindən ayrılmışdılar. Beləliklə müsəlmanlar arasında növbəti parçalanma baş vermiş, xaricilər cərəyanının təməli qoyulmuşdu. Xaricilər həm Müaviyəyə, həm də Əliyə qarşı vuruşurdular. Bu isə öz növbəsində Əməvilərin Ərəbistana və İraqa hücumlarının getdikcə davamlı xarakter almasına şərait yaradırdı. 661-ci ildə Müaviyəyə qarşı

mübarizənin uğurla sona çatdırmaq imkanını itirən Əli Kufə məscidinə daxil olarkən bir xaricinin həmləsi ilə yaralandı və dünyasını dəyişdi [2, s. 54-55; 9, s. 29-30; 7, s. 57-58].

Əli Əbu İbn Talibin müsəlman dünyasında nüfuzu barəsində Qərb ədəbiyyatlarında yazılırdı ki, şiə təriqəti müsəlmanları Əlini müqəddəs hesab edirdilərsə, sufilər ona məhəbbət bəsləyirdilərsə, bir zamanlar bəzi bidətçilər (ƏliAllahilər) ona hətta fəvqəlaləhi bir yaranış kimi pərəstiş edirdilərsə buna təəccüblənmək lazım deyil [6, s. 55].

3. Həzrəti Əlinin fikirlərinin dövlət idarəçiliyi, siyasi, iqtisadi, sosial problemlərin həllindəki rolu

Həzrəti Əli dövründə iqtisadi münasibətlər, dövlət idarəçiliyi, siyasi, iqtisadi, sosial problemlərin həlli barəsində danışarkən öncə torpaq mülkiyyəti və kateqoriyaları ilə əlaqədar mövcud münasibətlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Raşidi xəlifələrin (*ərəbcə əl-xulfa ər-rəşidun 632-661-ci illər*) Əbu Bəkr, Ömər ibn Əl-Xəttab, Osman ibn Əffan və o, cümlədən Həzrəti Əli İbn Əbu Talibin dövründə torpaq dörd kateqoriyaya bölünmüşdü.

Birinci kateqoriyaya müsəlmanların əkin üçün yararlı hala saldıqları torpaqlar (*xərac vergisi alınmayan üşr torpaqları*) aid idi.

İkinci kateqoriyaya daxil olan torpaqlar sahiblərinin islam dinini qəbul etdiyi torpaqlar idi və bu torpaqlar üşr torpaqlarına bərabər hesab olunurdu, həmin torpaqlardan xərac vergisi alınmırdı.

Üçüncü kateqoriyaya daxil edilən torpaqlar döyüşlərdə kafirlərdən azad edilmiş torpaqlar idi. Həmin torpaqların bölüşdürülməsi, yoxsa vəqfin hesabına verilməsi həll olunmalı idi.

Dördüncü kateqoriyaya xərac vergisinin alındığı torpaqlar aid edilirdi. Bu torpaqlar döyüşlər zamanı sahiblərinin atıb getdikləri torpaqlar sayılırdı və iki növə bölünürdü.

Birinci növə daxil edilən torpaqlar vəqfin hesabına keçən torpaqlar və buna görə də xəracdən azad edilən torpaqlar, ikinci növ torpaqlara isə sahibinin bu torpaqları yenidən xərac verərək, müqavilə əsasında istifadə etdiyi torpaqlar daxildir [3, 167]. Raşidi xəlifələrin dövründə əsas vergi formaları kimi xüms (*mülkiyyətdən və ya əmlakdan alınan vergi*), zəkat (*dənli bitki, giləmeyvə, ev heyvanları, daş-qaşdan alınan vergilər*), zəkat əl fitrə və sədəqə (*orucluq ayının qurtarması ilə paylanılır*), üşr vergiləri yoxsulların nəfinə varlılardan alınan vergilər idi [3, s. 173, s. 179, s. 183]

Daha sonra diqqətin Həzrəti Əli hakimiyyətinin xəlqiliyi, demokratikliyi məzmununa və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılmasına yönəldilməsi yerinə düşərdi. İstənilən hakimiyyətin möhkəmliyinin əsasında cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin hakimiyyətdən razılığı və məmnunluğu dayanır. Bunun təmin edilməsi isə əzab-əziyyət çəkən, yoxsul insan kütləsinin qayğı görməsi, özündə sosial inkişaf məqamlarını daşıyan siyasi idarəçiliyin olması vacib hesab olunur. Bu fikirləri Həzrəti Əlinin, vergisini yığmaq, düşmənləriylə döyüşmək, xalqını nizama salmaq, şəhərlərini abadlaşdırmaq üçün Harisül-Əştər oğlu Maliki Misirə vali təyin etdiyi zaman ona verdiyi əmrnamədəki tapşırıqlarda təsdiqləyir.

Əmrnamədə deyilirdi ki, bunu bil ki, ey Malik, səni elə bir yerə göndərirəm ki, səndən əvvəl oraya ədalətlə hökm edən, zülmə hökm sürən bir çox dövlətlər gəlib-getmişdir. Sən, özündən əvvəlki buyruq sahiblərinin etdiklərini necə görüb seyr edirsənsə, xalq da sənə tutduğun işləri sənə kimi görüb seyr edəcək. Sən onlar haqqında nələr deyirsənsə, xalq da sənə barəndə o cür sözlər söyləyəcək. Allah öz bəndələrinin dillərinə nə ilham verib onları danışdırsa, təmiz adamlar o sözlərlə gerçəyi anlarlar, o cür hökm edərlər [1, s. 330].

Təmiz işlər gör, ən çox sevdiyini azuqə sənə üçün bu olsun. Nəfsinə hakim ol, sənə halal olmayan şeyləri etmə, nəfsini bunlara meyl etdirmə. Nəfsini pislikdən çəkəndirmək odur ki, sevdiyini,

yaxud nifrət etdiyın şeylərdə ona hakim olasan, onunla insafılı rəftar edəsən. Xalqla mərhəmətlə rəftar etməyi özünə adət elə. Onları sevməyi, onlara lütf etməyi xasiyyəətə çevir. Onlar üçün yeməklərini, içməklərini qənimət bilən yırtıcı heyvan olma. Çünki xalq iki qisimdir: Bir qismi sənin din qardaşın, o biri qismi yaradılış yoldaşındır. Onların ayağı sürüşə bilər, xəta edərlər; bilərəkdən, ya da səhvən əllərindən bəzi şeylər çıxar bilər. Öz əməllərini bağışlamasını necə arzu edib istəyirsənsə, sən də onları bağışla. Xətələrindən keç.

Xalqın qüsurlarını bağışladıqda peşman olma, onlara cəza verdikdə də sevinmə. Səni yoldan çıxara bilər qəzəbə qarılıb, cəza verməyə tələsmə. Mən onlara buyruq verənəm, gərək əmrinə qulaq assınlar, deməyə başlama. Çünki bu, könülə məğrurluq verir, dini zəiflədər, neməti pozub gedər. Baş qaldıran, itaətsizlik edən nəfsini yatır, lovğalanma, başından çıxmış ağılı yerinə gətir[1, s. 330-331].

Göründüyü kimi İslam iqtisadi düşüncə tərzində sosial ədalətin təmin olunması, iqtisadi bərabərsizliyin və sosial ədavətin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması prinsipləri ilk növbədə özünəməxsus daxili nəzarət mexanizmlərinə, özünü Yaradan qarşısında öhdəlik sahibi kimi dərk etmə, iman və inam, əqidə, insaf, mərhəmət hissələrinə əsaslanır. Bu prinsiplər Həzrət Əlinin islami iqtisadi fikir və mühakimələrinin məğzini təşkil edir. Deyilən fikri “Əmrnamədə” səslənən digər mühakimələr də təsdiqləyir.

Daha sonra Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, insafılı ol, insanlarla, əhli-əyalınla, adamlarından buyruğuna qulaq asanlarla da insafılı rəftar et. Belə etməsən, bil ki, zülmkar olarsan. Cənab Əli Əmirəlmöminin insanlara, xüsusən də məzlumlara edilən heç bir zülmün cəzasız qalmayacağını vəd edirdi [1, s. 330]. Daha sonra Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, xalqın valiyə ən ağır yük olan qismi-bəla zamanı ona ən az kömək edən, ədalətdən xoşlanmayan, istəklərində inadkarlıq göstərən, onlara ehsan edərkən ən az şükr edən, ehsan etməyəndə isə üzrü çətin

qəbul edən, zəmanəsinin çətinliklərinə dözməyən, qabağa çıxanlardır. Dinin dirəyi olan müsəlmanların birliyinə səbəb olanlar, düşməyə qarşı duranlarsa xalq kütlələridir. Onları sevməli, onlara meyl etməlisən.

Eyni zamanda Həzrət Əli yanaşmasında insan məhrəmiyyətlərinə hörmət, insanın iç dünyası və daxili aləminə hörmət hissi müasir dünyada belə insan hüquqlarının qorunması prinsiplərini müəyyənləşdirərkən etalon rolunu oynaya bilər.

“Əmrnamədə” yazılırdı ki, insanların eyiblərini görüb izləyən, onları açıb söyləyənlər sənə uzaq adamlar olsun. Onları özünə yaxınlaşdırma. Çünki insanlarda eyib ola bilər, vali isə bunları gizlətməyə ən çox haqqı olan adamdır. Onların sən bilmədiyini eyiblərini açmağa, öyrənməyə çalışma. Sən bildiklərini isə yaxşılığa, təmizliyə yozmağa çalış. Bacardıqca eyibləri gizlət. Buyruğuna qulaq asanların eyiblərini gizləsən, bu xasiyyəti daşısan, Allah da sənənin eyiblərini gizləyər, bağışlayar. Xalqa qarşı duyduğun kindən əl çək, hər günaha cəza verməyə çalışma. Sənə görə doğru olmayan şeylərdə özünü bilməzliyə vur. Xalqın pisliyini söyləyənlərin sözlərini o saat doğru qəbul etmə, çünki xalqın pisliyindən danışan çuğul öyüdcüyə bənzəsə də, qərəz sahibidir [1, s. 330-331]. Bu fikirlərdə də hökm verən və idarə etməli olan şəxslərdə iman və inam, əqidə, insaf, mərhəmət hisslərinə əsaslan daxili imperativ, özünü etik-mənəvi formada bürüzə verən psixoloji faktora xüsusi diqqət yetirilir. Bənzər fikirlər demək olar ki, bütün məktubun əsas məzmununu təşkil edir. Bütün bu fikir və mülahizələr həm də müasir zamanda islam iqtisadi etikasının mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Sonra “Əmrnamədə” Həzrət Əli buyururdu ki, bil ki, valinin xalqa lütf və ehsan etməsindən, işlərini nizama salmasından, əvvəldən ürəklərində oyanmış bir nifrət varsa, yox olar, yerini inam və sevgi duyğusu tutar. Onlarla elə rəftar et ki, xalq sənənin haqqında gözəl bir fikrə sahib olsun. Doğrudan da yaxşı və gözəl fikir sənənin ağır yükünü zəiflədə, o yükü sənənin çiyindən götürər. Bunu da bil ki, sənənin haqqında yaxşı fikirdə olan, sənənin

idarəndən məmnun olandır. Pis fikirdə olan isə: idarə etmədiyindən razı olmayan adamdır. Bu ümmətin qabaqcıl adamlarının, böyüklərinin tutduğu yolu, xalqın alışdığı, bir-biriylə yola getdiyi, işlərini sahmana saldığı şeyləri əskiltmə. Köhnə yolu-rizi salanlar əcrə, savaba nail olmuşlarsa, bunu buraxıb xalqa zərər verən yeni adətlər, yeni yollar salmağa çalışma. Onları məhrum etdiyin şeylərin vəbalı sənin üstünə düşür. İdarən altındakı şəhərlərin nizama düşməsi, xalqın dincliyə çatması üçün daim alimlərlə görüş, bu barədə ağıllı adamlarla məsləhətləş [1, s. 333].

“Əmnamənin” digər yerində yazılırdı ki, vəzirlərinin ən pisi, səndən əvvəl adamlara vəzirlik edənlər, günahda onlara ortaqlarıdır. Bunların yerinə elə xeyirli adamlar tapa bilərsən ki, rəyləri onlar qədər ötkün olsun, ancaq zalıma zülmündə, günahkara günahında ortaqlıq olmasın. Bunların yükü sənin üçün daha yüngül, yardımları daha gözəl, sənə bəslədikləri sevgi daha səmimi, səndən başqalarına ülfətləri daha azdır. Tək olanda bunlarla otur-dur, məclislərinə də onları gətir [1, s. 332].

Həzrət Əli fikrini davam etdirərək bildirirdi ki, bütün bunlardan sonra deyirəm: Buyruğunun altında olanların gözündən uzun müddət kənardə olma, çünki valilərin xalqa görünməməkləri bir növ sıxıntıdır, xalqı darıxdırar, valilərin idarə işini pis bildiklərinə dəlalət edir. Camaata görünməmək, onların bir çox şeyləri öyrənmələrinə də mane olar. Onların gözündə böyük şeylər kiçik görünər, kiçik şeylər isə böyüyər. Gözəl və yaxşı şeylər çirkin görünər, çirkin isə gözəlliyə bürünər. Haqla batil bir-birinə qarışar. Vali də bir insandır, ancaq xalqla görüşməyincə onun vəziyyətini öyrənmə bilməz. Ondan gizli qalan şeyləri görə bilməz. Həqiqətin açıq-aydın əlamətləri yoxdur ki, bunlarla doğru yalandan ayrılısın. Sən ancaq iki adamdan birisən. Biri haqqı yerinə yetirər, hər kəsə haqqını verir; lazım olan haqqı verdikdən, yaxşı iş gördükdən sonra niyə gizlənməlisən? O biri isə verməməyi, haqqı yerinə yetirməməyi adət etmişdir. Xalq səndən ümid kəsdikdən sonra o saat səndən əl çəkər. Onda niyə onlardan gizlənəsən? Halbuki, xalqın səni əziyyətə salmayan şikayətlərinin

əksəriyyəti ya bir zülmə uğradığından, yaxud da insan və ədalət istəyindəndir [1, s. 341].

“Əmrnamənin” ən diqqətəlayiq hissələrindən biri kimi, məmur özbaşınalıqlarının aradan qaldırılması, vəzifə və səlahiyyətlərdən şəxsi mənafe üçün istifadə edilməsi hallarının qarşısının alınması ilə əlaqədar səslənən fikirlərdir. Məsələn məktubda yazılırdı ki, valinin bəzi adamları da ola bilər ki, onlar öz bildikləri kimi hərəkət edərlər, zülm edərlər, insafları azdır, xalqla rəftarda ədaləti gözləməzlər. Bütün bunların səbəblərini kəşib aradan qaldırmaqla onların şərinədən insanları qurtar. Yaxın adamlarına, yanında qulluq edənlərə torpaq vermə ki, bəzi yerləri, bəzi torpaqları əldə etmək tamahına düşməsinlər. Əks halda, o yerdəki kəndə zərər dəyər. Bir bulaqdan su götürənlərə bu işin ziyanı toxunar. Əraziyə sahib çıxanlar o sudan istifadə etmək, o yerdən fayda götürmək istəyənlərə zülm edərlər. Bunun faydası başqasına düşər, vəbalı isə valinin boynuna yüklənər. O yerlərdən, verdiyin adamlar xeyir götürər, eybi isə dünya da axırdə də sənə düşər. Hər kəsə haqqını ver, bu işdə səbirli ol, qohumların və yaxın adamların olsa belə, haqqın əleyhinə getmə. İşin sonunu düşün, sənə ağır gəlsə də xeyirli olduğunu bilirsənsə, etməkdən çəkinmə, haqqı yerinə yetir. Haqq bir işdə zülm olduğunu güman edib, sənə təəssüflənərsə, həmin işin əslini başa salıb, üzrlər gətirməklə gümanlarını dəyişdir. Bununla sən ədalətli iş görmüş, buyruğun altındakılarla rəhmli davranmış olarsan. Üzr gətirməklə sən haqqa riayət edər, muradına çatarsan. Xalq da həqiqəti anlar, işin əslini bilər [1, s. 341-342].

Bütün bu fikirlərdən görünür ki, idarəetmədə və o, cümlədən sosial iqtisadi məsələlərin həllində düşünülmüş siyasətin həyata keçirilməsi üçün bir tərəfdən elm və ürfan sahibləri ilə fikir mübadiləsinin vacibliyi əsaslandırılmaqla, digər tərəfdən iqtisadi münasibətlərdə daxil olmaqla cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimlənməsində etik-mənəvi və psixoloji faktorlara xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu isə o, deməkdir ki, klassik islam dövründə

təsərrüfat məsələləri də daxil olmaqla idarəetmə sistemində özünə məxsus demokratik dəyərlər hakim idi.

Daha sonra Həzrəti Əlinin şəxsiyyətin davranış, etik və diplomatik yanaşma üslubu ilə əlaqədar fikirləri də diqqəti cəlb edir. Həzrət Əli “Əmrnamədə” buyururdu ki, xəsis adamlar məşvərət etmə, səni üstünlükdən məhrum edər, ehsandan çəkindirər, sənə yoxsulluğu göstərər, səni yoxsulluğa sürüklər. Qorxaqla danışma, işlərində zəifliyə salar, edəcəyin şeydən səni çəkindirər. Həriss adamlar da danışma, zülmə mal-dövlət yığmağı sənə gözəl bir şey kimi qələmə verər. Xəsislik, qorxaqlıq, hərisslik ayrı-ayrı xasiyyətlər olsa da, bunların hamısı birləşəndə insanın daxili aləmində, inam və əqidəsində pis güman yaradır. Acı da olsa, sənə gerçəyi söyləyən, adamları seç. Onların sözləri səni həqiqətə aparar, haqsızlıqdan saxlar. Onların səni çox öymələrinə, görmədiyən işləri görmüş göstərərək tərifləmələrinə icazə vermə. Çünki çox tərif insanı təkəbbürə aparar, fəzilətdən salar. Heç vaxt yaxşılıq edənlə yamanlıq edəni eyni gözdə görmə. Çünki onları eyni tutmaq, yaxşılıq edəni yaxşılıqdan əl çəkməyə vadar edər, yamanlıq edəni isə pisliyə alışdırar. Bunlara layiq olduqları rəftarı et [1, s. 332-333].

Daha sonra sülh və əmin-amanlığa böyük əhəmiyyət verən Həzrət Əli buyururdu ki, düşmənin sənənlə barışmaq istəsə, rədd etmə. Orduna dinclik və istirahət verib, sən də sıxıntılardan qurtarmış olarsan. Şəhərlərin isə əmin-amanlığa qovuşar. Amma barışdıqdan sonra düşməndən ehtiyatlı ol, çünki çox vaxt düşmən yaxınlaşaraq sənə qafil olmağını gözləyər. Bu halda ehtiyatla hərəkət et, bu barədə yaxşı gümana düşməyi şübhə altına al. Özünə düşmən arasında bir sülh müqaviləsi bağladıqda, yaxud ona aman paltarı geydirdikdə əhdinə vəfa et, verdiyin amana riayət et. Ona verdiyin sözə, əhdə nəfsini qalxan et. Əhdə vəfa bir əmniyyətdir, hər kəs orda salamatlıq tapar. Bir hərəmdir, hər kəs ona sığınar. Dəstə-dəstə hamı onun ətrafına qaçıb gedər. Onu pozmaq, ona xəyanət etmək, ona hiylə qatmaq olmaz. Bəhanələrlə pozula bilən əhdə girmə, möhkəmlətdikdən sonra ora-bura

yozağa başlama. Verdiyın əhdi pozmağa, haqsız olaraq ondan dönməyə çalışma. Genişlənməsin umduğun, sonunda ucalıq gözlədiyın darlığa dözməyin, günahından qorxacağın xəyanətdən xeyirlidir. Əhdini pozsan, nə dünyada fayda götürərsən, nə axirətdə [1, s. 342].

Cənab Əli hesab edirdi ki, insanların diləkləri bir-birinə zidd, rəyləri ayrı-ayrı olsa da, əhdə vəfa etmək, verilmiş sözü tutmaq, yəni bir növ diplomatik öhdəliklərin yerinə yetirilməsi insan cəmiyyətinin mövcud olmasının əsas prinsiplərindən birinin, müqavilə və öhdəliklərin təsbit olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətlər daxili və cəmiyyətlərarası münasibətlərdə barbarlıqdan sivilizasiyaya doğru atılan ən əhəmiyyətli addım kimi qəbul olunmalıdır.

Cəmiyyətdə münasibətlərin zor gücü ilə deyil sivil normalar əsasında tənzimlənməsinin vacibliyi ilə əlaqədar fikirlər “Əmrnamənin” sonrakı hissələrində də özünü büruzə verir. Məsələn Həzrət Əli buyururdu ki, Nahaq qan tökməkdən çəkin, çünki əzaba səbəb olmaqda, günah baxımından böyük sayılmaqda, neməti zavala uğradıb dövləti itirməkdə ikinci bir şey yoxdur ki, nahaq qan tökməklə müqayisə edilə bilsin. Haram qan tökməklə gücünü, qüvvətini çoxaltmağa çalışma, çünki bu, gücü, qüvvəti zəiflədər, hətta tamamilə yox edər. Bilərəkdən qan tökməyin cəzası qisasdır. Yanlışıqla qamçın, yaxud qılıncın, ya da əlin bir pisliliyə səbəb olarsa, qüdrətinə və böyüklüyünə güvənib, öldürülən adamın varislərinə onun qan pulunu verməkdən boyun qaçırma.

Özünü bəyənməkdən, səni təkəbbürə sövq edən şeylərə uyub güvənməkdən, tərifə meyl etməkdən çəkin. İdarən altında olanlara ehsan etdikdə də onların boynuna minnət qoymağa, ehsanı başlarına qaxmağa çalışma. Etdiyini şişirtməkdən də çəkin. Vəd verdikdə vədindən dönmə. Başa qaxmaq ehsanı yox edər. Edilən yaxşılığı çox görmək, böyük hesab etmək həqiqətin işığını söndürər. Vəddən dönmək qəzəbə, xalqın nifrətinə səbəb olar. Vaxtı çatmamış bir işi tutmağa tələsmə. Etmək imkanı olduqda isə o işdə laqeydlik göstərmə. Doğruluğu sənə bəlli olmayan işə

girişmə, amma doğruluğu açıq-aydın bəlli olan işdə də başı-soyuqluq etmə. Hər işi yerində gör, hər işi yerində tut.

Hər kəslə bərabər və yoldaş olduğun şeylərdə öz payını çoxaltmağa çalışma, hər kəsin əməl etdiyi şeylərdə qəflətə düşmə, çünki sən başqalarına nümunəsən. Az müddətdən sonra işləri örtən pərdələr açılar, məzlumun haqqı səndən alınar.

Qəzəbini boğ, özünü ələ al. Əlini, dilini saxla. Bütün bu hallarda o saat cəza verməkdən çəkin, cəzanı təxirə sal [1, s. 343].

4. Həzrəti Əlinin cəmiyyətin sosial quruluşuna uyğun və o, cümlədən vergilər, müxtəlif sosial təbəqələrə münasibət haqqında fikirləri

Daha sonra Əli İbn Əbu Talibin Cəmiyyətin sosial quruluşuna uyğun, sosial öhdəliklərə və o, cümlədən vergilər, müxtəlif sosial təbəqələrə münasibət haqqında fikirlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Əmrnamədə deyilirdi, bil ki, xalq siniflərə ayrılmışdır. O siniflərin bir qismi başqa qisminin nizama düşməsi ilə düzələr. Əmin-amanlığa yetişər. Bir qisminin başqa qismindən asılı olmaması mümkün deyil. Bu siniflərdən biri ordudur, əsgərlərdir. Biri, ümumi və xüsusi işləri nizama salan katiblərdir. Biri, ədalətlə hökm edən qazilərdir. Biri, bəndələr arasında insafla, mərhəmətlə hökm edən, beytulmal işlərini görən adamlardır. Biri, müsəlmanların idarəsi altında yaşayıb cizyə verən kitab əhlidir. Biri, vergi verən müsəlmanlardır. Biri, alış-verişlə məşğul olanlar və sənətkarlardır. Biri də ehtiyac sahibi olan yoxsul adamlardır ki, bu siniflərin ən aşağı təbəqəsidir. Bunların hamısının özünə görə qisməti vardır [1, s. 333].

Əsgərlər, xalqın möhkəm qalalarıdır, valilərin zinət və vüqarıdır, əmin-amanlıq yollarını qoruyan onlardır. Xalqın işini sahmana salan da əsgərlərdir. Əsgərlərin də işi, onlar üçün müəyyən edilmiş vergi ilə sahmana düşər. Bu verginin sayəsində düşmənlərinə qarşı güc-qüvvət əldə edə bilərlər. Ehtiyaclarını bu vergi ilə rəf etmək olar.

Sonra bu iki sinif ancaq üçüncü siniflə-qazilər, zəkat və vergi məmurları və katiblərlə nizama düşər. Onlar xalqın işlərini sahmana salarlar. Faydalı şeyləri yığarlar. Qabağa gedənlərin də, geri qalanların da işləri onların sayəsində nizama düşər.

Bütün bu siniflərin məişəti tacirlərə və sənətkarlara bağlıdır. Onlar xalqın ehtiyac duyduğu şeyləri yığıb dükanlara, bazarlara təkərlər. Beləliklə, başqa siniflərin görə bilmədiyi işləri görürlər.

Sonra ehtiyacı olan, yoxsulluq içində yaşayan aşağı təbəqə gəlir. Bunlara qayğı göstərmək, yardım etmək lazımdır. Bu siniflərin hamısının öz qisməti, öz yeri vardır. Ehtiyacların ödənməsi, vəziyyətlərinin sahmana salınması vacibdir. Bu işə valinin vəzifəsidir. Xalqın rifahı yolunda çalışıb-əlləşərkən vali haqqa riayət etməli, bu işlər istər ona asan görünsün, istər ağır-dözməlidir.

Ordu sərkərdələrini, ən təmiz, helmdə üstün adamların arasından seç. Fikir ver ki, bunlar açıqlandığı zaman hirsini boğan, cəza verməkdə tələsməyən, üzrü qəbul edən, zəiflərə rəhm edən, qüvvətliyə qarşısında acizlik göstərməyən adamlardan olsun. Nə gücə arxalanan olsunlar, nə də zəifliyə düşən [1, s. 334].

Sonra camaatın əsil-nəcabətinə görə şərəflilərindən, təmiz mal-mülk sahiblərindən, keçmişləri şöhrətli olanlardan, döyüşlərdə igidlik göstərənlərindən, cömərdlərindən əsgər götür. Çünki bunlarda ucalıq, böyüklük xasiyyətləri cəm olmuşdur. Bunlar yaxşılığın, insanlığın qol budaqlarıdır. Sonra atalar oğullarına necə baxar, rəhm edərsə, sən də onlara bax, qayğı göstər. Onlara etdiyin yaxşılıq və ehsan gözündə böyüməsin. Onlara verdiyin az olsa da, sənə alçaq görünməsin. Çünki bu ehsan, sənə öyüd vermələri, səni yaxşı hesab etmələri üçün bir vasitədir. Onların böyük işlərini görəcəyəm, deyə kiçik, əhəmiyyətsiz işlərini görməyə laqeydlik etmə. Azacıq bir lütfün də bir yerdə işə yarayar, ondan faydalanarlar. Çox lütfünün də öz yeri var, ondan da bibəhrə qalmazlar. Sənin yanında ən etibarlı sərkərdələr əsgərlərinə ən çox yardım edən, onları paltar və ərzaqla təmin edən, yurdu qorumaq üçün döyüşə gedənlərin ailələrinə qayğı göstərənlər olmalıdır. Onlarla elə rəftar et ki, düşmənlə döyüşdə hamısının dərdi odu bir olsun.

Onlara rəhm etməyin qəlblərinin sənə tərəf meyl etməsinə səbəb olar.

Valilərin gözlərinə işıq verən işlərin ən üstünü şəhərlərdə doğru-düzgün şəkildə ədaləti bərpa etmək, xalq arasında sevginin üzə çıxmasına səbəb olmaqdır. Onların sevgiləri isə ancaq könüllərinin dinclik tapması ilə mümkün ola bilər. Öyüdlərinin həqiqiliyi ondan bilinər ki, valilərinin xidmət müddətinin sona çatmasını istəməsinlər, idarəsi onlara ağır gəlməsin, tez çıxıb getməsinə arzu etməsinlər. Xalqın diləklərini yerinə yetir, yaxşılarını təriflə, çəkdikləri zəhməti saya sal, çünki gözəl xasiyyətlərini nə qədər çox yada salsan, onların igidliyi o qədər artar, fərəhlənərlər. Sonra hər kəsin sınınmış, bilinmiş dərəcəsinə tanı, birinin çəkdiyi zəhməti başqasının adına çıxma, onun yerinə başqasını öymə. Hər kəsə nöqsansız olaraq, öz haqqını ver, hər kəsin haqqını bil. Birisi böyük olsa da, tutduğu kiçik bir işi böyük görmə. Kiçik bir adamın tutduğu iş böyükdürsə, o işi kiçik hesab etmə.

Xalqa hökm edə bilənləri idarən altında olan ən üstün adamlardan seç. Elə ki, işlər onları darıxdırmasın. Bir-birinə düşmən olanlar onlara üstün gəlməsin, ayaqları sürüşüb yanlış bir işə düşməsinlər. Bilməz ikən sonra bilib, anlamaz ikən sonra anlayıb haqqı yerinə yetirmədiklərinə peşman olmasınlar. Özlərini gümana salmasınlar. Şübhəli işlərdə hökm verərkən düşünsünlər-daşınınlər. Açıq-aydın dəlillərə qulaq assınlar. Düşmənin hücumu onları sıxmasın, ürəklərini darıxdırmasın. İşləri yaxşıca açıb-töküb, anlayışda ən səbirli, haqq üzə çıxanda da ən qəti hökm verən adamlar olsunlar. Çox öyülmək onları təkəbbürə salmasın, aldanişa qapılmasınlar. Bu cür adamlar çox azdır. Sonra onların hökmlərindən də xəbərdar olmağa çox çalış. Hakimin dolanişığını artıqlamasilə təmin et, xalqın ehtiyacını azalt. Sənə yaxın olanlara qarşı hüzurunda yüksək mövqə saxla ki, onlar kiçik görünməsinlər, xalqın dedi-qodusundan arxayın olsunlar, hiyləyə düşməsinlər. Buna xüsusi diqqət yetir, çünki bu din pis adamların arzularının icrası üçün alət kimi istifadə olunmasın.

Sonra vergi və zəkat məmurlarına diqqət yetir. Onları sınıyandan sonra təyin et. Onları şəxsi münasibətlərə və təsadüfə görə təyin etmə. Çünki bu iki şey çövr və xəyanət əllərinin bir yerə cəm olmasına səbəb olar. Bunları təmiz ailələrdən, İslama çoxdan girmiş olanlardan, təcrübə və həyə sahibi olan adamlardan seç, çünki onlar əxlaqca ən üstün, namusca ən doğru, ən qərərsiz, ən tamahsız, işlərin nəticələrinə ən çox diqqət edən adamlardır. Sonra da onlara bol ruzi ver. Çünki bununla onlar nəfslərinə qalib gəlməyə qüvvə tapar, müsəlmanların mallarına tamahsılanmazlar. Eyni zamanda, əmrinə qulaq asmayıb, əmanətinə xəyanət edərlərsə, bu, sənin üçün onların əleyhinə dəlil olar. Sonra işlərini təftiş et, onlara dürüst və vəfalı nəzarətçilər göndər. Hallarını, işlərini görüb-anlayıb sənə bildirsinlər. Çünki onların xəbəri olmadan sənin onlardan xəbərdar olmağın, onların əminliklə görmələrinə, xalqla yaxşı davranmalarına səbəb olar. Onların arasında zalımlara yardım edənlər varsa, onlardan qorun. Onların biri vəzifəsinə xəyanət etsə və nəzarətçilərin verdiyi xəbər onun əleyhinə olub, Hamısının sözü üst-üstə düşsə, bu, sübut üçün sənə kifayət edər. Bundan sonra ona bədən cəzası verə bilər, əməllərinə görə onu günahlandırır, rütbəsini aşağı salar, onu xəyanət damğasıyla dağlayar, töhmət zəncirini boynuna vurarsan.

Vergi işini də araşdır, məmurlarının vəziyyətini sahmana sal, çünki vergi işinin və vergi məmurlarının nizama düşməsi, başqalarının da nizama düşməsi deməkdir. Başqaları ancaq onların nizamıyla nizama düşə bilər. Çünki insanların hamısı verginin, vergi məmurlarının əhli-əyalıdır. Ancaq vergi toplamaqdan daha çox məmləkətin dirçəlişinə diqqət yetirməlisən. Çünki məmləkət dirçəldikdə vergi yığıla bilər. Məmləkət dirçəlməyincə, abad bir hala düşməyincə vergi istəyən şəhərləri dağıdıb gedər, bəndələri həlak edər. Elə bir buyruq sahibinin işi, idarəsi çox az sürər. Vergi verənlər verginin ağırlığından, yaxud vergi verəcəkləri şeyə bir bəla gəldiyindən, ya da içməli, suvarmalı sularının kəsildiyindən, ya da bir bənd uçulub, ərəzini su basdığından, yaxud da məhsulun məhv olduğundan şikayət etsələr, vəziyyətlərini düzəldənə qədər

vergiləri müəyyən dərəcədə azaltmağın lazımdır. Bu sənə çətin gəlməməlidir. Çünki bu yardımla, bu yüngülləşdirmə ilə xalq rifaha qovuşar, ölkə abad olar. Bu yolla sənin idarən gözəlləşər, bundan başqa, xalqı ədalətlə idarə etdiyən üçün onların hörmətini, sevgisini qazanmış olarsan. Rifahlarına xidmət etdiyən, ədalətlə davrandığın, onları gücləndirdiyən üçün bu gücə kifayət qədər arxalana bilərsən. Xalqa mərhəmətin, ədalətli rəftarın, mehriban davranışın da buna səbəb olar. Elə bir an gələr, elə bir vaxt çatar ki, onlara müraciət etməyin gərək olar. O zaman onlar sənin istəyini canı dildən qəbul edərlər, yerinə yetirərlər. Çünki ölkədə yaranan abadlıq və sərvət, onlara yükləyəcəyən yükü çəkməyə qüvvət verir.

Bir yerin viran olması aradakı xalqın yoxsul düşməsindən irəli gələr. Bunun səbəbi isə aradakı valilərin özlərinə mal-dövlət yığması, valilikdən qalacaqlarından əmin olmaması, ibrət alınacaq şeylərdən az ibrət almasıdır [1, 335-337].

Sonra katiblərini də təftiş et, onların halına diqqət yetir. İşə onların ən xeyirlilərini təyin et. Düşmənlərə qarşı gördüyün tədbirləri, gizli saxladığın sirləri, özünü böyük görən, buna görə də camaatın qarşısında sənə qarşı durmağa cürət edən adamlara yox, təmiz və yaxşı xasiyyətli olanlarına yazdır. Məmurlardan gələn məktubları sənə çatdırmaqda başısoyuqluq göstərməməkləri, sənədən aldıkları əmri olduğu kimi bildirmələri, bir müqaviləyə girəcəyən vaxt şərtləri yumşaq, zəif tutmamaqları, lazım gələrsə, o müqaviləni pozmaqda acizlik göstərməməkləri, şərtləri də ona uyğun tərtib etmələri, işin öhdəsindən gələndə isə hədlərini bilmələri lazımdır. Öz həddini bilməyən adam, başqasının həddini heç bilməz.

Sonra onları öz rəyinə güvənərək, öz meylinə uyub haqlarında yaxşı fikirdə olduğuna görə təyin etmə. Çünki insanlar saxtakarlıq edərək, yaxşı xidmət göstərərək özlərini valiyə yaxşı göstərirlər, halbuki bu saxta hərəkətlərin arxasında nə öyüd verməyi bilirlər, nə də əmanətə sədaqət göstərməyi. Səndən əvvəlki haqq adamları seçdiyi adamlara bax, sən də onları seç.

Xalqla ən gözəl rəftar edənləri, əmanətə ən çox sədaqət göstərənləri iş başına gətir.

İş başına elə adamları gətir ki, işin böyüklüyü ona çətinlik törətməsin, çoxluğu isə çaşqınlığa salmasın. Katiblərindən birində bir eyib görüb fikir verməsən, o eyib sənə də aid olar, sonra cavabını verə bilməzsən.

Bir də tacirləri və sənətkarları sənə tövsiyə edirəm, onlara qarşı xeyirli ol. Onların bir qismi yaşadıkları yerdə ticarətlə məşğul olur. Bir qismi isə bir yerdən başqa yerə gedir, mal aparıb gətirir. Bir başqa bölüyü də xalqın möhtac olduğu şeyləri öz əllərinin əməyi ilə hazırlayır. Bunlara qarşı xeyirxah ol, çünki onlar faydalı adamlardır. Uzun yollar keçib dağlar aşaraq, ölkəndəki çöllərdə, dənizlərdə, düzlərdə, dağlarda dolaşaraq lazım olan şeyləri alırlar, gətirirlər. Halbuki həmin şeylərin tapıldığı yerlərə getməyə xalqın nə imkanı var, nə də gücü. Onlar nizam-intizamı sevərlər, üsyan etməzlər. Sülhü sevərlər, narahatlıq salmazlar. Olduğun yerdə onların işlərinə diqqət yetir, uzaq, yaxın şəhərlərdə vəziyyətlərinə nəzarət et, onları zülmə uğratma. Amma bunu da bil ki, bütün bunlarla bərabər, bunların çoxunda həddən artıq hərislik, pis bir xəsislik, xudpəsəndlik, faydalı şeyləri yığıb gizlədərək azaldıqda dəyərindən artığa satmaq cəhdi, mənfəət düşkünlüyü vardır.

Əllərində olan malı istədikləri kimi, satmağa çalışırlar. Bu isə, xalqın zərərinə olduğu kimi, valilərə də buna göz yummaq eyibdir, nöqsandır. Möhtəkirliyi qadağan et. Alış-veriş gözəl surətdə, ədalət tərəzilərinə uyğun, bir nırx qoyulmaqla aparılsın, hər iki tərəf–satan da, alan da zərər etməsin. Sən möhtəkirliyi qadağan etdikdən sonra onunla məşğul olmağa cəhd göstərən tapılırsa, onu cəzalandır, ancaq cəzada da çox sərtlik göstərmə.

Aşağı təbəqəni qeydinə qal. Onlar ağız açacaqları bir yer tapmayan, yoxsul, möhtac, ehtiyacdən boğulan, dərdə düşmüş, qazandıqdan aciz qalmış adamlardır. Bu sinif içərisində dilənçilər olduğu kimi, bir şey umub gözləyənlər, ancaq heç kimdən heç nə istəməyənlər də var. Onların haqqını qoru. Cavabdeh olduğun

beytülmalından, hər şəhərdə müsəlmanların əldə etdiyi qənimətdən, dövlətə aid ərazinin gəlirindən, əkinindən onlara bir pay ayır. Olduğun şəhərə yaxın yerlərdə yaşayanlarla uzaqdakılar eyni hökmə tabedir, onların hər biri istəyir ki, sən onun haqqını qoruyasan. Naz-nemət içində olmağın, mühüm işlərə başının qarışmağı onları sənin yadından çıxartmasın. Mühüm işlər görməyin, kiçik sayılan işləri bir kənara qoymağına bəhanə ola bilməz. Mühüm işlərə başının qarışmağı onları sənin yadından çıxartmasın, onlardan üz çevirmə. Onların hamıya miskin görünənlərini, insanlar tərəfindən alçaq sayılanlarını, ancaq gəlib öz vəziyyətlərini sənə bildirməyənlərini özün axtar, tap. Onları tapmaq, hallarını soruşub öyrənmək üçün, təkəbbür göstərməyən güvəndiyin adamlardan yolla ki, onların vəziyyətini sənə bildirsinlər. Sonra onların haqqında insafla elə hərəkət et, çünki bunlar xalq içində insafa başqalarından daha layiq adamlardır. Bütün bu siniflərin haqqını verməyə çalış. Bilmədən haqqına riayət etmədiklərin üçün də bağışlanmağını dilə.

Yetimlərdən, qocalardan bir yerə üz tutmayanlarına, kimsədən bir şey istəməyənlərə qayğı göstər. Bu, valilərə ağır bir yükdür, ancaq haqqın hamısı ağırdır.

Vaxtının bir hissəsini ehtiyac sahiblərinə həsr et, onların hamısını yanına çağır, onlarla görüş. Əsgərlərindən, köməkçilərindən, qarovulçularından, şəhər gözətçilərindən heç kəs onları qorxutmasın, onlara mane olmasın. Onlar da qorxmada, çəkinmədən sənə üz-üzə oturub danışsınlar. Onlarla görüşməkdən darıxma, çəkinmə, utanma. Ehsan etdiyin zaman minnət yükü qoyma ki, verdiyin şey alana xoş gəlsin. Vermədiyin vaxt isə xoş sözlərlə üzrlər gətir ki, heç olmasa, almayan sevin.

Bəzi işlər də var ki, onları şəxsən özün etməlisən. Bunların biri, katiblərinin yazmaqda aciz olduqları xüsuslarda məmurlarına cavab verməyindir. Biri də, xalqın ehtiyacı hansı gün sənə ərz edilsə, həmin gün o ehtiyacı rəf etməyindir. Ola bilər ki, köməkçilərin yorular, bu işi vaxtında görməzlər. Hər günün işini o gün gör. Çünki hər gün görüləsi bir iş var. Fəqət xalqa sərf etdiyin

vaxtın da hamısı, işlərdə niyyətin təmiz olduqda, xalqın salamatlığa çıxması da qulluq sayılar.

Məktubunun Həzrəti Əli bu sözlərlə tamamlayırdı. Və mən Allahın bol və saysız rəhmətinə, çox böyük qüdrətinə, hər dilənən şeyi lütf edib verməyinə sığınaaraq, arzu edirəm ki, mən və sən bəndələrin ən gözəl xatirələrinə, yaxşı və yerli təriflərinə səbəb olaq, şəhərlərdə yaxşı və gözəl əsərlər qoyaq, nemətimizi tam və bütöv, lütf və ehsanımızın çox-çox artıqlamasilə görək. [1, s. 337-344].

5.Nəticə

Qərb modeli demokratiya, burjuva liberalizminin ehkamları əsasında formalaşmış və müasir qərbdə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proqramlarda əsas ağırlıq dünyəvilik və maddilik üzərində qurulmuşdur. İslamı prinsiplərdə xalqın, məzlumun qeydinə qalmaq Allah rizasının qazanılması kimi başa düşülür. Xəliflik prinsipinin müsəlman şərfinə aid özünəməxsusluğu Əli İbn Abu Talibin də buyruqlarında özünü bürüzə verir. Cənab Əli cəmiyyətin sosial iyerarxiyası, hər sosial təbəqənin vəzifə və ictimai öhdəliklərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar fikirlərini müqəddəs “Quran-Kərim” ayələri ilə əsaslandıraraq sosial harmoniyanın təminatına xüsusi diqqət yetirmişdir. Həzrəti Əli hakimiyyətinin xəlqiliyi, demokratik məzmunu və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılması demək olar ki, bütün fikirlərində diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə islam iqtisadi düşüncə tərzində sosial ədalətin təmin olunması, iqtisadi bərabərsizliyin və sosial ədavətin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması prinsipləri ilk növbədə özünəməxsus daxili nəzarət mexanizmlərinə, özünü Yaradan qarşısında öhdəlik sahibi kimi dərk etmə, inam, əqidə, insaf, mərhəmət hissələrinə əsaslanır. Bu prinsiplər Həzrət Əlinin fikir və mühakimələrinin məğzini təşkil edir.

Həzrəti Əli mühakimələrində vergi işinin təşkili dövlətin idarə edilməsi və cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimlənməsində

ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi qavranılmaqla yanaşı, burada vergilərin nəyin bahasına olursa olsun yığılmasının da yol verilməməzliyi xüsusi olaraq təsbit olunurdu. Eyni zamanda vergilərdən toplanılan vəsaitlər də daxil olmaqla dövlətin maddi resurslarının ilk növbədə məmurlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısının alınması üçün xüsusi tapşırıqların verilməsi diqqəti cəlb edir.

Bütünlükdə vergi məsələləri də daxil olmaqla iqtisadi idarəetməyə aid bütün məsələlər, sivil normalara əsaslanır və sosial ədalətin çox böyük həssaslıqla qorunmasına xidmət edir.

1.3. NIZAMÜLMÜLKÜN VERGİ İŞİNİN TƏŞKİLİ DƏ DAXİL OLMAQLA İQTİSADI MƏSƏLƏLƏRLƏ ƏLAQƏDAR DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏRİ

İqtisadi fikir tarixi iqtisad elmləri içərisində önəmli yerlərdən birini tutmaqla yanaşı hər bir xalqın mənəvi, intellektual sərvətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilir. İqtisadi dünyagörüş, hadisə və proseslərin dəyərləndirilməsi meyyarlarındakı tarixi təcrübənin nə qədər əhəmiyyətli olması sübuta ehtiyacı olmayan gerçəklidir. Görkəmli mütəfəkkir və tarixi şəxsiyyətlərin cəmiyyətin iqtisadi problemləri haqqındakı fikirləri tarixi gerçəklilərin öyrənilməsində nəinki önəmli mənbədir, bu təcrübələr eyni zamanda gələcəkdə yarana biləcək problemlərin həll edilməsində nəzəri cəhətdən müəyyən tövsiyələr vermək gücünə sahibdir. İnsan cəmiyyətlərinin müxtəlif inkişaf mərhələləri üçün xarakterik olan problemlər qismində cəmiyyətdə sosial-siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində müəyyən tarazlığın saxlanması, iqtisadi rifahın və əmin-amanlığın əldə edilməsi, xəzinənin daima sağlam və mütəmadi gəlirlərlə doldurulması göstərilə bilər. Bütün bunlar isə nəinki inzibati-siyasi, həmçinin iqtisadi idarəetmə üsullarının düzgün seçilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Həyat və yaradıcılığı, iqtisadi dünyagörüşü və fikirləri tədqiq edilən Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk uzun illər ərzində sarayda mühüm vəzifələrdən birini daşımış və təcrübə və müşahidələr əsasında diqqətəlayiq fikirlər irəli sürmüşdür.

2. Nizamülmülkün həyatı və onun yaşadığı dövrün inkişaf xüsusiyyətləri

Məxəzlərin verdiyi məlumatlara əsasən Nizamülmülk Tusun zadəgan nəhiyəsində, başqa rəvayətə görə isə Nuqan məhəlləsində 1017/18-ci ildə anadan olmuş, ilk təhsilini burada almışdır. O, gənc yaşlarında divan işlərinə xüsusi maraq göstərmiş, şəriət qanunlarının, hədis və rəvayətlərin bilicisinə cevrilmiş, katiblik,

dəbirlik (*xəttat*) sənətlərinə yiyələnmişdir. Nizamülmülk, əvvəlcə Bəlx hakimi Şadanın xidmətində katiblik vəzifəsində işləmişdir [1, s. 4, s. 26]. Daha sonra o, Səlcuq hökmüdarlarının diqqətini cəlb edir və 1063-cü ildə Alp Arslan taxta çıxdığı vaxtdan vəzir vəzifəsinə təyin olunur. 1072-ci ildə 17 yaşlı Məlik şahın səltənətə başçılıq etdiyi vaxtda da vəzir kimi fəaliyyət göstərir. Bütünlükdə 30 il müddətində Səlcüqilər dövründə vəzir olmuşdur. Nizamülmülk «Siyasətnamə» əsərinin 30 fəslini 1076-cı ildə Məlik şahın sifarişi ilə yazmışdır. Sonralar bu əsərə Əlyəməni adlı bir katibin 15 fəsil, digər katiblərində müəyyən əlavələr və düzəlişlər etməsi barədə məlumatlar var. Bütünlükdə əsər 50-51 fəslədən ibarətdir [1, s. 26; 2, s. 115-117]. Tarixi ədəbiyyatlarda ömrünün son günlərində Nizamülmülkün saray çəkişmələri nəticəsində hökmüdar rəğbətini itirməsi, sonra 1092-ci ildə oktyabrın 14-də saraya şikayətçi kimi gələn batini fədaisi tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə məlumatlar var. Qeyd etmək lazımdır ki, saray çəkişmələrində Məlik şahda öz nəsibini alır. O, 1092-ci ildə noyabrın 19-da batınilər tərəfindən zəhərləndirilərək dünyasını dəyişmişdir [2, s.128].

Nizamülmülkün baxışlarının tədqiqi üçün «Siyasətnamə» əsərinə müraciət etmək zərurəti yaranır. «Siyasətnamə» əsəri ilk dəfə 1892-ci ildə fransız şərqşünası Ş.Şəfer tərəfindən nəşr olunmuşdur. 1897-ci ildə Şəfer Nizamülmülkün tərcümeyi halını fransızca nəşr etdirir. 1949-cu ildə B.N.Zaxoderin tərcümə və izahları Moskva-Leninqrad (*İndiki Sankt-Peterburq*) mətbəələrində rus dilində nəşr edilmişdir. İranda «Siyasətnamə» əsərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Murtəza Moddərresi Çahardəhi tərəfindən müqəddiməsi ilə birlikdə tərtib edilmiş əsər, Məhəmməd Qəzvininin haşiyə və izahları ilə 1955-ci ildə Tehrandə nəşr olunmuşdur [1, s. 27]. Əsər Azərbaycan dilində Rəhim Sultanovun tərcüməsində nəşr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu ildə əsərin Azərbaycan dilində ikinci nəşrində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq

Xalqları İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinin əməkdaşı N.B.İsmayilovda iştirak etmişdir [1, s. 27-28].

3.Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərində iqtisadi məsələlərlə əlaqədar dəyərləndirmələri

Nizamülmülkün iqtisadi fikirləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələrdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə ilk araşdırmalar Ə.S.Fərəcov, A.A.Əlizadə və Q.Y.Əbdülsəlimzadəyə məxsusdur.

Ə.S.Fərəcov XI-XIII əsr Azərbaycan mütəfəkkərlərinin iqtisadi fikirlərini tədqiq edərkən yazırdı ki, Nizamülmülk dövlətin iqtisadi siyasətini müəyyən edərkən qarşısına konkret iqtisadi məsələlərin həlli vəzifəsini qoymuşdu. Nizamülmülk öz əsərində Səlcuqlar dövründə feodal dövlətçiliyinin qüsurlarını, vergi mükəlləfiyyətlərinin ağırlığını, əmir və digər məmurların özbaşınalıqlarını, dövlət vəsaitlərinin xərclənməsindəki israfçılığı, vergi yığan şəxslərin zorakılıqlarını qələmə almış, cəmiyyətdə sinfi mübarizənin yumşaldılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsindən bəhs etmişdir [5, s. 715].

A.A.Əlizadə öz araşdırmalarında yazırdı ki, Nizamülmülk ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və böyüməsinin, tacir silkinin mənafeələrinin qorunması tərəfdarı kimi hökmdarın ölkədə baş verən bütün hadisələrdən xəbərdar olmasının vacibliyi fikrini əsaslandırır. A.A.Əlizadə üç mütəfəkkirin Nizamülmülkün, Rəşid-əd-din və Məhəmməd Naxçıvaninin fikirlərinin tədqiqi əsasında Səlcuqlar dövrü ilə monqol hökmdarlar dövrünü müqayisə edir və iddia edirdi ki, monqollar dövründə dövləti zorakılıq özünün kuliminasiyasına çatdı, xalq müflisləşdi, məhsuldar qüvvələr məhv edilirdi [4, s. 54].

Q.Y.Əbdülsəlimzadə Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərindəki iqtisadi məsələlərlə əlaqədar yazırdı ki, 900 il bundan əvvəl söylənilən fikirlər bəzən bəsit görünsədə, buradakı ideyaların səmərəli toxumları bu gündə aktualdır [3, s. 73-77]. Bizdən öncə Nizamülmülk yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislərin

dəyərləndirmələrinə hörmətlə yanaşaraq yaşadığımız dövrün xüsusiyyətləri və bütünlükdə ümumbəşəri dəyərlər kontekstində bir daha Nizamülmülkün iqtisadi fikirlərinə müraciət edilmişdir.

Nizamülmülkün iqtisadi fikirlərinin tədqiqi üçün Siyasətnamə əsəri seçilmişdir. Siyasətnamə əsərini farscadan Azərbaycan dilinə R.Sultanov tərcümə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə ilk diqqəti cəlb edən məsələ hökmdar necə olmalıdır sualının cavablandırılması, hökmdar və rəiyyət münasibətlərinin şərh məsələsidir. Nizamülmülk yazırdı ki, Böyük Yaradan hər əsrdə bir adam seçib ona şahlara məxsus istedad və qabiliyyət bəxş edir, şöhrət qazandırır, dünyanın asayışını, rəiyyətin yaşayışını ona tapşırır, fitnə, fəsad qapıları onun vasitələri ilə bağlıdır . [1, s. 32]. Daha sonra Nizamülmülk fikirini davam etdirərək yazırdı ki, elə ki, rəiyyət itaət edib öz işləri ilə məşğul olmağa başladı, onları incitməməli, öz ədaləti nəticəsində rahat güzəran keçirmələrinə imkan yaradılmalıdır. Lakin xidmətçilərdən və mənəb sahiblərindən biri yenidən nalayiq işlərlə məşğul olub əliuzunluq etməyə başlasa, öyüd, nəsihət, qulaqburması ilə səhvini başa düşüb düzəlsə, onu haman işdə saxlamaq olar, yox qəflət yuxusundan da ayılmasa, təxirə salınmadan, dərhal layiqli bir şəxslə əvəz edilməlidir. Nizamülmülk nemətin qədrini bilməyən, naşükür, əmin-amanlığa, rahatlığa qiymət verməyənlərin islah olunmasını məqbul sayaraq şahın kəhrizlər çəkdirilməsi, arxlar qazdırılması, körpülər tikdirilməsi, şəhərlər salınması və s. kimi abadlıq işləri ilə məğul olmasının vacibliyini göstərir [1, s. 32-33]. Əsərdə Hökmdarın vəzifəsi kimi yoxsullara sədəqə vermək, məzumlara yaxşılıq etmək, xidmətçilərlə xoş rəftar etmək, rəiyyəti zülm edənlərdən qorumaq işlərinin yerinə yetirilməsi göstərilir [1, s.33].

Nizamülmülk amil, vəzir, qulam və digər məmurların işlərinin hökumət nəzarətində olmasına önəm verərək yazırdı ki, amilə (*ərəbcə iş görəni, əməl edən adam deməkdir*) iş tapşırıqda onlara nəsihət edib öyüd vermək lazımdır ki, Allah bəndələri ilə xoş rəftar edib, qanuni vergidən başqa heç bir şey istəməsinlər,

verginini isə müdarə və xoş dillə almaq lazımdır. Əlləri məhsula çatmayınca onlardan heç bir şey tələb etmək lazım deyildir, çünki vaxtından əvvəl istədikdə rəiyyətə zülm olar, xırman vaxtı gəldikdə isə zərurət üzündən yarım dirhəm satmağa məcbur olar, iflasa uğrayıb didərgin düşərlər. Rəiyyətin biri yoxsullaşsın, öküzə, toxuma ehtiyacı olsa ona əl tutub borc vermək, yükünü yüngülləşdirmək lazımdır ki, yerində qalsın, evini tərk edib qürbət vilayətə getməsin [1, s. 42].

Nizamülmülk vəzirlərə də nəzarət etməyi vacib hesab edərək yazırdı ki, vəzir düz işləyən, xeyirxah olsa ölkə abad, xalq şad, asudə, yeməkləri bol, şahın ürəyi isə sakit olar. Vəzir pis işləyən, bədxasiyyət olsa, ölkədə təsəvvür edilməz pozğunluqlar əmələ gələr, şah həmişə sərgərdan, narahat, məmləkət isə təşviş içində olar [1, s. 42]. Qoşunların yaraqsız, rəiyyətin çərəksiz qalması məhz vəzirlərin qanunsuz fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir və belə hallara qarşı sərt mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi göstərilirdi [1, s. 43-44].

Əsərin «Müqtilər (*iqta sahibləri*) və onların rəiyyətlə rəftarı haqqında» V fəslində yazılırdı ki, iqtaları olan iqtidarlar bilməlidirlər ki, onların rəiyyət üzərindəki haqqları ondan ibarətdir ki, onlara həvalə edilmiş vergiləri rəiyyətdən xoşluqla alsınlar. Aldılarını, onların canları, malları, arvad-uşaqları əmin-amanlıqda olmalıdır. Ev-eşiklərinə dəyilməməlidir. İqtadarlar onların yolu üzərində maneə olmamalıdırlar. Rəiyyət şah dərgahına gedib öz vəziyyətini danışmaq istəsə, ona əngəl törədilməməlidir. Hansı iqtadar bunun əksini etsə, onun əlini gödəltmək, iqtanı ondan almaq, onu tənbeh etmək lazımdır ki, başqalarına da ibrət olsun. Onların hamısı bilməlidir ki, dövlət və rəiyyət yalnız şahındır, iqtadarlar isə valilər, darğalar kimi rəiyyət üzərində başçı təyin edilmişlər, şah başqaları ilə necə rəftar edirsə, onlar da rəiyyətlə elə rəftar etməlidirlər. Rəiyyət onlardan razı qalmalıdır ki, onlar da axirətin əzab əziyyətindən azad olsun [1, s. 49]. İqtalarla əlaqədar fikirlər əsərin iyirmi üçüncü fəslində də səslənmişdir. Burada deyilirdi ki, qoşunun malını müəyyən etmək lazımdır. İqta

sahiblərinin malları mütləq və qəti şəkildə onların əlində olmalıdır, iqtası olmayan qulamların isə malları müəyyən edilməlidir. Nizamülmülk yazırdı ki, qədim şahlar iqta verməz, xəzinədən ildə dörd dəfə hər kəsin özünə müvafiq nağd maaş verərdilər, onlar həmişə pullu paralı olardılar [1, s. 97].

Əsərdə qoşun və rəiyyət hər ikisi hökmüdarə xidmət edən işçilər kimi təqdim edilir və sarayın qapısının məzlum şikayətçilər üzünə açıq olmasının vacibliyi əsaslandırılırdı [1, s. 55]. Daha sonra Nizamülmülk yazırdı ki, hər iki-üç ildən bir amilləri və iqtidarları dəyişdirmək lazımdır ki, yerlərini bərkidib mövqelərini möhkəmləndirməsinlər, qürrələnib, özlərindən müştəbeh olmasınlar, xalqla yaxşı dolansınlar ki, ölkə viran qalmasın [1, s. 56]. Əsərdə iş fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacib olan şəxslərdən biri möhtəsiblər (*hərfən hesab çəkən deməkdir, şərq ölkələrində asayışı qoruyan, qayda-qanunu pozmağa qoymayan dəstə başçısının rəsmi adıdır*) hesab edilir.

Burada yazılırdı ki, hər şəhərə bir möhtəsib təyin etmək lazımdır ki, tərəzilər düz, qiymətlər qaydasında olsun, alış-verişə nəzarət etsin, başqa yerdən gətirilib bazarda satılan şeylərdə möhtəkirlilik, saxtakarlıq olmasın, daşların düzlüyünə, halal-harama fikir versin. Şah və onun valiləri möhtəsibə kömək etməlidirlər, ölkə dolandıрмаğın, ağıllı olmağın şərtlərindən biri budur. Belə etməsələr, yoxsullar acınacaqlı hala düşər, bazar adamları mallarını kefi istədiyi qiymətə satar artıq tamahlıq, möhtəkirlilik artar, fisq-fücur yayılar, şəriətin rəvnəqi gedər. Bu işi yaxın adamlardan birinə ya inanılmış xadimə, ya hamının qorxdığı və onun heç kəsdən çəkinmədiyi bir qoca türkə tapşırmaq lazımdır ki, işlər ədalətlə getsin, islam qayda-qanunu möhkəm qalsın [1, s. 58-59].

Əsərdə diqqət yetirilməsi vacib hesab edilən mühüm məsələlərdən biri idarəetmə işlərində düzgün iş bölgüsünün aparılmasıdır. Bu zaman tövsiyə edilirdi ki, bir adama bir neçə iş tapşırmaq olmaz. Bu zaman işin nəticəsi qüsurlu olar. Digər önəmli məqam iş tapşırılarkən icraçının kargüzarlıq, təsərrüfat və

maliyyə işlərinin öhdəsindən gəlib gəlməməsinin müəyyən edilməsi məsələsidir [1, s. 133]. Daha sonra fikrini inkişaf etdirərək Nizamülmülk əsərin 42-ci fəsilində yazırdı ki, «hər işin bir adamı, hər adamın bir işi var, ölkədə böyük, kiçik və orta vəzifələr olar. Hər amilə, mütəsərrifə onun ləyaqətincə, biliyinə və imkanatına görə bircə vəzifə tapşırmaq lazımdır. Bir vəzifəsi olan ikinci vəzifə eşqinə düşərsə, imkan vermə, qoyma ki, bu zərərli iş dəb şəklini alsın. Hər mütəsərrifin (*təsərrüfatçının*) bir işi olsa, ölkə abadlaşar, işlər qaydasında gedər [1, s. 140]. Daha sonra Məzdək təliminin prinsiplərinin tənqidinə də xüsusi yer verilmişdir. Burada mülkiyyətin ümumiləşdirilməsi sonunda böyüklü və kiçikliyin ortadan qalxması, şahlığın məhv olması, bütünlükdə ailə düzənindən cəmiyyət düzəninə qədər qarışıqlıqların baş verməsi və vaxtında Nuşirəvanın gərəkli tədbirləri görməsinə diqqət çəkilir [1, s. 159-166].

«Siyasətnamədə» diqqət yetirilən önəmli məsələlərdən biri də «Xəzinə toplamaq və onu saxlamaq qaydaları haqqındakı» dəyərləndirmələrdir. Burada yazılırdı ki, bütün şahların iki xəzinəsi olmuşdur. Biri əsl xəzinə, o biri xərc xəzinəsidir. Alınan malların çoxu əsl xəzinəyə toplanar, onun əsas hissəsi isə xərc xəzinəsinə verilərdi. Zərurət olmayınca əsl xəzinədən xərcəməzlər. Bir şey götürüldükdə borc kimi götürürlər, əvəzinə nə isə bir şey qoyulardı. Bu barədə ehtiyat lazımdır ki, gəlir ilə çıxar eyni olmasın. Birdən mala ehtiyac hiss edildikdə ürəyə tappılı düşməsin, o işdə tələsməyə və gecikməyə, əyər-əskiyə yol verilməsin. Xəzinə üçün vilayətlərdən yığılmalı olan malları heç vaxt dəyişmək, təxirə salmaq, bir başqasına həvalə etmək olmaz. Elə etmək lazımdır ki, vergilər vaxtında çatdırılsın, bəxşişlər, hədiyyələr, maaşlar, muzzdlar yubadılmasın, həmişə xəzinə öz qaydasında olsun [1, s. 185]. Sonunda əsərdə yazılırdı ki, ölkəni elə dolandırmaq lazımdır ki, burada mənafeləri bir-birinə bağlayan əlaqələr qırılmasın, xalqın məişəti, xəzinənin vəziyyəti öz qaydasında olsun, dövlət və rəiyyət malına tamahın kökü kəsilsin [1, s. 186]. Əsərdə bütünlükdə ölkədə asayışdən başlamış,

təsərrüfat həyatının qaydasında olması üçün xüsusi nəzarət sisteminin qurulması məsələsidə önəmli məsələ kimi şərh olunan məsələlərdəndir.

4.Nəticə

Nizamülmülkün XI əsrə aid məşhur tarixi-ədəbi əsəri olan «Siyasətnamə» əsərində Səlcuqilər dövrünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və dövlət quruluşu haqqında qiymətli məlumatlar var. Sözügedən əsər orta əsr Azərbaycanının ictimai-fəlsəfi və iqtisadi fikir məsələlərinin araşdırılması baxımından zəngin mənbə hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrdə şərqdə və eləcə də Azərbaycanda erkən feodalizm dövründən yetkin feodalizm dövrünə keçid prosesinin neqativ və pozitiv təsirləri hiss olunmaqda idi. Nizamülmülkün fikirləri feodal cəmiyyətinin bir inkişaf mərhələsindən digər mərhələsinə keçid dövrü ərəfəsində cəmiyyətdəki sosial-siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərin sağlam zəmin üzərində inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Orta əsr dövlət xadimi və mütəfəkkiri kimi Nizamülmülkün vergi məsələləri də daxil olmaqla bir çox iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilən dəyərli fikirləri mövcuddur.

1.4. Nəsirəddin Tusinin iqtisadi mühakimələrində vergi məsələləri

Məhəmməd Nəsrəddin Tusi 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuş, 1274-cü ildə dünyasını dəyişmişdi. Hülaki xanlarının hörmətini qazanan, hörmət və nəcabət sahibi N.Tusi 70-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Lakin bizim daha çox diqqətimizi Nəsirəddin Tusinin “Maliyyə haqqında” əsəri cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 40-çı illərindən başlayaraq Avropalılar Nəsirəddin Tusinin «Maliyyə haqqında» traktatı ilə tanış olmaq imkanı əldə etdilər. Traktatın mətni şərqşünas alimlər Minovi və V. Minorskinin şərhləri ilə Londonda nəşr edilmişdir. 50-ci illərdən başlayaraq Ə.S.Fərəcov orta əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafı ilə əlaqədə apardığı tədqiqatlarda Tusi yaradıcılığına müraciət etmişdir və araşdırmalarında N.Tusinin «Məaliyyə haqqında» traktatı xüsusi tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında N.Tusinin anadan olmasının 750 illiyi ilə əlaqədar keçirilən elmi sessiyada Ə.S.Fərəcov «Maliyyə traktatı» ilə əlaqədar çıxış etmişdir. Ə.S.Fərəcovun çıxışındakı ideya və fikirlərlə əlaqədar tədqiqatlar sonrakı illərdə davam etdirilərək inkişaf etdirilmişdir.

A.S.Fərəcov traktatla əlaqədar araşdırmalarını yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycanda Elxanilərin hökumranlığı dövrünə aid bu əsərdə feodal dövlətinin məaliyyə siyasətinin əsasları şərh edilir. Traktat Elxanilər dövlətinin məaliyyə işlərini dövlətinin məaliyyə işlərinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı burada vergi siyasətinin ədalətli prinsipləri, vergilərin yığılması və vergi növlərinin təsnifatı, dövlətin və hökumdarın gəlir və xərjcləri, dövlət mənfəətlərinin uzlaşan və uzlaşmayan tərəflərin nəzərdən keçirilir⁴

⁴ Фараджев А.С. «Об экономических воззрениях Низам-аль Мулька, Низами Гянджеви, Насираддина Туси и Рашид-ад-дина» // Доклады АН Аз.ССР, 1957. – т. XII, №6, с.7-16;

Göründüyü kimi traktatda diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri dövlət maliyyəsinin nizama salınması ilə əlaqədar səslənən fikirlərdir. Burada səslənən başlıca fikir vergilərin yığılmasındakı qarmaqarışıqlığın aradan qaldırılması, vergilərin sayının azaldılması, lakin eyni zamanda vergilərin müntəzəm və sabit olaraq yığılmasının təmin olunması fikri idi. Traktatda əsas vergi növləri kimi xərac (əkinçilərdən), tamğa (tacirlərdən), məran (heyvandarlardan), təyyarət (təsadüfi gəlirlərdən) təyin edilirdi. Nəsirəddin Tusi eyni zamanda hər bir vergi növünün yığılması prosedurlarını da müəyyənləşdirirdi. Məsələn o, kəndlilərdən natural verginin yığılması qaydalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdi:

1. torpağın münbit və rəiyyətin varlı olduğu zaman üşr vergisi tam olaraq, yaxud məhsulun onda biri qədər verginin alınması;
2. torpağın qeyri münbit və rəiyyətin yoxsul olduğu halda məhsulun iyirmidə biri qədər, yaxud yarım üşr alınması;
3. əgər əkinçi yoxsuldursa, lakin torpaq isə çox gəlir verirsə belə olan təqdirdə əldə edilən gəlirdən yoxsul əkinçinin gündəlik xərcinin çıxması təklif olunur, qalan hissə isə xalis gəlir kimi təqdim olunur və həmin məhsulun onda bir və yaxud iyirmi də bir hissəsindən üşur və yaxud yarım üşur vergisinin yığılması məqsəduyğun hesab olunurdu.

Tusi həmçinin əkinçiyə bir sıra vergi güzətlərinin də verilməsini təklif edirdi. Məsələn əgər kəndlinin becərdiyi torpaqlar və yaxud bağlar məhsuldarlığını itirdikləri halda onların müəyyən vaxt ərzində vergidən azad olunması da təklif olunurdu. Eyni zamanda boş qalmış və əkinə yararsız torpaqların da becərməsinin stimullaşdırılması üçün bəzi güzəştlər təklif olunurdu. Məsələn 30

Фараджев А.С. «Насираддин Туси о налогах феодального государства (XIII в)» //Ученые записки АГУ им.С.М.Кирова.Экономика, 1965, №2, с.3-7

il ərzində istifadə olunmayan əraziləri becərən əkinçinin 3 il ərzində vergidən azad olunması, sonrakı 10 il ərzində isə yarı ölçüdə vergilərin ödənilməsi məqsədəuyğun hesab olunudu.⁵

Sənətkar və tacirlərdən alınan vergilər haqqında danışarkən bu verginin mali-tamğa adlandığını və adətən hər 240 dinardan bir dinar məbləğində verginin əvvəlki dövrlərdə yığıldığını və onun zamanəsində də həmin qaydalara əməl olunmasının vacibliyi fikri əsaslandırılırdı.

Maldarlardan alınan vergilər barəsində isə Tusi yazırdı ki, əvvəllər maldarlıqla məşğul olan əhalidən hər 100 heyvandan 1, daha sonra isə 50 heyvandan 1 heyvanın vergi kimi yığılırdı və bu vergi məran adlandırılırdı .

Tusi həmçinin vergilərin tətbiq olunduğu təsadüfi gəlir kateqoriyasını da müəyyənləşdirmişdi. Sözügedən vergi növü təyyarət adlandırılırdı və bu vergi aşağıdakılara tətbiq olunurdu:

1) vərəsiz əmlak, 2) müsadirə olunmuş əmlak, 3) itirilmiş əmlak, 4) sahibi məlum olmayan mülkiyyət.

Qeyd etmək lazımdır ki, Tusi yuxarıda göstərilən əsas vergi növləri ilə yanaşı bir sıra vergi növünün adını çəkir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) vergi yığanların payı, 2) çəki vergisi, xarabatlardan alınan vergi, 3) bəzi sənətlərə icazə verilməsi vergisi, 4) uzaq qohumlardan vərəsəliyə görə alınan vergi, 5) yollarda və gəmilərdə xüsusi yığım (bağ) və mühafizə vergisi, 6) qızıl və gümüş sikkələrin normallaşdırılmasından alınan vergi, 7) alver əməliyyatlarından, yəni ehtiyacı olan adamların öz gəlirini satmasından alınan vergi, 8) bir sıra qanun və hüquq pozuntuları üçün nəzərdə tutulmuş vergilər.

Tusi tərəfindən vergidən azad olunan və 5 kateqoriyaya bölünən sosial qruplar barəsində də məlumat verilmişdir. Buraya aşağıdakı qruplar daxildir:

⁵ Ə.A.Qəribov, “Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s. 225-237, s.228

1) din xadimləri, 2) qoca adamlar, 3) xəstə və sağlam olmayanlar, 4) kasıblar, 5) uşaqlar.

Daha sonra Tusi traktatda dövlət mədaxili və məxaricinin strukturu ilə əlaqədar məlumatlar verərək, dövlət büdcəsinin sağlam gəlirlər əsasında doldurulması və vergilərin də əhalinin güzəranına ciddi təsir göstərmədən bu məqsədlərə xidmət etməsi yolları barədə dəyərli təkliflər irəli sürmüşdü⁶.

⁶ Ə.A.Qəribov, “Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s.230-233

1.5.Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin iqtisadi mühakimələrində vergi məsələləri

Fəzlullah Əbül-Xeyir Rəşidəddinin anadan olduğu il barədə dəqiq məlumat yoxdur. O,1240-1247-ci illər arasında Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. Rəşid-əd-dinnin babası, atası həkim olmuşdur. Həkimlik onların nəsil peşəsi sayılır. Abaqa xanın dövründə (1265-1282) Rəşid-əd-din dövlət işinə qəbul edilir. O, mükəmməl biliklərə yiyələnmiş, bir neçə dil bilərək, ədəbiyyat, təbabət, nəbatət, tarix, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat elmlərini dərinlən öyrənmişdi. Qazan xanın hakimiyyətinin başlanğıc illərində (1295/1296-cı illər) Rəşid-əd-din saray təbibisi vəzifəsində çalışırdı.1298-ci ildə O,vəzir vəzifəsinə təyin olunur və çox keçmir ki, hökümədarın baş məsləhətçisi olur. Rəşid-əd-din ömrünün çox hissəsini Azərbaycanda yaşamışdır. Məhz Azərbaycanda onun əsərlərinin əksəriyyəti yazılmışdır. Rəşid-əd-dinin ailəsi Şirvanda hakimiyyətdə olan yerli sülalələrlə qohum idi. Onun oğlu Əli Şirvan hökümədarının qızı ilə evlənmişdi. Qeyd etmək lazımdırki, Şirvanşahları Rəşid-əd-din Şabran, Şamaxı və Dərbəndin mailiki kimi təqdim edirdi. Dövlət başçısından sonra ikinci şəxs sayılan Rəşid-əd-din Qazan xan (1295-1301) və onun varisi Olcaytu xanın (1304-1316) dövrlərində 19 il Elxanilərdə dövlət işinin təşkilində əsas təşkilatçılardan olmuşdur. Rəşid-əd-din sahibi –divan kimi Qazan xanın islahatlarının ideoloqu və baş icraçısı hesab edilir. Olcaytu sultanın ölümündən sonra Hülakilər taxtına az yaşlı Əbu-Səid əyləşdirildi. Azyaşlı sultanın qəyyumu Əmir Çoban köçəri əsilzadə qruplaşmalarından idi və O, Rəşid-əd-dinin rəqibi kimi ikinci vəzir Tac-əd-din Əli Şahla birləşərək 1317-ci ildə Rəşid-əd-dini vəzifəsindən kənarlaşdırma bilir.1318-ci ildə isə Rəşid-əd-din sultan Olcaytunu zəhərləməkdə ittiham edilərək iyulun 18-də edam edilir. Bundan sonra onun ailəsi təqiblərə məruz qalır, əmlakları müsadirə edilir. Təbrizdə tikdirdikləri məhəllə qarət edilir və ancaq ölümündən 10 il sonra sonra bəraət edilir və əmlakının bir hissəsi ailəsinə qaytarılır, oğlu Qiyas -əd-din yenidən saraya vəzir təyin edilir və atasının başladığı işi davam etdirir .

Rəşid-əd-dinin iqtisadi düşüncələri “ Camiət-tavarix” (“Ümumi tarix” və ya salnamələr toplusu) və onun fraqmenti “Oğuznamədə”, “Məktublər”-indəki məlumatlarda əks olunmuşdur. Rəşid-əd-dinin əsərlərinin mətnləri avropalılarda daxil olmaqla bir çox dünya xalqlarının alimləri, şərqşünasları, kolleksiyaçılarının birgə səyi ilə əlyazmalar əsasında dəyərli informasiyalarla zəngin mətnləri hazırlanmışdır. Bu əsərlərdə türk, moŋqol və digər xalqların tarixləri əks olunmuşdur.

Lakin bizim daha çox diqqətimizi Rəşiddədinin Qazan xanın vergi siyasəti ilə əlaqədar dəyərləndirmələri cəlb edir. Rəşiddədin vergi işinin təşkili ilə əlaqədar mövcud vəziyyəti təhlil edərək vergi işinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər irəli sürür. Öncə diqqətin Qazan xanın apardığı islahatlara qədərki, dövrə yönəldilməsi yerinə düşərdi.

İslahata qədərki vəziyyət barəsində-Rəşid-əd-din yazırdı ki, hər vilayətdə divan üçün yığılan vergilərin bir neçə kateqoriyaları mövcud idi. Vəzirlər əhaliyə zülm edirdilər, vilayətin və onun əhalisinin, rəiyyətinin var-yoxunu əlindən alaraq onları yoxsul etmişlər, bəzi vilayətlərin əhalisi isə qaçıb dağılmışlar desək heç bir şişirtməyə yol vermərik. Vilayət hakimləri vəzirlərlə əlbir olaraq hər il rəiyyətdən öz xeyirləri üçün tələb olunan çox vergi yığırdılar. Məsələn 10 “kopçur” yerinə 20-30 kopçur alırdılar [1, s.256-257]. Sonra əvvəllər əhalidən yığılan vergi işinin pis təşkil olunması ilə əlaqədar şərhlərini davam etdirən Rəşid-əd-din yazırdı ki, heç kim “damğa”(möhür) sahibini öz vəzifəsini icra edən zaman görmürdü. Bəzən vergilərdən narazı olanların əlinə düşərək dəyənəklərlə əzişdirilirdi. O, bəzən vergi yığmaq üçün xəlvəti vergiödəyənlərlə öz xeyrinə tələb olunanın yarısının almaq üçün sövdələşmələr aparırdı. Bu səbəbdən “damğa” vergilərinin yığılması azalırdı. Yığılan vergilər isə qasidlərin yol ehtiyaclarına sərf edilir, çox zaman çaparların nöqərləri arasında dava-dalaş olur, vəsaitlər hamiya çatmadığından bundan daha güclülər faydalanırdılar. Sui-istifadə və zorakılıqlar nəticəsində rəiyyətin böyük bir qismi yoxsullaşaraq, vətənlərini tərk etməyə məcbur

olmuş, şəhərlər və kəndlər boşalmışdı [1, s.259]. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra qaçanlardan vergi yığmaq üçün qasidlər göndərilirdi. Lakin heç kim geri qayıtmaq istəmirdi və səltənətə qarşı böyük nifrət bəsləyirdilər. Şəhərlərdə qalanlar isə evlərinin qapısını divarlarla hörürdülər, evin damından içəri daxil olur, vergiyiğan gördükdə isə qorxaraq qaçırdılar. Bəzən vergi yığanlar məhəllələrdən xainlərin köməkliyi ilə evlərin künc-bucağından adamları tapıb çıxartmağa müvəffəq olurdular. Əgər onlar kişiləri tuta bilmirdilərsə onda onların qadınlarını tuturdular, qabaqlarına qoyun sürüsü kimi qatarq məhəllə-məhəllə vergi yığılan yerlərdə dolaşırdılar. Qadınların nalələri ərsə qalxırdı. Bəzən vergi yığanlar evlərin damlarına qalxır, rəiyyəti qovalayır, rəiyyət isə zəif və gücsüz olduğundan damdan yıxılaraq ayaqlarını sındırırdılar [1, s.259; 2, s.69, №10, 1952]. Kəndlərdə uzaqdan vergiyiğanı gördükdə əhali qum və ya kəhriz içində gizlənidilər. Böyük şəhərlərdə əhali onların evinə qasidlərin (çaparların) yerləşdirilməməsi üçün evlərə və həyətlərə girişi zirzəmi və dar keçidlərdən edirdilərki, belə keçidlər elçinin xoşuna gəlməsin və bu evdə qalmasın. Evlərdə yerləşən qasidlər xalçaları, yorğan döşəkləri, ev əşyalarını yararsız hala salır, özləri ilə xoşlarına gələn hər şeyi aparırdılar. Odun yerinə bəzən onların çox bahalı sənət nümunələri olan qapıları belə yandırmaları barədə məlumatlar var. Bəzən isə elçilərin gəlişi ərəfəsində ev sahibləri zərər və ziyandan xilas yolunu evlərinin satılması və ya kirayə verilməsində görürdülər. Bu ərəfədə yüzlərlə ev satılırdı. Hər il dövlət elçiləri, yüzlərlə xalça, yorğan-döşək, qab-qacaq və digər məişət əşyalarını əhalidən soyub alırdılar. Qasidlərin heyvanları 10 illərlə yetişdirilən barlı-bəhərli bağları viran edir, təsadüfən bağda kəhriz var idisə və ora elçinin heyvanı düşmüşdüsə bağın sahibindən heyvanın qiymətinin iki mislini alırdılar [1, s.259-260; 2, s.69, №10,1952].

Daha sonra diqqətin vergilərin yığılması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər barəsində Rəşiddəddin fikirlərinə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi.

Rəşid-əd-din Qazan xanın vergilərin yığılması ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlər barəsində yazdığı, dünyanın hökmüdarı İraqi-Əcəm və Azərbaycan və digər vilayətlərdə divan vergiləri və töyüçülərinin yığılması ilə əlaqədar vəziyyəti qaydaya saldı. Hansılarkı,əvvəllər “kopçur”,”damğa” və s. görə tənəzzülə uğramışdılar [1, s. 256]. Vergilərin yığılması sahəsindəki qarışıqlıq və nizamsızlığın aradan qaldırılması sahəsində tədbirlərdə ən əsas istiqamətlərdən biri məmur özbaşınalıqlarının aradan qaldırılması idi. Bununla əlaqədar O, yazırdı ki, Qazan xan hər növ zorakılıq və zülmün qarşısını almağa çalışırdı ki, əhali rahat yaşasın. Bu məqsədlə isə hökmüdar qərara gəlmişdi ki, xalqa zülm edən zalımların və zülümkarların yarısı edam edilsə , bəlkə bundan sonra onlar əhaliyə zülm etmək vərdişlərindən əl çəkərlər. Əks təqdirdə rəiyyət əzab-əziyyət çəkəcək, xəzinə və ordu üçün lazım olan vəsaiti əldə olunmayacaq. Yaxşısı budurki, elə edilsinki, vilayət hakimlərinin vergilərin yığılması ilə əlaqədar özbaşına qərar vermək imkanları əllərindən alınsın [1, s. 261-264]. Bundan əlavə hökmüdar əmr etdiki, hər əyalətə ”bitikçilər” göndərilsin və onlar kənd-bə kənd vilayətləri gəzərək əhalini siyahıya alsınlar, ”kopçur”-ları elə müəyyən etsinlər ki, buarada nə azaltmaq, nə də çoxaltmaq hallarına yol verilməsin. İşlər elə elə təşkil edilsinki, rəiyyət yaxşı yaşasın və razı qalsın [1, s. 262-264]. Hökmüdar həmçinin əmr etdiki, bütün incu, vəqf və şəxsi mülklərin sahiblərinin siyahısı təfəsilatı ilə tərtib edilsin, hansılarkı ,heç bir mübahisəsiz 30 il ərzində həmin ərazilərin sahibləri olmuşdular. Bundan əlavə əmr olundu ki, heç bir məlik, baskak, bitikçi bərat və ya əmr yazmasın. Əgər yazsalar buna icazə verən hakimi edam etsinlər əmri yazan bitikçinin isə əlləri kəsilsin.

Hər bir əyalət üçün hökmüdar bir bitikçi təyin etdi ki, O,da Böyük Divanın tərkibində iştirak edirdi. Bu şəxslər hər ilin əvvəllərində vergi siyahılarına uyğun olaraq kəndbəkənd gəzib vergilərin toplanması ilə əlaqədar əmrləri tərtib etməli idilər. Bu şəxslər Böyük Divanın naiblərinin tərtib etdiyi qızıl möhürlü fərmanlarla səlahiyyətləndirilib yerlərdə xəzinəyə və mülk

sahiblərinə çatacaq vergilərin düzgün yığılması işini təşkil etməli idilər [1, s. 262].

Qeyd etmək lazımdır ki, yığılmış vergilərin bir qisminin xəzinəyə verilməsi, müəyyən qismi isə vergilərin yığılması işini təşkil edən məmurların əmək haqqlarının verilməsinə sərf edilməli idi və müəyyənləşdirilmiş məbləğdən artıq vergilərin vergi ödəyənlərdən alınması qəti qadağan edilirdi. Burada Rəşidəddin qanunu pozan məmurların sərt cəzalandırılması nümunələrində göstərmişdir [1, s. 262-263]. Görülmüş tədbirlərin nəticəsi kimi Rəşid-ə-din yazırdığı, əvvəllər vilayətlərdən toplanılan vergilər tamamilə yox idi, mütəsərrüflər bərat və əmrlərə əsasən verməli olduqları məbləği heç kimə verməyib, ilin sonunda hesabatlar tərtib edir, artıq qalan hər şeyi özlərində saxlayırdılar. Hal-hazırda bol məhsullu vilayətlərdə mütəsərrüflərin əlində böyük vəsait toplanıb, ambarlarda keçən ildən qalan buğda ehtiyatı qalmaqdadır. Bunları əhaliyə “tərh” etmək lazımdır ki, hər il taxıl yetişər-yetişməz məhsulun tələm-tələsik satılmasına lüzum qalmasın. Əvvəllər yetişmiş məhsul vaxtından əvvəl istifadə olunub qurtarırdısa indi divanın ambarlarında illik məhsul, xəzinədə isə pullar saxlanılır [1, s. 264]. Bundan başqa Qazan xan əmr etmişdiki, onun yaxın adamlarından, döyüşçülərindən heç kim xalqdan nə isə tələb edə bilməz. Əgər belə hallar baş verərdisə və bu sübuta yetirilərdisə, həmin şəxslər ağac və dəyənək zərbələri altında aldıklarını geri qaytarmalı idilər. Əgər hökmüdar belə ova çıxdığı zaman hansısa kəndin yaxınlığında qaldığı zaman istifadə etdiyi ərzaq, qoyun, toyuq və s.-ni pul ilə 3 qat qiymətinə almalı idi ki, digərlərində nümunə olsun, məmurlar zor tətbiq etməsinlər [1, s. 271].

II HISSƏ

2.1. VERGİ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏRİ (XX əsrin I yarısı üzrə)

Vergi və mükəlləfiyyət sistemi — Vergilər müəyyən edilmiş qanun çərçivəsində təsərrüfat subyektlərindən və əhalidən dövlət tərəfindən alınan icbari ödənişlərdir. Vergilər dövlətin yarandığı gündən cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini təşkil edir. Vergilərin mövcudluğu ilkin ictimai istehlak ilə əlaqədardır. Dövlət quruluşunun inkişafı və dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq vergi sistemində də dəyişikliklər baş verir və vergilər müasir sivilizasiyalı cəmiyyətdə dövlət gəlirlərinin əsas formasını təşkil edir. Vergi mexanizmindən dövlətin cəmiyyətə iqtisadi təsiri üçün istifadə edilir. Tarixi keçmişimizə nəzər salıb, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergi sisteminin və müxtəlif dövrlərdə mövcud vergi və mükəlləfiyyətlərinin xəzinəyə və əhalinin həyat səviyyəsinə təsirini təhlil edilməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz. Çünki XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan milli şüurunun inkişafında növbəti mərhələ başlanır. Bu zaman Azərbaycan ictimai-siyasi və iqtisadi fikir tarixində iki başlıca istiqamət özünü büruzə verirdi. Bunlar 1) milli-maarifçi demokratiya, 2) sosial demokratiya mənsub dünyagörüşlər idi. Hər iki cərəyanın ardıcılıarı əsrin əvvəllərində “Hümmət” təşkilatını yaradaraq burada təmsil olunmuşdular. Eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası əsrin əvvəllərində dövriyyədə olan milli-mədəni muxtariyyət ideyasından tam müstəqil, beynəlxalq hüquq normalarının subyekt kimi çıxış edən müstəqil dövlətin yaranması ideyasının gerçəkləşdirilməsinə qədər inkişaf yolu keçmişdir. 1918-1920-ci illərdə milli demokratiya və maarifçi demokratiya tərəfdarları vahid bir axında birləşərək müstəqil Azərbaycan ideyasını gerçəkləşdirdilər və bununla da milli mənlilik şüuru özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. 1918-ci il 28 may tarixi Azərbaycan milli ideyasının həyata keçməsinin ilk rəmzi olmuşdur. Nəticə etibarı ilə iqtisadi fikir tariximizdə iki başlıca

istiqlalət milli təsərrüfatçılıq baxışlarının zirvəsi kimi müstəqil dövlətin iqtisadiyyatının, milli iqtisadiyyatın qurulması ilə əlaqədar formalaşan istiqamət, digər istiqamət isə Azərbaycanlı marksist və sosial-demokratların fikir və baxışları kimi özünü büruzə verirdi. Göründüyü kimi özü-özlüyündə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və elmi-mədəni mühitində formalaşan ideyalar sonrakı illərdə müəyyən inkişaf yolu keçən ideyaların birmənalı olaraq fikir qaynaqları kimi qəbul edilə bilər. Məhz bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində vergi prosedurları da daxil olmaqla bir çox məsələlər ətrafında səslənən müzakirələrimizin fikirlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Lakin öncə diqqətin vergi mükəlləfiyyətləri və prosedurları ilə əlaqədar bəzi tarixi faktların nəzərdən keçirilməsi yerinə düşərdi.

2. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində vergi mükəlləfiyyətləri və prosedurları ilə əlaqədar tarixi gerçəkliklər

Məlumdur ki, tədqiq edilən dövr ərzində Şimalı Azərbaycan çar Rusiyasının tərkibində idi və məhz bu səbəbdən də öncə çarizmin regiona nüfuz etməsi ilə əlaqədar vergi mükəlləfiyyətləri və qaydaları ilə əlaqədar tarixi faktların nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır. XIX əsrin ortalarında dövlət rəiyyətləri xəzinəyə çoxlu vergi ödəyir və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bu vergilər içərisində ən geniş yayılanı natura ilə ödənilən vergi idi. Vergi sistemində ən diqqəti cəlb edən dəyişiklik: saysız-hesabsız xırda vergilərin bir və ya bir-iki vergidə birləşdirilməsi idi. Əyalətlərin əksəriyyətində dövlət vergiləri kəndlər və ya kəndli höyətləri üzrə deyil, sahələr (nahiyələr) üzrə müəyyənləşdirirdi. Vergi sistemində ən mühüm dəyişiklik 1819-cu ildə Şəki əyalətində həyata keçirilmişdi. Natural vergilərin yerinə pul vergiləri qoyulmuşdu. Lakin buna baxmayaraq yenə də ərzaqla toplanan vergilər, natural ödənişlər üstünlük təşkil edirdi. Bütünlükdə bu dövrdə Şimalı Azərbaycanda vergilərin bölünməsi sistemi və yığılması üsulları ayrı-ayrı bölgələrdə bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, Şirvan

əyalətində vergilər hər kənd, Qarabağ əyalətində hər kəndli həyəti, Lənkəran əyalətində isə mahallar üzrə təyin olunurdu. Eyni zamanda çar hökuməti əvvəlki vergi sistemində də dəyişikliklər və əlavələr etdi. Natural vergiləri pul vergiləri əvəz etməyə başladı. Qarabağ və Lənkəranda pul rentasının xüsusi çəkisi artdı. Quba əyalətində ərzaq vergisi üstünlük təşkil edirdi. Bakı əyalətində də kəndlilərin vergiləri xeyli artmışdı. Dövlət rəncbərləri xəzinə tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Lənkəran qəzasında bütün əkinçilər ildə hər ailədən gümüş pulla 2 manat zemstvo vergisi ödəməli idilər. Zemstvo mülkiyyətindən əlavə, xəzinə hər həyətdən əlavə, hər əkinçi həyətdən gümüş pulla daha 17 manat 40 qəpik vergi yığırdı. XIX əsrin 40-cı illərində feodal vergisi rəiyyətlərdən hər üç formada - işləyib ödəmə, natural və pul formalarında alınsa da burada yenə də vergilərin natural ödəniş forması üstünlük təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bəy rəiyyətlərinin vergi və mükəlləfiyyətlərinin sayı 35-ə çatırdı. Bu mükəlləfiyyətlərin içərisində ən ağır və zəhmətli işləyib ödəmə idi. Sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması malcəhət, darğalıq, at arpası və s. idi. Bütün bu mükəlləfiyyətlər natural xarakter daşıyırdı. Malcəhət kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulundan torpaq sahibkarının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən dənli bitkilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsi həcmində toplanırdı. Darğalığın həcmi çox vaxt məhsulun 20%-dək artırırdı. Sahibkar kəndliləri bəy atlarının yemlənməsi üçün feodallara at arpası deyilən daha bir natural mükəlləfiyyət icra etməyə borclu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədəri at arpasının ödənilməsinə gedirdi. Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (cütbaşı, bağbaşı, toy pulu və bayramlıq) rəngarəng idi. Cütbaşı - cütə qoşulan öküzlər üçün alınırdı: bağbaşı - meyvə, üzüm və tut bağları üçün yığılan vergi idi; toy pulu - hər toya görə müxtəlif məbləğlərdə alınırdı (məsələn, Şirvan əyalətində hər toydan gümüş pulla 3 manat), bayramlıq - novruz və qurban bayramları günü yığılırdı. XIX əsrin 40-cı illərində hər sahibkar rəiyyəti həyətinin sahibkarın xeyrinə

ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər pul hesabı ilə ildə Qarabağ qəzasında 25 manata, Nuxa qəzasında 5 manat 31 qəpiyə çatırdı. 1852-ci il islahatında əsasən pul ilə ödənilən vahid vergi sistemi müəyyən edilmişdi və dövlətin təbəələri kimi kəndlilərin xəzinəyə verdiyi ümumi yaxud şəxsi vergi tətbiq olundu. Sonralar bu iki vergi tüstü pulu adı ilə birləşdirildi.

Qeyd edildiyi, XIX əsrin birinci yarısında vergi ödəyicilərinin müəyyənləşdirilməsi qaydaları da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn Şirvan əyalətində vergilər hər kənd üzrə, Talış əyalətində mahal və dairələr üzrə müəyyən edilirdi. Daha sonra ağsaqqallar tərəfindən kəndlər üzrə vergi öhdəlikləri müəyyən olunurdu. Bütün bu qeyri müəyyən şərait vergi mükəlləfiyyətlərinin daha da ağırlaşdırılmasına şərait yaradırdı. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin vergi öhdəlikləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparan M.M.Əfəndiyev hesab edir ki, Şirvan əyalətində 4 növ və 31 adda, Talışda 12 növ, Naxçıvanda 9 növ vergilər pul və natural ödənişlər formasında həyata keçirilirdi [9, s.127, №6, 1957].

Vergi mükəlləfiyyətləri növlərinin həddən artıq olmasına baxmayaraq Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində XIX əsrdə Azərbaycan kəndlisinin öhdəsinə düşən əsas vergi mükəlləfiyyətləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir. 1) Malicəhət –torpaq sahibinə məhsulun müəyyən hissəsinin verilməsi, 2) xidmət, 3) töyücü, 4) biyar, 5) çöpbaşı (örüş pulu), 6) köçərilərdən pul ilə alınan vergi [8, s.48].

Daha sonra diqqətin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergi mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar gerçəkliklərə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində artıq vergilər üç istiqamətdə müəyyənləşdirilmişdir: birbaşa vergilər, dolayı vergilər və rüsumlar. Bunların arasında mədən vergisi, torpaq vergisi, əmlak vergisi xüsusilə fərqlənirdi və büdcə gəlirlərinin çox hissəsini təşkil edirdi. Dolayı vergilərin demək olar ki, yarısını gömrük rüsumları və aksizlər təşkil edirdi. 1900-cu il islahatı ilə Zaqafqaziyada, o, cümlədən Azərbaycanda yeni vergi

sistemi tətbiq olundu. İslahat haqqında qanun 1900-cu il iyunun 12-də verildi. 1901-ci ildən qüvvəyə mindi. 1901-ci ildən qüvvəyə minən yeni torpaq qanunu ilə bütün kateqoriyalar üzrə kəndlilərin dövlət qarşısında mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirildi. Həmin qanuna əsasən, dövlət kəndliləri özlərinin həmişəlik istifadəsində olan torpaqlarına görə xəzinəyə həyətbaşı (tüstü) adlanan vergi əvəzinə, gəlirin 10-12 %-ni təşkil edən dövlət töycüsü, istifadə etdiyi başqa torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən zəmski rüsumu ödəməli idi. Zəmski rüsumu əhalinin təhsil, səhiyyə, baytarlıq və s. xərclərini ödəmək məqsədilə alınır. Lakin o, əsasən, inzibati qurumların saxlanması sərəf edilirdi. Həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, sahibkar kəndliləri öz ağalarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyyətlər, o cümlədən, torpaqdan istifadəyə görə məhsulun 1/10 hissəsindən yarısına qədərini təşkil edən malçəhət, yaxud bəhrə, qışlaqda saxlanan heyvana görə ot pulu, alaçıq tikməyə görə tüstü pulu, bağ və tərəvəz yetişdirməyə görə bağ pulu və s. ödəyirdilər. Onlar dövlətə də bir sıra vergilər verirdilər. Göründüyü kimi torpaq üzərində üç növ vergi qoyuldu: töycü, torpaq vergisi, zemstvo rüsumu (Zaqafqaziyada 1899-cu ildə yaradılmış zemstvo mübarizə dəstələrinin saxlanılan vergi). Dövlət kəndliləri pay torpaqlarından götürdüləri gəlirlərin 12%-i qədər töycü ödəməli idi. Torpaq sahibləri əslində daha çox vergi alırdılar. Torpaq sahiblərinə və sahibkar kəndlilərə kəndlilər əldə etdikləri gəlirin 2%-ni ödəyirdilər. Kəndlilər həmçinin məhsulun 10/1-ni bəylərə verirdilər. Eyni zamanda vergilər tutulma üsuluna görə birbaşa və dolayı vergilərə bölünürdülər. Birbaşa vergi hüquqi və fiziki şəxslərin gəliri və ya əmlaklarından tutulurdu. Birbaşa vergi- real birbaşa (torpaq sahibinə, mal-qaraya, daşınmaz əmlaka qoyulan vergi) və şəxsi birbaşa vergi –fiziki şəxsin gəliri, yaxud əmlakından tutulan vergi (gəlir vergisi, əmlak vergisinə) ayrılır. Dolayı (yaxud aksizlər) əmtələrin başlıca olaraq çox işlənən istehlak predmetlərin qiymətləri vasitəsilə tutulurdu [2, c.II, s. 447-448]. Həmin dövrdə Azərbaycanlı kişilər əsgərliyə çağırılmadıqlarına görə dövlətə hərbi vergi də verirdilər.

Göründüyü kimi yeni qanunun normalarına əsasən, vergilərin sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılmasına çalışılsa da reallıqda bu müşahidə olunmurdu. Bütünlükdə vergi mükəlləfiyyətlərindəki qarışıqlıq bir tərəfdən vergi ödəyicilərin getdikcə daha böyük çətinliklərlə üzləşməsi, digər tərəfdən isə sosial narazılıqların artması ilə müşayiət olunurdu.

3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirləri vergilər haqqında

Öncə diqqəti Əli bəy Hüseynzadənin fikirləri cəlb edir. O, “Fyuzatın” 1906-cı ildə nəşr olunmuş 3-cü nömrəsində yazırdı ki, hər kəs anlıyor ki, qanuni-əsasını təqərrür etməsi və qnuni-əsasi ilə bərabər heyəti-məbusan qarşısında heyəti-vüzəranın məsul tutulması lüzumunun zamanı gəlmişdir. Bundan qurtuluş yoxdur, lakin hər kəs vaxt qazanmaq və qazanacağı vaxtdan bilaistifadə ortadan və bir zərər və ziyan ilə qurtulmaq istiyor: böyük məvəciblərə alışıb bürokratlar, hüquqi-mümtazə ilə yaşamış əsilzadələr, vase-vase ərazinin mədaxili ilə keçinməyi öyrənmiş mülkədarlar, əmələ və fəhlənin üsarəsini istədikləri qədər əmib sormuş sərmayədarlar, lisan və məzhəblərindən bir boyunduruq qayırib hər kəsin boynuna taxıb öküz kimi o yan, bu yana çəkməkdən zövq almış rus ortodoks misyonerləri əsrlərdən bəri nail olduqları maddi və nəfsani nemətlərdən asanlıqla əl çəkmək və çəkilmək istəmiyorlar, çəkilsələrdə heç olmasa özlərinə bəzi mənafe təmin edib öylə çəkilmək istiyorlar [4, s.76]. Əli Bəy Hüseynzadənin bu fikirlərində mövcud quruluşun antisosial mahiyyəti açıqlanmaqla, bütünlükdə hakim zümrələrin rifahının mənbəyinin xalqın dözülməz şərtlərlə istismarının təşkil etdiyi bildirilir.

Daha sonra diqqəti 1907-ci ildə “Fyuzat”-ın 14-cü buraxılışındakı fikirlər cəlb edir. Burada o, yazırdı ki, məşrutyyəət və qanuni-əsasının ən mühüm şərtlərindən biri millətin büdcəyi kontrol ilə, yəni təftiş və mürəqibə ilə təsdiq edib etməmək haqqını haiz

bulunmasıdır. Şərq və islam məmləkətlərində cari olan mütləqiyyət və üsuli-idareyi-keyfiyyət, büdcəni daima əhalidən gizli tutub vergi və rüsumat şəklində cəmətdən istədiyi kimi sərf eylər. Lakin məmləkətlərdə hökumət aldığı pulların qəpiyinə qədər cəmətə haqq-hesab göstərməyə borcludur. Büdcə nədir? Büdcə dövlətin bir sənəlik varidat və məsarifatının, yəni mədaxil və məxaricinin dəftər müvazinəsidir. Mənbəi-varidati-adılanə və məhəl-məsarif isə millət və dövlətin xeyr və mənfəəti, ehtiyacatı-zəruriyyəsi dairəsində olmalıdır. Digər tərəfdən də məsarifat varidatı keçməməlidir [4, s.138-139]. Bu fikirlərində də Əli bəy Hüseynzadə çox böyük hissəsinin xalqdan alınan vergilər hesabına formalaşdırılan büdcə vəsaitlərinin imtiyazlı zümrələrin mənafeləri baxımından israfçılıqla xərclənməsi praktikası qeyri məqbul hesab edilirdi. Daha sonra Ə.Hüseynzadə mart ayının 21-də Dövlət Dumasında maliyyə naziri Kokovsevin dövlət büdcəsi layihəsi ilə əlaqədar məruzəsi və məruzə ətrafında səslənən fikirləri şərh edərkən yazırdı ki, mənbəi-varidata gəlincə burada Kotler iki böyük qüsurların biri budur ki, varidatın yüzdə on birini bilavasitə vergilər təşkil etdiyi halda qalan qismi bilavasitə vergi və rüsumdan ibarətdir. Bu qisim vergilər spicəka, neft, şəkər kimi ümumi əhalinin ən ziyadə möhtac bulunduğu məvaddan əxz edildiyinə mənbə başlıca fəqir-füqəranın cibindən çıxıyor deməkdir. Zənginlər isə vergi xüsusunda fəqir və kasıblardan nisbət qəbul etməyəcək dərəcədə bəxtiyardırlar. İkinci qüsurlar isə hökumətin müskürat və mükəlləyyifatından mədaxil hasil etməsidir. Məlumdur ki, hökumət məşrubati-müsküreyi özünə məxsus bir inhisar təhtinə almışdır. Müsküratı hökumət özü emal ediyor. Bu emalatdan hasil edilən varidat 700 milyon manat radəsində olub bütün büdcə varidatının həman sülüsünü təşkil ediyor. Bu isə maliyyə nöqteyi-nəzərindən şayani-məmnuniyyət görünsədə hüsni-əxlaqi və elmi-iqtisadi nöqteyi-nəzərindən qayət müzür və mənfurdur. Daha sonra Hüseynzadə yazırdı ki, indi haqq nərədə təcəlli ediyor? Dövlət dumasının zalımındamı, yoxsa

vüzəranın kabinəsindəmi? Bunun cavabını qarelərimizin vicdanına həvalə ediyoruz... [4, s.139-140].

Sonra diqqəti publisist-mütəfəkkir Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə tərtibatı ilə nəşr olunan iri həcmli “Türki-Rusi” və “Rusi-Türki” lüğəti diqqəti cəlb edir [5, s.10, №3, 1985]. Lüğət 124 səhifə olub 2000-nə qədər söz terminlərindən ibarətdir. Lüğət əsasən iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə terminlərin leksik və semantik, ikinci hissədə isə rus dilindəki terminlərin Azərbaycanca qarşılığı yazılmışdır [7, 124 s.].

XX əsrin əvvəllərində rus və qərbi Avropa xalqlarının dillərindən əxz edilən və elmi dövriyyədə olan, lakin dağınıq şəkildə istifadə edilən bütün terminləri ilk dəfə olaraq Üzeyiri bəy bir lüğətdə toplamışdır. Burada siyasi, hüquqi, iqtisadi və digər terminlər cəmlənmişdir. Lakin lüğətdə bizim diqqətimizi vergi qaydaları və mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar terminlər cəlb edir. Bunlar aşağıdakılardır:

Акциз (lat)- Məmləkətdən daxili məhsulattan və ehtiyacatı zəruruiyyə olanlardan alınan vergi

Взнос-Тədiyyə, verəcəkli, pulu və ya vergini vermə

Десятыйный сбор- Üşr, məhsulun onda bir hissəsinin vergi kimi alınması

Повинность, подать, налог-Vergi, xərac, töyücü, rüsum, bedeh (farsca)

Воинский налог-Soldat pulu, Qafqaz müsəlmanlarından əsgərlik xidməti əvəzinə vergi qismində alınmış pul

Городской налог-Şəhər ehtisabiyəsi, ehtisab-hesab çəkmək, dəyərini təyin etmə mənasındadır [1, s.157].

Налог, Подать, Пошлина-Vergi ,dövlətə verilən xərac, töyücü, rüsum, təklif

Налоги прямые-Vasitəsiz vergilər, adamki özündən və ya mal-mülkündən alınan vergilərə, təklifi biləvasitə deyirlər

Налоги косвенные-Vasitəli vergilər, o cür vergilərdir ki, adamdan və ya onun mal və mülkündən alınmayıb, ixtiyarat

surətindən, məsələn çay, tütün, əcnəbi məmləkətdən gətirilən maldan alınan vergidir. Bu təklifatı biləvasitə adlanır.

Недоимка- Verilməmiş qalmış vergi, alacaq

Погашение долга- borcu vermə, itfa etmə

Податный инспектор- Vergi məmuru, vergi müdiri

Поземелный налог- Yer pulu, yerdən alınan vergi

Прогрессивно подоходный налог- Təklifi mütəzaid, təklifi mütərəqqi, qazanca mütənasüb artırılan vergi

Сапахалный деньги- Əğnam-qoyun , keçi və s. bu kimi ev heyvanlarından alınan vergi (əğnam -ərəbcə qoyun deməkdir-[1, s.174].

Такса- nırx, çörək və sair şeylərə hökumət tərəfindən qiymət, nırx

Таксатор- nırx məmuru

Daha sonra diqqəti Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin - 1908-ci ildə dekabrın 26-da Tərəqqi qəzetinin №136-cı nömrəsində “Zaqafqaziya Zemstvo smeti” məqaləsi cəlb edir. Məqalədə 1909-1911-ci illər üçün tərtib edilən və Dövlət Dumasında təsdiq olunması nəzərdə tutulan smeta nəzərdən keçirilmişdir və burada yazılırdı ki, hər quberniyada zemstvo xərcləri quberniyada yığılan vergilər hesabına müəyyənləşdirilir. Zaqafqaziyada isə bunun əksinədir. Quberniyada toplanılan vəsaitlərin bir qismi digər quberniyaların ehtiyacları üçün sərf edilir. Məsələn 1904-1906-cı il büdcə smetasında vergi vəsaitlərinin bölgüsündə ədalətsizlik müşahidə olunmuşdur. Bu illərdə Bakı quberniyasında 1.080.976 manat varidat alındığı halda, quberniyanın ehtiyaclarına 637.516 manat xərclənmiş, bu xərclərdən də 327.219 manatı zemski straja xərci olub, əhalinin ehtiyacları üçün 298.109 manat xərclənmiş, qalan 343.460 digər quberniyaların ehtiyacları üçün sərf olunub. Daha sonra məqalədə təzə smeta tərtib olunarkən bu ədalətsizliyin aradan qaldırılmasının vacibliyi qeyd olunur və 1909-cu ildən başlayaraq 3 illik, vergilərdən formalaşan zemstvo gəlirləri smetasının strukturu nəzərdən keçirilir.

Buraya aşağıdakılar daxil edilmişdi:

Promisla şəhadətnamələrindən alınan-90.000 manata kimi

Traktirxanalardan- 15000 «» «»

Müəssisatı xeyriyyədən alınan vergilərdən- 5000 «» «»

Cərimə sərmayəsində - 3000 «» «»

Fabrika və zavod məkanlarından yığılan faiz vergisindən (keçən illərdəkindən 303.000 manat artıq) - 715.000 «» «»

Şəhər əmlakı qeyri mənfəqindən (keçən ilkindən təmsalən 150.000 manat artıq) 260.000 «» «»

Xəzinə yerləri, meşələri, balıqçılıqdan alınan vəsait- 60.000 «» «»

Vergilərin təxiri vürudi ucundan alınan cərimələrdən- 20.000 «» «»

Ödülü xüsusi və kəndçi yerləri və meşələrindən keçən ilkindən 312.000 manat artıq) -739.000 «» «»

Cəmi (keçən ilkindən təmsalən 820.000 manat artıq) - 1.900.000 manata kimi

Bu dərəcədə artırılmış zəmski vergisinin üzərinə bir də padşahlıq kəndçi yerlərinin vergisi üstünə artırılan 300 min manatı və padşahlıq yer vergisinə artırılan 143.000 manatı da gəlsəniz bu surətdə zəmski varidatı məbləği külliyyəsi torpaq bedəhləri ilə bərabər təzə smeta üzərinə bütün semstvo varidatı 2.658.000 manata qalxacaqdır. Keçən ilə nisbətən alınan bedəhin miqdarı isə 1.011.000 manat, 60 % çoxdur. Bu günə qədər ödənilməyən vergi borcları isə 436.000 manata qədərdir. M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, vergi borclarının artdığı bir şəraitdə vergilərin artırılması məqsədə uyğun deyil.

Daha sonra məqalədə gələcək 3 il üçün smeta xərcləri göstərilir :

Hökumət idarələri və zəmski strajaları saxlamaq üçün xərclər- 400.000 manata kimi

2) zemstvo idarəsi üçün çəkilən xərclər-2.000 «» «»

3) Həbsxana təmiri və binası- 15.000 «» «»

4) Yol və körpü xərcləri- 170.000 «» «»

- 5) maarifi ümumi- 40.000 «» «»
- 6) müəssisəti xeyriyyə-1.000 «» «»
- 7) Tibbi xərclər- 100.000 «» «»
- 8) Baytarlıq xərcləri- 3.000 «» «»
- 9) Müxtəlif məxaricat-3.000 «» «»
- 10) Gözlənilməz xərclər- 5.000 «» «»

Cəmi- 730.000 manat kimi

Bütün bu göstəriciləri nəzərdən keçirən Rəsulzadə hesab edirdi ki, Bakı quberniyasından toplanılan 1.161.000 manat digər quberniyaların ehtiyacları üçün xərclənir. Halbuki, Bakı quberniyasında bu vəsaitlərə çox böyük ehtiyacın olduğu bildirilir. Nümunə kimi qeyd olunur ki, Bakı quberniyasında elə kəndlər vardır ki, orada məktəb adı belə eşidilməmişdir. Bütün bunlar isə haqsızlıq kimi dəyərləndirilirdi [6, s.277-280].

Daha sonra diqqətin Yüsif Vəzir Çəmənşəminlinin fikirlərinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Çar İmperiyasının süqutundan sonra müstəqil Ukrayna Respublikası yarandıqdan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Yusif Vəziri Ukraynada diplomatik nümayəndə təyin edir. Yenicə işə başlamış diplomatik nümayəndəliyin əsas məqsədi Azərbaycanı Rusiya ictimaiyyətinə tanımaq idi. Ona görə də onlar müsəmirələr təşkil etməklə bərabər, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarəti və iqtisadiyyatı haqqında çoxlu məqalələr yazıb mətbuatda çap etdirirdilər. Beləliklə, Azərbaycan yavaş-yavaş tanınmağa başlayır. Yusif Vəzir həmin təşkilatda işlədiyi dövrdə “Azərbaycanın Muxtariyyəti” və “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitablarını yazıb çap etdirir.

Y.V.Çəmənşəminlinin “Biz kimik və bizim istədiyimiz nədir?” əsərində Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin müstəqil olaraq vəhdət halında yaşayaraq inkişaf etməsi üçün bir sıra fikirlər səslənmişdir. Əsərdə yazılırdı ki, cəmiyyətin əmin – amanlığı, əhalinin rifahı üçün həyata keçirilməsi vacib olan məsələlərdən biridə vergilərlə əlaqədardır. Köhnə hökumət bizdən kefi

istədiyi təhər vergi alırdı. Bir vergi bu idi ki, açıq-açıqına alırdı. Məsələn kağız göndərirdi ki, bu qədər borcun var ver. Bir vergidə bu idi ki, örtülü alınırdı bizim xəbərimiz olmurdu. Məsələn yunan davasına qədər kibritin qutusu bir qəpik idi. Davadan sonra ikisi üç qəpik oldu. Bunun səbəbi bu idi ki, hökumət kibrit qutusuna yarım qəpik xərac artırdı. Deməli camaat bir qutu kibrit aldıqda hökumətə yarım qəpik vergi verirdi. Çox şeyin bahalaşmasının səbəbi burada idi. Bahalıqın ağırlığı həmişə kasıb və füqəraların üzərinə düşürdü. Çox qazanlı ilə kasıb bir qərarda vergi verirdilər. O, mövcud məsələnin ədalətlə həll edilməsini örtülü vergilərin ləğv edilməsində, vergilərin gəlirə görə alınmasında görürdü. Daha sonra ədib istehlak bazarında bahalaşmanın qarşısını almaq üçün təklif edirdi ki, xalq üçün ən zəruri olan məhsullara az gömrük vergisi qoyulsun və ya heç qoyulmasın [3, s.12].

Nəticə

Bütün bu tarixi materialların nəzərdən keçirilməsi əsasında qeyd etmək mümkündür ki, XX əsrin əvvəllərində çarizmin yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətinin nəticəsində Azərbaycanda bütün sahələrdə yüksək ixtisaslı milli kadrların azlığı müşahidə olunsa da Azərbaycan ziyalısı özünün çöxsaxəli və fədakar fəaliyyəti ilə, elm və maarifə olan güclü meyli ilə bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışırdı. Azərbaycan iqtisadi fikri inkişaf meyli olub, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni problemlərin həlli yollarını axtarmaqla yanaşı, milli təfəkkürün dövrün yeni ideyalarını əxz etməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdi. Bu gerçəklik vergi mükəlləfiyyətləri və qaydaları ilə əlaqədar səslənən fikirlərdə də özünü büruzə verməkdə idi. Səslənən fikirlərdə bir tərəfdən mövcud vergi qaydalarının antisosial mahiyyəti şərh olunmaqla yanaşı, Azərbaycan leksiokonuna iqtisadi terminlərdə daxil olmaqla yeni anlayış və kateqoriyaların daxil olunması istiqamətində işlər görülməkdə idi.

2.2.AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİNİN VERGİ SİYASƏTİ, İQTİSADİ FİKİR PLÜRƏLİZMİ KONTEKSTİNDƏ 1918-1920-ci illərdə

XX əsrin ikinci onilliyinin sonuncu iki ili ərzində Qədim Şərqi sivilizasiya ocaqlarından sayılan Azərbaycan ərazisində müstəqil Demokratik Cümhuriyyət bərqərar oldu. Baxmayaraq ki, cümhuriyyətin mövcudluğu zaman tutumu etibarilə çox az bir müddəti əhatə edir, lakin müstəqilliyin elan edilməsi hərbi-siyasi təcavüz və mədəni-iqtisadi əsarət altında olan Azərbaycanın mühüm nailiyyəti sayıla bilər. Çünki Azərbaycanın əsrləri əhatə edəcək dövlətçilik ənənələri olmasına baxmayaraq həmin ənənələr nəinki inkişaf etdirilərək Azərbaycan cəmiyyətinin təşkili və idarə edilməsinə yönəldilmiş, çar imperiyası tərəfindən demək olar ki, tamamilə ləğv edilməkdə idi. Rusiyada imperialist monarxiya süqut etdikdən sonra Azərbaycan çox az bir müddət ərzində olsa belə siyasi müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqil dövlətin fəaliyyəti və mövcudluğu üçün bütün gerçəkliklər tarixi fakta çevrildi. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycan dövlətinin siyasi müstəqilliyi uzun sürmədi və 1920-ci il aprelin 28-də həmin müstəqilliyə son qoyuldu. Bu günlər Azərbaycan tarix qarşısında çox mühüm və əhəmiyyətli dövrünü yaşayır. XX əsrin sonuncu onilliyinin əvvəllərində Azərbaycan yenidən siyasi müstəqillik əldə etmişdir. Belə bir dövrdə cümhuriyyət irsinin bütün məsələlərinin ən xırda incəliklərə qədər öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan demokratik cümhuriyyətinin vergi siyasətinin iqtisadi fikir plürəlizmi kontekstində dəyərləndirilməsi bir neçə aspektdən maraqlıdır. Bir tərəfdən tarixi irsdən yaralanaraq bənzər problemlərin həlli ilə əlaqədar müəyyən təcrübə nəzərdən keçirilir, digər tərəfdən problemin araşdırılması tədqiq edilən illər ərzində Azərbaycan iqtisadi fikrinin əsas inkişaf istiqamətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmış olur.

2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi idarəetmə orqanları və vergi siyasətinin xüsusiyyətləri

1918-ci ildə mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün buraxılması haqqında fərman verdi və Gürcüstan müstəqilliyini bəyan etdi. Seymin azərbaycanlı deputatları özlərini Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurası elan edərək mayın 28-də iclas çağırıldı. İclasda Azərbaycanın müstəqilliyi bəyan olundu, respublikamızda siyasi mədəniyyəti, dövlət institut və təsisatlarını dövrün tələblərinə müvafiq formalaşdırmaq mümkün oldu. Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 23 müddətində müstəqil dövlət kimi bərqərar olmuş və bu müddət ərzində 5 dəfə hökumət kabinəsi formalaşdırılmışdır. Birinci, ikinci və üçüncü hökumət kabinələrinə F.Xoyski, üçüncü və dördüncü hökumət kabinəsinə N.Yusifbəyli rəhbərlik etmişdir. Bu zaman dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirəcək nazirlik və müvafiq orqanlar təşkil edilmişdi. Qısa müddətdə Maliyyə Nazirliyi, Ticarət və Sənaye Nazirliyi, Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi, Əkinçilik və Əmək Nazirliyi, Sosial Təminat Nazirliyi formalaşdırıldı və hər nazirlik öz profilləri üzrə dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində işini qurmağa başladı. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda vergi işinin təşkili ilə Azərbaycan İnqilabi Komitəsinin 1920-ci il avqust dekretlərinə qədər Azərbaycan xəzinə palatası, xəzinədarlıq, vergi müfəttişliyi, şəhər özünü idarəetmə orqanlarının maliyyə aparatları məşğul olurdu. Məhz həmin strukturlar vergi işinin İnstituonal təşkilatçıları hesab olunur.

Sırr deyil ki, birinci dünya müharibəsi digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın da maliyyə-təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərmişdi. Hökumət qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri dövlət büdcəsinə vəsaitlərin cəlb olunması, kəsirsiz büdcənin yaradılması məqsədinə nail olunması idi. Hökumət quberniya xəzinədarlarına əvvəlki gəlir mənbələrinin saxlanması və büdcəyə əlavə vəsaitlərin daxil edilməsi imkanlarının araşdırılması

ilə əlaqədar xüsusi göstəriş vermişdi. Bu zaman torpaq vergisi, gəlir vergisi, hərbi vergisi, sənaye vergisi, xarici kapitaldan, müəssisələrdən alınan vergi, neft sənayesi müəssisələrindən, səhmdar cəmiyyətlərdən və banklardan alınan vergilər əsas vergi növləri kimi müəyyənləşdirilmişdi. Alınma üsuluna görə vergiləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) müstəqim vergilər-torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi, dövlət gəlir vergisi, sənaye vergisi, kapital qoyuluşundan gəlir vergisi, hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergi;

2) qeyri-müstəqim vergilər-tütün, papiros kağızları, şəkər, çay, ağ neft, benzin, kerosin, sürtgü yağları və digər neft məhsullarından tutulan vergi, gömrük rüsumu və gəlirləri;

3) möhür haqqı-məhkəmə, karguzarlıq, sənəd yazışmaları gəlirlərindən tutulan vergilər;

4) hökumət inhisarına aid vergilər-mədən gəliri, poçt gəliri, teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq vətəgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gələn gəlirlər;

5) dövlət dəmir yolundan-yük daşınmalarından gələn gəlirlər [2, s. 150, №4, 1998]

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada vergi işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini planlaşdırırdı. Bu xüsusda diqqəti Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının 1919-cu il 18 oktyabr qərarı diqqəti cəlb edir. Qərarla aqrar islahat qanununun bəyan edilməsinə qədər sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərdən ödənişlərin alınması, 20 dekabr 1912-ci il fərmanına əsasən Bakı və Gəncə quberniyalarında, 1913-cü il 7 iyun fərmanına əsasən Zaqatala quberniyasında asılılıq münasibətlərinə əsasən torpaq sahibkarlarına ödənişli mükafat və faizli vəsaitlərin ödənilməsi ləğv edilirdi [3, № 230, №238, 1919; 4, s.374; 6, №18, 1919]. Sözügedən qərar bir tərəfdən sahibkar özbaşınalıqlarının qarşısının alınması, digər tərəfdən isə kəndli narazılıqlarının sakitləşdirilməsi məqsədini daşıyırdı. Müvafiq tədbirlər Demokratik Cümhuriyyətin Nazirliklərində də həyata keçirilirdi.

Bu xüsusda diqqəti Dövlət Əmlakı Nazirliyi və Əkinçilik Nazirliyinin (*qısaca - Əkinçilik Nazirliyi*) icarəyə veriləcək xəzinə torpaqlarından alınan vergi məsələləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələr diqqəti cəlb edir. 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarından Əkinçilik Nazirliyinin göstərişi ilə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Yeni yaradılan komissiya xəzinə torpaqlarının icarə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olaraq nazirliyə zəruri məlumatların təqdim edilməsi işini yerinə yetirirdi. Komissiya araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlmişdi ki, Cavad qəzasında Muğan torpaqlarında 5000 desyatin⁷ torpağı 1919-cu ilin dekabrından icarəyə vermək olar. İcarə haqqı pul və natura ilə ödənilə bilərdi. Hər bir desyatin torpaq sahəsi üçün 10 manat pul verilməli idi. Natural ödənişlər məhsulun bir qisminin icarə haqqı kimi ödənilməsini nəzərdə tuturdu. Burada buğda və paxla əkilən sahələrdən hər desyatin üçün 5 pud⁸, arpa və qarğıdalı əkilən sahələrdən hər desyatin üçün 7,5 pud, pambıq sahələrindən 3 pud, küncüt sahələrindən 3 pud, darı sahələrindən 10 pud miqdarında natural ödənişlər nəzərdə tutulmuşdu. Xəzinəyə məxsus suvarma qurğularından istifadə müqabilində hər desyatin üçün 25 manat pul ödənilməli idi. Ödənişlərin iki müddətdə aparılması nəzərdə tutulurdu. Birinci ödəniş sahələr icarəyə verildiyi vaxt, ikinci ödəniş 1919-cu il iyunun 1-dən gec olmayaraq yerinə yetirilməli idi. Natural ödənişlər məhsul yığımı zamanı iyul-oktyabr aylarında ödənilməli idi. [1, iş 95, v. 60]. Eyni zamanda Nazirlik tərəfindən yaradılan komissiyanın mütəxəssisləri müəyyənləşdirmişdilər ki, 12 min desyatindən yuxarı xəzinə torpaqları becərilməmişdi, komissiyanın rəyinə əsasən həmin torpaqların icarəyə verilməsi və icarə şərtlərinin qanun çərçivəsində müəyyənləşdirilməsi məsələsi həll edilməmiş qalırdı. Mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan hesabat materiallarında qeyd edilirdi ki, dövlət bütünlükdə 30.000

⁷ «desyatin» torpaq sahələrini ölçmək üçün istifadə edilən rus ölçü vahidi. 1927-ci ildən istifadə edilmir. 1 desyatin = 1,0925 hektar.

⁸ «pud» - metrik ölçü sistemi qəbul olunana kimi işlədilən çəki vahidi. Azərbaycanda iki batman taxıl bur pud, yəni 16 kq. çəkisinə bərabər idi.

desyatin əkin sahəsini icarəyə verə bilərdi və icarə ödənişlərinin natura ilə ödənilədiyi təqdirdə xəzinəyə 15 milyon manat vəsait daxil ola bilərdi [1, iş 95, v. 60]. Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Əmlakı və Əkinçilik Nazirliyində xəzinə torpaqlarının icarə şərtləri və torpaq mükəlləfiyyətlərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində vaxtaşırı müşahidələrə əsaslanan ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdə idi. Nəzərdə tutulmuş dövlət siyasətinə uyğun olaraq 1919-cu il fevralın 6-da Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən Cavad qəzasındakı Muğan torpaqlarının icarəyə verilməsi şərtləri bir daha nəzərdən keçirildi [1, iş 95, v. 4]. Daha sonra 1919-cu il mart ayının 1-də Cavad qəzasının Petropavlovski kəndində xəzinə torpaqlarının icarəyə verilməsi ilə əlaqədar məsələlərin həll edilməsi üçün xüsusi komissiya fəaliyyətə başladı. Komissiyaya dövlət torpaqlarına nəzarət səlahiyyətləri həvalə edilmiş şəxs başçılıq edirdi [3, №36, 1919]. Növbəti diqqətəlayiq tarixi fakt kimi 1919-cu il may ayının 25-də nazir A.Qardaşovun nazir köməkçisi Hidayət bəy Sultanova müraciəti göstərilə bilər. Müraciətdə bildirilirdi ki, Gəncə şəhərində və Gəncə quberniyasında xidməti məzuniyyətdə olan nazir köməkçisi yerli səlahiyyətli şəxslər vasitəsi ilə Nuxa və Ərəş qəzalarında özbaşına əkilmiş sahələrin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olsun, dövlətə çatmalı olan məhsulun miqdarını müəyyənləşdirsin. Təbii ki, burada tədbirlər 6 fevral kondisiyasına müvafiq həyata keçirilməli idi [1, iş 95, v. 4]. Daha sonra 1919-cu il mayın 30-da Nazirlər Şurasının qərarına əsasən Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsində xüsusi təsisat yaradıldı. Yeni yaradılmış qurumun əsas işi yaxın 2 ay müddətində Cavad qəzasının Muğan və Salyan çöllərində icarəyə verilən xəzinə torpaqlarından natura ilə alınacaq icarə haqlarını müəyyənləşdirmək idi [1, iş 95, v. 35]. Qurumun fəaliyyət göstərməsi üçün Nazirlik 848.600 manat vəsaitin ayrılmasını nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə Əkinçilik Nazirliyi iyun ayının 16-da Azərbaycan parlamentində məsələ qaldırdı [1, iş 95, v. 350]. Eyni zamanda 1919-cu il iyunun 16-da Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan parlamentinə

edilən müraciətdə bildirilirdi ki, parlament Nazirlər Şurasının 1919-cu il mayın 30-da qəbul etdiyi sərəncamın qanun layihəsi kimi təsdiq edilməsinə heç bir etiraz etməsin [1, iş, 95, v. 57]. Lakin layihə parlament tərəfindən təsdiq edilmədi. Hökumətin 20 milyonluq fondundan 848 600 manat əvəzinə həmin məqsədlər üçün 4000 manatın ödənilməsi qərara alınmışdı. Daha sonra 1919-cu il iyulun 7-də hökumət növbəti sərəncam verərək bildirdi ki, icarə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar müvafiq işlər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında, Gəncə quberniyasının Ərəş və Nuxa qəzalarında da görülsün. Həmin təsisatların saxlanması Quba və Cavad qəzalarında xəzinə torpaqlarından əldə edilən icarə haqları hesabına ödənilməli idi [1, iş 95, v. 350]. Növbəti diqqətəlayiq fakt kimi 1919-cu il sentyabrın 3-də Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsi nazirliyin xüsusi səlahiyyətli şəxs kimi tanıdığı İlisu xanına müraciəti göstərilə bilər. Müraciətdə bildirilirdi ki, təqdimata müvafiq olaraq nazir avqustun 26-da əmr verərək Muğanda və Quba qəzasında torpaqlardan alınan icarə ödənişlərinin müddətini sentyabrın 20-ə qədər uzadıb [1, iş 95, v. 219].

1919-cu il oktyabrın 16-da torpaq şöbəsinə başçılıq edən Boriseviç Maliyyə Nazirliyinin büdcə komissiyasına müraciət edərək bildirdi ki, əkinçilik nazirinin göstərişi ilə aparılan hesablamalardan belə nəticə çıxarılıb ki, 12.000 desyatin əkinə yararlı sahələrdən icarə haqqının yığılması dövlətə 75.000 pud taxıl (*50.000 pud buğda, 25.000 pud arpa*) əldə etməyə imkan verəcək. İlkin ehtimal olunan taxıl məhsullarının 60.000 pud nəzərdə tutulmasına baxmayaraq bu rəqəmin daha yüksək olacağı bildirilirdi [1, iş 95, v. 346]. 1919-cu il oktyabr ayının 20-də Əkinçilik naziri adından Nazirlər Şurasına torpaq şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin fəaliyyəti barədə məlumat verildi. Burada 20 milyonluq fondan əvvəlki smeta 848.600 manat da nəzərə alınmaqla 125.000 manat vəsaitin torpaq fondu şöbəsində fəaliyyət göstərən müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin icraçılarının işinin təşkilinə yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu [1, iş

95, v. 351, v. 369]. 1919-cu il dekabrın 20-də Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsi adından nazirə verilən raportda natural vergidən daha çox pul ilə alınan verginin üstünlüyü əsaslandırılırdı. Çünki belə olan təqdirdə, torpağın hər desyatını müqabilində pul ödənilməsi üçün əhali becərə bilməyəcəyi torpaqları götürməyəcəkdi.

Xəzinə torpaqlarında icarə şərtlərinin yerinə yetirilməsi işi ilə və eyni zamanda Əkinçilik Nazirliyinin torpaq fondu şöbəsində fəaliyyət göstərən müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin icraçıları ilə əlaqədar qanun layihəsi bir neçə dəfə parlamentə təqdim olundu [3, № 278, 1919]. 1919-cu ilin dekabrında, daha sonra yenidən 1920-ci il yanvarın 12-də Layihə yanvarın 15-də parlament tərəfindən təsdiq edildi [3, № 17, 1920]. 1920-ci il fevral ayının 1-dən torpaqların icarəyə verilməsi şərtlərinə bir daha yenidən baxılırdı. Burada icarə müddəti əkin sahələri üçün 1920-ci il fevralın 1-dən 1920-ci il oktyabrın 1-nə kimi, qeyri əkin sahələri üçün 1923-cü il yanvarın 1-nə kimi müəyyənləşdirildi. İcarə şərtlərində daha çox diqqəti cəlb edən cəhət aqrar islahatla əlaqədar olan müddəalardır. Burada deyilirdi ki, əgər islahatla əlaqədar hökumət icarəyə götürülmüş torpaqlara ehtiyac hiss etsə icarədar həmin torpaqları hökumətə güzəştə getməli və yalnız mükəlləfiyyətdən azad sahələrdən istifadə edərək müqavilə şərtlərinə əməl etməlidir. Əgər icarədar icarəyə götürdüyü torpaq sahəsindən islahat tədbirləri ilə əlaqədar məhsul götürmək imkanını itirsə, onda xəzinə icarədarın mükafatlandırılmasına borcludur [1, iş 103, v. 29-30]. Tarixi faktların araşdırılması zamanı məlum olur ki, 1918-1920-ci illərdə Dövlət Əmlakı və Əkinçilik Nazirliyi daha optimal vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış vaxtaşırı hesabat məruzələrinə ciddi həssaslıqla yanaşırdı.

3. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Parlamentində torpaq mükəlləfiyyəti ilə əlaqədar müzakirələr

1919-cu il iyunun 19-da parlamentin 49-cu iclasında bələdiyyə mədaxil və məxaricinin, dövlət torpaq vergi kontingentinin müəyyənləşdirilməsini, torpaq vergisi mükəlləfiyyətlərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsinin müzakirə edilməsi təklif olundu. Təklifin tərəfdarı kimi R.Ağabəyov çıxış edirdi. Bu zaman M.Hacınski («*Müsavət*») məsələnin müzakirəsinin təxirə salınmasının daha düzgün olduğunu deyərək fikrini belə əsaslandırdı ki, əsas diqqət Təsisedici Məclisin keçirilməsi ilə əlaqədar olacaq seçkilərin hazırlanmasına yönəlməlidir [3, №130, 1919]. Parlamentin iyunun 23-də keçirilən sonrakı, 50-ci iclasında yenidən torpaq mükəlləfiyyəti vergilərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi müzakirə olundu. İclasda R.Ağabəyov yenidən çıxış edərək bildirdi ki, qanun layihəsi 3 hissədən ibarətdir. Buraya 1) vergilərin yığılması; 2) yığılan vergilərin artırılması və ya azaldılması; 3) vergiləri ödəmək qabiliyyətində olmayanların müəyyənləşdirilməsi məsələləri daxildir. Layihədə vergi inspektorlarına ümumi gəliri müəyyənləşdirmək və buna müvafiq vergilərin təyin edilməsi səlahiyyətləri də verilirdi [3, №134, 1919]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman vergi mükəlləfiyyətlərinin artırılması məsələsi ilə əlaqədar parlamentin büdcə-maliyyə komissiyasında iki fikir mövcud idi. Komissiya üzvlərinin bir qismi belə fikirləşirdi ki, vergilərin artım həddi qanun layihəsində göstərməli və həddən çox olmamalıdır. Çünki təkcə gəlirlər deyil, istehsal xərcləri də artmışdır. Komissiya üzvlərinin digər qismi belə güman edirdi ki, vergilər çar hakimiyyəti dövründə hakimiyyətin mülkədarlara məxsus olduğu zaman belə çox aşağı idi. İndiki vaxt üçün isə dəqiq məlumatlar yoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti artmaqda davam etdiyindən, artımlara əsasən vergilərin təxmini artım faizlərini müəyyənləşdirmək olar. Güman edilirdi ki, gəlirlərin gerçək kəmiyyətinin gizlədiləcəyi ehtimalına görə gəlir vergisi birbaşa vergilər

formasında alınmalıdır. Buna görə də təklif edilirdi ki, hökumət pay torpaqları üçün 100%, sahibkar torpaqları üçün 200% vergiləri artırmaq əvəzinə pay torpaqlarından alınacaq vergiləri 200%, sahibkar torpaqlarından isə 400% artırmalıdır [3, №134, 1919]. Maliyyə naziri də bu təkliflə razı idi. Müzakirələr zamanı komissiyada töycülərin 25% əvəzinə 50% artırılması fikri əsas fikir kimi formalaşmışdı. İclasın gedişi zamanı «Müsavət» fraksiyası adından M.Mahmudov pay torpaqları üçün vergilərin 300%, sahibkar torpaqları üçün isə 800% artırılmasını təklif etdi [3, №134, 1919]. Çıxış edənlərdən A.Aşurov bildirdi ki, vergilər elə təyin edilməlidir ki, kasıblardan az, dövlətlilərdən daha çox vergi alınsın [3, №134, 1919]. Daha sonra R.Ağabəyov çıxış edərək dedi ki, A.Aşurovun narahatçılığı əsassızdır. Burada söhbət kasıblardan və ya varlılırdan getmir. Əgər kəndlinin pay torpağı varsa, o bunun üçün müəyyənləşdirilmiş vergini verməlidir. Əgər onun pay torpağından əlavə torpağı varsa onda o, II kateqoriya üçün də nəzərdə tutulmuş vergini verməlidir. O ki, qaldı vergilərin 300%-800% artırılmasına, xəzinə xərclərinin artmasını və əksəriyyətin fikrini nəzərə alaraq bu təklifin qəbul edilməsini hamının adından təklif edə bilərəm. Qanun layihəsinə düzəlişlər edildikdən sonra sədr layihənin qəbul edilməsi üçün səsə qoymuşdu. Layihənin II bəndi düzəlişlərlə də qəbul edilmədi. Səsvermə zamanı əleyhinə 17, lehinə 16 səs verilmiş, 15 nəfər isə bitərəf qalmışdı [3, №134, 1919]. Bundan sonra M.Mahmudov təklif etdi ki, təkliflər qəbul edilmədiyi üçün layihə yenidən komissiyaya qaytarılsın. Ə.b.Pepinov soialist fraksiyası adından təklifə tərəfdar çıxdı. A.b.Rəfiyev çıxışında dedi ki, yaxşı olardı ki, R.Ağabəyov hamının əvəzinə danışmaq yerinə hamının fikrini öyrənsin. Təklif bitərəflər tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Buna cavab olaraq R.Ağabəyov bildirdi ki, artımın 200-400% olmasını mən təklif etmişəm. Təkliflə komissiya üzvlərinin bir qismi razı olmasa da əksəriyyət bu fikirdə idi. Mən artımın 200-400%-dən çox olması barədə heç kimə bir söz deməmişəm, lakin mən «Müsavət»ın düzəlişləri ilə də razıyam. Bundan sonra qanun

layihəsinin geri qaytarılması səsə qoyulmuş və 28 səs 11 səsə qarşı qanun layihəsi geri qaytarılmışdı [3, №134, 1919; 5, s. 474]. Azərbaycan parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilən 70-ci iclasında xəzinə torpaqlarında dövlət mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilə əlaqədar məruzənin dinlənilməsi nəzərdə tutulsa da parlament iclasının gərgin iş qrafikası ilə əlaqədar məsələ nəzərdən keçirilmədi.

1919-cu il sentyabrın 20-də parlamentin 75-ci iclasında 1919-cu il üçün uzadılmış müddətə dövlət torpaq vergisi və smetasını, zemstvo gəlirlərini, töycü və torpaq mükəlləfiyyətlərini əks etdirən qanun layihəsi birinci olaraq müzakirələrə buraxıldı. İclasa H.Ağayev sədrlik, M.Hacınski katiblik edirdi. Məruzəçi R.S.Ağabəyov («Müsavət») çıxış edərək dedi ki, maliyyə-budcə komissiyasında xüsusi sahibkar torpaqlarından alınan verginin 400%, kəndli torpaqlarından isə 200%, töycülərin 50% artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Çıxış edənlərdən S.Ağamalıoğlu («Hümmət») torpaq vergisinin prinsipcə alınmasının əleyhinə olduğunu deyərək vergilərin alınmasında əsas ağırlığı sənaye müəssisələri və yirtici möhtəkir kapital üzərinə yönəltməyi təklif edirdi [3, №203, 1919]. «Müsavət» fraksiyasının müəyyənləşdirdiyi artımın çox az olduğunu hesab edərək sahibkar torpaqlarından alınan verginin 800%, imkanlı kəndli torpaqlarından alınan verginin 300%, töycülərin 75% artırılmasını təklif edirdi. S.Ağamalı oğlunun iradlarına cavab olaraq bildirildi ki, o, təklifləri ilə birbaşa verginin ziddinə gedir. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin vergidən azad edilməsi onların dövlət xərclərindən uzaqlaşdırılması deməkdir. İnqilabdan çoxlu haqq tələb edən kəndli öz mükəlləfiyyətini də yerinə yetirməlidir. «Müsavət»i heç nədə günahlandırmaq olmaz, çünki, verginin ağırlığı torpaq sahibkarlarının üzərinə düşür. Sonra qanun layihəsi budcə-maliyyə komissiyasına göndərilir və üçüncü oxunuşda təxirə salınır [3, №203, 1919; 7, s. 675-676]. Parlamentin 1920-ci il yanvarın 5-də və 12-də keçirilən 114-cü və 115-ci iclaslarında əhalidən icarə haqqının natura ilə alınması ilə əlaqədar işlərə rəhbərlik edəcək,

Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər ştatının yaradılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsinin müzakirəsi gündəlikdə idi [3, №17, 1920]. Parlament sözügedən qanun layihəsini ancaq yanvar ayının 15-də keçirdiyi iclasda qəbul etdi. Layihədə xəzinə torpaqlarında icarədarlardan alınan icarə haqqının natura ilə alınmasının normasının müəyyənləşdirilməsi üçün torpaq fondu şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər ştatı yaradıldı. [3, №19, 1920].

Bu zaman R.Ağabəyovun Parlamentdəki çıxışlarından məlum olur ki, natura ilə icarəyə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqlar Quba və Cavad qəzalarında idi. İcarəyə verilmiş xəzinə torpaqlarında icarə haqqının müəyyənləşdirilməsi üçün işçilər tələb olunurdu. Bu işçilərin əmək haqlarının verilməsi üçün 575 min vəsaitin ayrılması da layihədə öz əksini tapmışdı. Qanun layihəsi ikinci oxunuşda büdcə-maliyyə komissiyasının razılığı ilə qəbul edilmişdi.

Göründüyü kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətin vergi siyasəti, xüsusən də torpaq mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi həssaslıqla aparılırdı və problemlərlə əlaqədar Azərbaycan parlamenti geniş müzakirələrə üstünlük verərək məsələlərin həllində konstruktiv mövqe göstərirdi.

4. Nəticə

Məqalədə 1918-1920-ci illərdə vergi orqanlarının yaradılması və vergi məsələlərinin iqtisadi fikirdə əksi məsələsi nəzərdən keçirilir. Dərc olunmuş məqalədə Azərbaycan Parlamentinin deputatlarının respublikada fiskal şəraitin təhlili və vergi işinin təşkilinə təsir edən faktorlarla əlaqədar fikir və mülahizələri nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Parlamentində torpaq mükəlləfiyyətləri də daxil olmaqla vergi məsələləri xüsusi həssaslıqla müzakirə olunurdu. Azərbaycan Parlamentində məsələnin həllinə yaradıcı mövqedən yanaşılırdı.

3.3.“Vergi təşkilatları və vergi işinin təşkili məsələlərinin iqtisadi ədəbiyyatlarda əks olunması XX əsrin 20-ci illərində”

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında vergi məsələsinin hərtərəfli tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki vergi işinin təşkili özünün sosial-iqtisadi məzmunu baxımından olduqca həssas məsələlərdən hesab edilə bilər. Bu eyni zamanda dövlət tərəfindən mütəmadi olaraq xərclənən vəsaitlərin qismən də olsa dövlət büdcəsinə dönərliliyinin təminatı ilə, müəyyən sosial qrupların iqtisadi maraqları arasında uyğun tarazlığın qorunub saxlanılmasını təmin edən əhəmiyyətli iqtisadi vasitələrdən biri kimi də dəyərləndirilə bilər.

Sovet İttifaqının müstəqil dövlətlərə parçalanmasından sonra Azərbaycan Respublikasında “Hüquqi şəxslərdən müxtəlif gəlir və mənfəət vergiləri”, “Əlavə gəlir vergisi”, “Aksizlər haqqında” və digər Qanunlar, hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir. 1992-ci ildə iyunun 21-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi xidməti haqqında Qanunda” respublikamızda vergi orqanlarının quruluşu, vəzifə və hüquqları təsbit olunmuşdur. Respublikamızda vergi işinə nəzarət Azərbaycan Respublikası Baş Vergi Müfəttişliyi tərəfindən həyata keçirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən qurum müəyyən instituonal inkişaf prosesindən sonra 2000-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Göründüyü kimi, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında Vergilər Nazirliyi və digər institutlar, normativ-hüquqi baza yaradılmış, vergi işinin təşkili aparılan islahatlar nəticəsində bazar iqtisadiyyatı reallıqlarına uyğun formalaşdırılmışdır. Lakin iqtisadi gerçəklik daima çevik və dinamik qərarların qəbul edilməsini tələb edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, o, cəmiyyətlərdə uğurlu inkişafa nail olunur ki, həmin cəmiyyətlər zamanla yarışda hər zaman bir addım irəlidə dayanmış olurlar. Bu zaman tarixi təcrübə, əvvəlki dövrlərdə inkişafa təsir edən pozitiv və neqativ faktorların sonradan da olsa müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti olduqca vacib məsələlərdəndir. Məhz bu

baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, arxiv materialları əsasında 20-ci illərdə vergi işinin təşkili ilə əlaqədar tarixi həqiqətlərə müraciət edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci illərdə iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmuş bir dövlətdə olduqca nəhəng iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün vəsaitlərin toplanılmasında vergi sistemi önəmli yer tuturdu. Lakin formalaşmış sistem müəyyən vaxt keçdikdən sonra özünün sonrakı inkişafını təmin edə bilmədi. Bu baxımdan çox yaxın keçmişimizin təcrübələrinin hər zaman göz önündə saxlanılmasının müəyyən əhəmiyyəti vardır

1. Azərbaycanda ilk sovet vergi orqanlarının formalaşması tarixindən

Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk illərində yəni 1924-cü ilə kimi maliyyə və vergi işinin idarə edilməsi ilə məşğul olan təşkilatlarda bir neçə dəfə əsaslı islahatlar aparılmışdır. Birinci islahat Azərbaycan İnqilabi Komitəsinin (“Azrevkomun”) 1920-ci il avqust dekretləri ilə həyata keçirilmişdir. Avqustun 14-də Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının yeni əsasnaməsi qəbul olundu. Avqustun 21-də isə qəza maliyyə idarələri haqqında müddəalar təsdiq olundu. Yeni qəbul olunmuş hüquqi sənədlərdə və əsasnamələrdə instituonal dəyişiklər nəzərdə tutulurdu. Maliyyə Komissarlığının tərkibində Müstəqim və Qeyri Müstəqim vergi, Xəzinədarlıq, Kredit şöbələri və eyni zamanda Azərbaycan Xəzinədarlıq Palatası əvəzinə Mərkəzi Dəftərxana, Vergi və Bütçə-Mühasibat İdarəsi yaradıldı [5, s. 47, №8, 1920]. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən dekretlərə qədər Azərbaycanda xəzinə palatası, xəzinədarlıq, vergi müfəttişliyi, şəhər özünü idarəetmə orqanlarının maliyyə aparatları, yəni inqilabdan əvvəlki maliyyə strukturları fəaliyyət göstərirdi. Qəzalarda isə vergi, smeta, kassa işlərinə ümumi rəhbərlik qəza İcraiyyə Komitələrinə tapşırıldı. İcraiyyə Komitələri isə qəza maliyyə şöbələri vasitəsi ilə maliyyə işinə rəhbərlik edirdi. Qəza maliyyə şöbələri dəftərxana və a)smeta-kassa, b) vergi yarımşöbələrinə bölünürdü. 1920-1921-ci

illərdə Azərbaycanda maliyyə və vergi siyasəti məhv olmaqda olan pul sisteminin və vergi sisteminin canlanması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi [6, s. 2-4, №5, 1924].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin avqustunda taxıl məhsulları ilə əlaqədar möhtəkirliyin qarşısının alınması üçün bu məhsulun dövlət inhisarına alınması haqqında da sərəncam vermişdi. Dekretdə bildirilirdi ki, bütün taxıl məhsulları dövlət malı elan edilir, taxılı olan şəxslərdən tələb olunurdu ki, əkin üçün və kəndli ailəsinin güzəranı üçün zəruri olan taxıl ehtiyatı götürüldükdən sonra qalan məhsulun hamısı dövlətə satılmalıdır. Taxıl məhsulları ilə hər növ ticarət qadağan edilirdi. Bu isə öz növbəsində azad ticarəti, sənaye ilə kənd – təsərrüfatı arasında əmtəə mübadiləsinə aradan qaldırırdı. Daha sonra 1921-ci il mayın 17-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi “Hər cür ərzaq inhisarının ləğv edilməsini nəzərdə tutan dekret verdi. Dekretdə deyilirdi ki, əkinçinin öz əmək məhsulları və kənd-təsərrüfatı vasitələrinə azad sərəncam verməsi üçün, təsərrüfatında işləri düzgün və arxayınlıqla aparması, kəndli təsərrüfatını möhkəmləndirmək və əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və əkinçinin dövlət qarşısında öhdəliklərini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə müəyyən edilmiş hər cür inhisarlar, dövlət ərzaq tədarükü forması olan ərzaq sapalağı ləğv edilir və natural vergi ilə əvəz edilir. Eyni zamanda Xalq Ərzaq Komissarlığının bütün dəmir və su yolları üzərindəki nəzarət məntəqələri aradan götürülməsi dekretdə öz əksini tapmış və ancaq nəzarət məntəqələrinin respublikanın sərhəd məntəqələrində saxlanması nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə kənd təsərrüfatında istehsal edilən bütün məhsullar əkinçilərin sərəncamında qalırdı, əkinçi yetişdirdiyi məhsulu bazarda istədiyi şəxsə, müəssisə və ya təşkilata azad surətdə satmaq hüququna malik idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq vergisinin tətbiqinə Rusiyada olduğu kimi Azərbaycanda 1920-1921-ci illərdə deyil, 1922-ci ildən başlanılmışdı [1, s. 11-13]. Bunu isə respublikada taxıl əkini sahələrinin 1921-ci ildəki 228 min desyatından, 1922-ci

ildə 514 min desyatınə qədər yüksəldilməsi nəticəsində mümkün olduğu iddia olunurdu [2, s. 176-177].

Daha sonra Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyasında 1922-ci ildə martın 5-də Respublikada kənd-təsərrüfatı vergisi haqqında qanun gündəmədə olması diqqəti cəlb edir [2, s. 177]. Sözügedən qanun sovet vergi prosedurlarının günün tələbləri ilə uzlaşdırılması xarakteri daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət sərəncamlarına müvafiq olaraq Azərbaycan Xalq Ərzaq Komissarlığı ərzaq vergisinin respublikada tətbiq edilməsi üçün 1922-ci ilin martında Xalq Ərzaq Komissarlığı nəzdində ərzaq vergisi haqqında dekretlə əlaqədar hazırlıq işləri üçün Xüsusi Komissiya yaratdı. Komissiyanın tərkibinə Xalq Ərzaq Komissarlığının, Azərbaycan Statistika İdarəsinin, Xalq Torpaq və Xalq Maliyyə Komissarlıqlarının nümayəndələri daxil edildilər [1, s. 11-13]. Daha sonra Komissiyanın hazırladığı layihə Azərbaycan Xalq Komissarlıqları Soveti tərəfindən 1922-ci il aprelin 13-də elan edildi. Bu dekretin əsasını Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında ərzaq vergisi haqqında verilmiş dekretin məzmunu təşkil edirdi. Dekretə əsasən verginin miqdarı əkindən öncə hesablanaraq vergi ödəyən şəxsə bildirilməli idi ki, onlar dövlət qarşısında öhdəliklərindən əvvəlcədən xəbərdar olsunlar. Nəzərdə tutulmuş vergi ödənildikdən sonra, əkinçi artıq qalan məhsul üzərində tam sərəncam hüququna malik idi. Burada hər cür anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq üçün vergilərin ödənilməsi fərdi qaydada müəyyən edilmiş, heç bir kollektiv öhdəçilik, vergilərin icmalar üzrə ödənilməsi nəzərdə tutulmamışdı. Bundan əlavə ərzaq vergisinin həcmi müəyyən edilərkən komissiyanın işində kəndlilərdən də nümayəndənin iştirak etməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin illərdə analitik təhlillər aparan mütəxəssislər hesab edirdilər ki, Azərbaycanda ərzaq vergisinin yığılması Rusiyaya nisbətən xeyli sadələşdirilmişdi. Rusiyada olduğu kimi müxtəlif məhsullar üzrə bir neçə dekret deyil, ümumi bir dekret verilmiş, eyni zamanda Azərbaycanda ot, ət, küncüt məhsullarından başqa yerdə qalan bütün digər

məhsulların vergisi buğda ilə verilə bilərdi. “Natural Vergidə” vergiqoyma qaydası da sadələşdirilmişdi. Hər desyatın torpağa məhsuldan asılı olmayaraq eyni həcmdə vergi qoyulmurdu. Burada Rusiyada olduğu kimi ailə üzvlərinin hər nəfərinə düşən əkin sahəsinin həcmidə nəzərə alınmırdı. Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında əkinə yaralı bütün torpaqlar üzərində vergi qoyulduğu halda, Azərbaycanda ancaq becərilmiş torpaqlar üçün vergi müəyyən edilmişdi [1, s. 11-13; 2, s. 177].

Daha sona diqqəti 1922-ci il 29 may dekreti cəlb edir. Azərbaycanda maliyyə idarəetməsinin mərkəzləşdirilməsi məqsədi ilə 1922-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin dekretinə əsasən maliyyə şöbələrində müəyyən struktur dəyişikliyi baş verdi və vergi yarımşöbələri ləğv edildi, qəza maliyyə şöbələri xəzinədarlıq adlandı və bu qurumlar İcraiyyə Komitələrinin tərkibindən çıxarılaraq Maliyyə Komissarlığının tabeliyinə verildi. İcraiyyə Komitələrinin tərkibindəki kommunal şöbələrinin kassalarına yerli maliyyə ehtiyacların təminatı istiqamətində tapşırıqlar verilmişdi. Lakin 20-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilən bütün bu tədbirlər maliyyə-vergi sistemindəki qarmaqarışlılığı aradan qaldırmadı. Atılan növbəti addımlar vergi və maliyyə işinin ciddi mərkəzləşdirilməsi istiqamətində oldu. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində mühasibat-kassa, vergi işində, yerli büdcədəki kəsirləri qismən aradan qaldırmaq mümkün olmuşdu. Lakin çox keçmədən qüsurlar özünü göstərməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Dövlət xəzinədarlığı, maliyyə müfəttişliyi, əlavə vergilər üzrə müfəttişlik, yerlərdə icraiyyə komitələrinə təbe edilən yerli maliyyə şöbələri kimi bir-biri ilə əlaqəsi olmayan paralel işləyən dövlət strukturları yarandı bu isə öz növbəsində yenidən vergi orqanlarında müəyyən dəyişikliklərin edilməsini gündəmə gətirdi [6, s. 2-4, №5, 1924]. Nəticədə maliyyə-vergi işinin təşkilindəki qarışıqlığın aradan qaldırılması üçün növbəti 1923-cü il 24 dekabr dekreti verildi. Dekretdə qəzalarda maliyyə işinə rəhbərliyin qəza maliyyə şöbələrinə həvalə edilməsi, dövlət və

yerli vergilərin toplanılması ilə əlaqədar şikayətlərə baxılması üçün Qəza maliyyə şöbələrinin tərkibində vergi komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulurdu. Komissiyaya Qəza maliyyə şöbəsi rəhbərlik edirdi və tərkibinə maliyyə müfəttişi, qəza həmkarlar bürosundan 1 nəfər, mükəlləfiyyətliyərdən 1 nəfərin daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu zaman qəza maliyyə şöbəsi-dəftərxana, vergi, mühasibat-kassa (smeta, büdcə bölmələri) yarımşöbələrinə ibarət idi [6, s. 2-4, №5, 1924].

1924-cü ilin aprel ayına qədər Bakı şəhəri istisna olmaqla bütün Azərbaycanda Qəza Maliyyə Şöbələrinin yaradılması işi sona çatdırılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1929-cu ildə aprelin 8-də VI Ümum Azərbaycan Sovetləri qurultayına kimi Respublika ərazisi 16 qəzaya bölünürdü. Həmin tarixdən etibarən Respublika ərazisi 16 qəzanın əsasında yaradılmış dairələrə, dairələr isə öz növbəsində rayonlara bölündü. 1930-cu ildə dairələr ləğv edildi və respublika ərazisində rayonların sayı 63-ə çatdırılmışdı.

Tədqiq edilən illər ərzində vergi işinin regionlarda təşkili məsələsi ilə əlaqədar birdə onu əlavə etmək yerinə düşərdi ki, 1924-cü ilin fevral –mart ayları ərzində Azərbaycanda 16 Maliyyə Şöbəsi, 3 mədaxil və məxaric kassaları yaradılmışdı. Aprel ayında Bakı qəzasında da müvafiq strukturların yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Qəza Maliyyə Şöbəsinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil edilmişdi [6, s. 23, №5, 1924].

1) yerlərdə vergi və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət;

2) İctimai ölçü və çəki meyarlarına nəzarət;

3) yerli büdcə;

4) qeyri müstəqim vergilərin toplanılması daxil edilmişdi.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qismən də olsa müəyyən pozitiv meyillər hiss olunmağa başlamışdı. Vergi prosedurlarının müəyyən edilməsində və təşkilatı işlərdə sonrakı mərhələ Zaqafqaziya respublikalarının federativ əsaslarla birləşdirilməsinin ilk illərini əhatə edir. Bu xüsusda diqqəti 1924-cü il aprelin 24-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Zaqafqaziya Xalq

Komissarları Sovetinin vahid kənd təsərrüfatı vergisi haqqında dekreti cəlb edir. Sözügedən dekretin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar zəruri tədbirlərin görülməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini M.Qasimov, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan Mərkəzi icraiyyə Komitəsinin katibi T.Şahbazının imzası ilə xüsusi göstəriş verildi. Daha sonra 1924-cü ildə mayın 21-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti adından müxtəlif bitkiçilik və təsərrüfatçılıq formalarına vahid kənd-təsərrüfatı vergisinin tətbiqi üçün əmsallarının tərtib edilməsi haqqında dekret verildi. Dekret Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu, Zaqafqaziya Xalq Komissarları Sovetinin sədri M.Orexelaşvili, Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi A.Şaverdov tərəfindən imzalanmışdı [6, s.28, №8, 1924].

Vergi prosedurları ilə əlaqədar daha bir maraqlı fakt kimi qeyd edilməlidir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində pambıqçılıq, baramaçılıq və s. kimi sahələrdə vəziyyətin olduqca kritik olması səbəbindən bu sahələrin vergi mükəlləfiyyətliliyi öhdəlikləri bir qədər xəfifləndirilmişdi. Bu xüsusda diqqəti 1924-cü ilin oktyabrında Alı İqtisadi Şurada müzakirə edilən məsələlər içərisində barama vergisi ilə əlaqədar dəyərləndirmələrinin də daxil edilməsi cəlb edir [6, №10, 1924]. Baxmayaraq ki, baramaçılığın Respublikada yenidən canlandırılması üçün bu sahə təsərrüfatçılarında müəyyən güzəştlər edilməsi nəzərdə tutulsa da, sonradan direktiv orqanlarda fikir dəyişikliyinə olmasa şəksizdir.

2. 20-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr

Azərbaycanda XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında vergi işinin təşkili, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atılmaqda idi. Bu xüsusda öncə diqqəti 1921-ci il dekabrında «İqtisadi Xəbərlərdə» (Azərbaycan Ali İqtisadi Şurasının həftəlik orqanı, bu dərgidə mütəmadi olaraq 1921-1930-ci illərdə

respublika iqtisadiyyatı ilə əlaqədar materiallar dərc olunmuşdur) Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının vergi siyasətinin Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində təşkili planına dair “ dərc edilən hesabat xarakterli məqalədə səslənən fikirlər cəlb edir. Burada yazılırdı ki, maliyyə siyasətinin ciddi dəyişikliklərə məruz qaldığı bir vaxtda vergi siyasəti də dəyişilməlidir. Manatın kursunun sabitləşməsinə təsir edən vasitələrdən biri də vergi siyasətidir. Bu siyasət elə yürüdülməlidir ki, xəzinəyə dərhal və çoxlu sayda pul nişanlarını axını olsun.

Azərbaycanda yeni vergi növləri kimi isə hər şeydən öncə torpaq və ümumi vətəndaş vergiləri alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet vergi praktikasının ilk illərində vergilərdən təşkil edilən ilk büdcə gəlirləri əsasən pul emissiyaları və ərzaq sapalağından ibarət idi. Məhz bu səbəbdən də vergilərin toplanılması işinin heç bir fiskal əhəmiyyəti hiss olunmurdu [4, s. 34-35]. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edilirdi ki, vergi siyasəti o zaman uğurla həyata keçirilə bilər ki, bu siyasətin tələblərini icra edən yerli və mərkəzi vergi orqanları uğurla çalışsınlar. Lakin hal-hazırda yerli vergi orqanlarının vəziyyəti acınacaqlıdır. Əyalətlərdə çalışacaq nüfuzlu və ixtisaslı mütəxəssislər çatışmır. Məqalədə təklif olunurdu ki, əyalətdə çalışan vergi işçilərinin fəaliyyət azadlıqları artırılсын, onların sıraları təcrübəli mütəxəssislərlə genişləndirilsin və öhdələrinə nəinki dövlət, eyni zamanda əyalətlərdə bütün vergilərin yığılması buraxılsın. Məqalədə vergi siyasətinin ciddi dəyişdirilməsi ilə əlaqədar aşağıdakı təkliflər də irəli sürülürdü:

-Mövcud dövlət vergilərinin stavkaları artırılmalı-buraya birbaşa və əlavə gəlir, əsas və əlavə məşğuliyyət, möhür vergiləri daxil edilirdi; 1922-ci ildə yeni vergilər alınmalı- buraya torpaq, əmlak və hüquqi əsaslara müvafiq vətəndaş, məşğuliyyət dəyişdirilməsi ilə əlaqədar vergilərin tutulması aid edilirdi; Əlavə vergilər qismində tütün və tütün məhsulları, şərab, spirtli içkilərdən alınan vergi layihəsinin işlənilməsi təklif edilirdi. Şərab və konyak məhsullarının xarici ölkələrə ixrac tələbinin artması ilə əlaqədar,

bu məhsullardan alınan vergi layihəsi işlənilib hazırlanmasının və digər sahələrdə əlavə gəlir vergisinin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılırdı; Yerli və kommunal vergilərinin alınması qaydalarının işlənməsi; Bütün dövlət gəlirlərinin bir yerdə əlverişli qaydada cəmlənməsi məqsədi ilə idarə və təşkilatlardan alınan vergilər, onların mənbələri və səmərəli istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi; Yerlərdə vergi işinin təşkilinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə maliyyə müfəttişləri və vergi komissiyalarının yaradılması; Vergi İdarəsi Dövlət gəlirləri və vergiləri idarəsinə çevrilməsi məqsədəuyğun hesab edilirdi [6, s. 24-25, №5, 1921]. Eyni zamanda 1921-ci ildə “İqtisadi Xəbərlərin” “5-ci nömrəsində” “Al” imzası ilə Azərbaycanda vergi qaydalarındakı dəyişikliklərlə əlaqədar dəyərləndirmələr olmuşdur. Burada qeyd olunurdu ki, əsas dəyişikliyin, vergilərin ildə 1 dəfə deyil, hər 4 aydan bir alınması daha məqsədəuyğundur. Bu işə kağız pulların sürətlə dəyərsizləşməsi ilə əlaqələndirilirdi. Daha sonra qeyd edilirdi ki, Maliyyə Komissarlığı 1922-ci il üçün 1921-ci illə müqayisədə vergilərin məbləğini 30 dəfə artırmışdır. Burada ticarət əməliyyatlarında vasitəçilərin, komisionerlərin, kooperativ təşkilatların, milliləşdirilmiş, lakin icarəyə verilmiş kommunal müəssisələrin vergiyə cəlb olunmasının vacibliyi qeyd edilməklə, ödənişlərin yeni qaydalarla alınması nəticəsində məşğuliyyət vergisinin 1922-ci ilin 4 ayı ərzində 16 milyardan 45 milyarda qədər artacağı da bildirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni Əsasnamədə vergi mükəlləfiyyətli müəssisələrin 5 kateqoriyaya bölündüyü və 5 milyondan artıq gəliri olmayan müəssisələrin əlavə gəlir vergilərindən azad olacaqları xəbər verilirdi. Burada qəzalarda vergi işinin dəqiq təşkil edilməsi üçün 2-5 nəfərlik tərkibdə vergi komissiyasının yaradılmasının vacibliyi də iddia edilirdi. Komissiya üzvləri vergi mükəlləfiyyətlilərindən İcraiyə Komitəsi tərəfindən seçilməli idi. Onlara maliyyə müfəttişlərinin tapşırığını yerinə yetirmək, ticarətə nəzarət, informasiya toplamaq tapşırılırdı. Daha iri ticarət və sənaye mərkəzlərində bazar

agentlərinin olmasının vacibliyi də nəzərdən keçirilirdi [6, s. 4-5, №5, 1921].

Daha sonra həmin illərdə dövlət rəsmilərinin, təsərrüfat orqanları ilə əməkdaşlıq edən iqtisadçı alim və mütəxəssislər olan S.Troxaçevun, M.Avdeyevin, Q.Musabəyovun, A.N.Bukreyevin, Evqeniy Zirenin dəyərləndirmələrinə müraciət etsək yerinə düşər. 20- ci illərdə bir çox təsərrüfat orqanlarının işinə mütəxəssis kimi cəlb edilən **S.Troxaçev** mütəmadi olaraq dövrü mətbuatda analitik məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun 1921-ci il dekabrın 22-də “İqtisadi Xəbərlərdə” dərc edilən “Torpaq vergisi” məqaləsində yazılırdı ki, Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində Maliyyə Komissarlığı ölkədə pul dövriyyəsini sağlamaqla qorumaq üçün hər üsulla xəzinə gəlirlərinin artırılmalıdır. Lakin eyni zamanda vergi mükəlləfiyyətliləri, fəhlə və kəndli büdcəsini və təsərrüfat sistemini sağlamaqla qorumağı qarşısına məqsəd qoyan dövlətin amansız vergi siyasəti ilə üzləşməməlidirlər. Daha sonra S.Troxaçev vergilərin hansı formada pul və ya natura ilə alınmasının məqsəduyğunluğu sualına cavab axtarırdı. O, iddia edirdi ki, Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində natural əmtəə mübadiləsi əvəzinə pul təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün vergilər pul ilə ödənilməlidir. Eyni zamanda vergilərin natura ilə ödənilməsi dövlətə daha baha başa gəlir. Bu isə vergi siyasətinin əsas prinsiplərindən birinin, vergi alınmasının təşkili xərclərinin minimuma endirilməsi prinsipinin pozulması kimi şərh olunurdu. Əhali natural ödənişlərə müsadirə kimi baxır, çox vaxt vergi yığan orqanlar sərt tədbirlərlə hərəkət edərək, əmlakın müsadirəsini belə icra etməkdədirlər. Natural ödənişlər zamanı oğurluq və vəzifə səlahiyyətlərini aşma halları ilə mübarizə etmək çox çətindir. Əhli vergiləri pul ilə çox asan ödəyirlər. Onlar əks təqdirdə əmlaklarının itirilməsi təhlükəsi ilə üzləşməmələri üçün buna məcburdurlar. S.Troxaçev vergilərin pullu ödənişi zamanı da müəyyən qüsurların olduğunu göstərirdi və bunu o, arqumentlə əsaslandırır ki, pulun daima qiymətsizləşməsi şəraitində, vergilərin həcmnin öncədən müəyyənləşdirilməsi şəraitində pullu

ödənisinin maliyyə baxımından səmərəsi o, qədər də böyük olmayacaq. O, Maliyyə Komissarlığına tövsiyə edirdi ki, iş elə qurulmalıdır ki, vergi işinin maliyyə səmərəsi pulun qiymətsizləşməsindən asılı olmasın. Daha sonra S.Troxaçev Azərbaycanda ərzaq vergisinin tətbiqinin məqsədəuyğun olmamasını bir də onunla əsaslandırır ki, Cavad, Quba, Gəncə qəzaları istisna olmaqla Azərbaycan kəndlisi ərzaq istehsalçısı deyil, ərzaq istehlakçısıdır. Ekspert Azərbaycanda hansı vergilərin pul ilə ödənilməsinin müəyyənləşdirilməsinin də vacibliyini qeyd edərək, vergi orqanlarının hələ zəifliyi, xüsusi əmlak hüququnun hüdudlarının tam müəyyən edilməməsi şəraitində ancaq sadə və natamam vergilərin yığılmasının mümkünlüyünü iddia edirdi. Lakin bu zaman əmlak və gəlir vergilərinin alınması işinin düzgün təşkil edilməsinin qeyri mümkün olduğu da bildirilirdi. S.Troxaçev torpaq vergisini sadə vergi adlandıraraq Azərbaycanda bu işin daha yaxşı təşkil edilməsinin mümkünlüyü fikrində idi. O, torpaq vergisinin quruluşca əsas və əlavə növlərə bölündüyünü və Azərbaycan gerçəkliklərində bu formaların hər birinin müsbət və mənfi yönünün olduğunu söyləmişdir. O, vergilərin pullu ödənişlərinin səmərəli olması üçün vergilərin 6 aylıq deyil 4 ay müddətinə müəyyən edilməsinin vacibliyi fikrində idi. Burada torpaq vergisinin ümumi məbləğinin təsərrüfatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə, gəlirliliyinə münasib Xalq Komissarları tərəfindən ötən ilin göstəriciləri əsasında müəyyən edildiyi də qeyd olunurdu. Daha sonra S.Troxaçev 1922-ci il üçün tərtib edilən torpaq vergisi qanunu layihəsinin əsas müddəalarına müraciət edərək yazırdı ki, torpaq vergisi işinin uğurla təşkil edilməsi üçün qəzalarda vergi aparatını yenidən quraraq, qəzalara maliyyə müfəttişləri göndərməlidir. Hal-hazırda ancaq 5-6 qəzada vergi aparatı vardır. Hələlik xüsusi maliyyə agentlərinin təyin edilmədiyi bir vaxtda bu işin təşkili yerlərdə İcraiyyə Komitəsi və Kənd Sovetlərinə həvalə edilməlidir [6, s. 11-12, №6, 1921].

Daha sonra diqqəti kənd-təsərrüfatı iqtisadiyyatı məsələləri üzrə mütəxəssis, iqtisadçı alim **M.Avdeyevin** mühakimələri cəlb edir.

M.Avdeyev “Azərbaycanda ərzaq vergisi “ məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycanda ərzaq vergisi məsələsi hələ tam həll edilməyib. Rusiyada ərzaq vergisi-natural vergi tədricən tətbiq edildi. İlk dekret 1921-ci ildə aprelin 21-də, sonuncu dekret iyunun 19-da qəbul edilmişdir. Bütünlükdə Xalq Komissarları Soveti 10 dekret, Əmək və Müdafiə Şurası 1 qərar qəbul etmişdir. M.Avdeyev yazırdı ki, kənd təsərrüfatında həqiqi ödənişlərin müəyyən edilməsi Ərzaq Komissarlığının deyil, Maliyyə Komissarlığının və statistiklərin işidir. Lakin dövlət ordunu, fəhlələri, qulluqçuları, uşaqları ərzaqla təmin etməlidir. Bu səbəbdən də dövlət natura ilə vergilərin yığılmasını təşkil etmək məcburiyyətindədir. Dövlət 1 milyard pud taxılın tədarük edilməsi üçün kəndə həddən artıq pul vəsaiti və fabrikatlar yollamaq iqtidarında da deyil. Çünki bu məqsədlər üçün əlavə 2 milyard manat çap olunmalıdır. Bu vəsaitlər isə nə kənddə, nə bazarda, nə də dövriyyədə yoxdur. Məhz bu səbəbdən natura ilə verginin alınması zərurəti önə çıxır. M.Avdeyev yazırdı ki, Ərzaq Komissarlığı natural ödənişlərin alınmasında müəyyən ölçüləri gözləməlidir. Ərzaq Komissarlığı fiskal tələblərlə deyil dövlətin minimal ehtiyacları baxımından hərəkət etməlidir. Təklif edilirdi ki, natural ödəniş obyektlərini bacardıqca azaltmaq lazımdır. M.Avdeyev taxıl, fındıq, ət, yun məhsulları istisna olmaqla digər məhsullardan alınan vergilərin pul və ya digər məhsullarla ödənişi, ayrı-ayrı inzibati vahidlərdə vergilərin həcminin dəqiq müəyyən edilməsi üçün Ərzaq Komissarlığı tərəfindən yerlərə xüsusi nümayəndələrin göndərilməsini məqbul hesab edirdi [6, s. 12-17, №8, 1922].

1922-ci ildə “İqtisadi Xəbərlərdə” Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri **Q.Musabəyov** “Ərzaq vergisinin 200 % olmasını nə ilə izah etmək olar? ” məqaləsini dərc etdirdi. Məqalədə yazılırdı ki, Azərbaycanda ərzaq vergisinin 200% alınması çoxlarını heyretləndirir. Buna səbəb nədir? Əvvəla Azərbaycanda ərzaq vergisi ilk dəfə alındığından Xalq Komissarları Sovetinin kifayət qədər vaxtı və məlumatı olmayıb ki, vergilərin məbləğini dəqiq müəyyən etsin. Daha sonra

Q.Musabəyov soruşurdu ki, ərzaq vergisi kəndlilərin vəziyyətinə ciddi təsir edə bilərmə? Cavab olaraq bildirilirdi ki, xeyir, ərzaq vergisi ümumi məhsulun ancaq 6-7 %-ni təşkil edir. Azərbaycan kəndlisi növbəti məhsul yığımına qədər özü-özünü ərzaqla təmin etmişdir [6, s.3-5, №22, 1922]. Q.Musabəyov “Kənd-təsərrüfatında vahid vergi məsələsi” ilə əlaqədar əsərində də vergilərlə əlaqədar fikirlərini şərh etmişdir [3, s. 303-306].

Daha sonra 1923-cü ildə mayın 5-də “ İqtisadi Xəbərlərin” 9-cu nömrəsində 1923-1924-cü təsərrüfat ilində tətbiq edilən vahid kənd-təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar dəyərləndirmələr aparılmışdır. Bu zaman Daxili Ticarət Komitəsinin sədri A.N.Bukreyev iddia edirdi ki, bu verginin digər vergilərdən fərqi ondan ibarətdir ki, əvvəllər kəndlilərdən pullu ödənişlər, gəlir vergisi, əmlak və həyətəyanı təsərrüfat vergisi, bağ və bostançılıq təsərrüfatlarından alınan vergilər, yerli büdcə üçün nəzərdə tutulmuş vergilərin əvəzində bir vergi, vahid kənd təsərrüfatı vergisinin alınması vergi siyasətinin formalaşmasından xəbər verir [6, s.3, №9, 1923]. ”İqtisadi Xəbərlərin”1923-cü il oktyabrın 30-da çıxan 13-cü nömrəsində A.N.Bukreyev “Pullu və ya natural ödəniş” məqaləsində vergilərin pullu ödənişinin daha məqsədəuyğunluğu, bunun ölkənin maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasına xidmət edəcəyi qənaətinə gəlmişdir [6,s.1-2, №13, 1923]. Bundan sonra yenə də diqqəti S.Troxaçevun fikirləri cəlb edir. O, bir daha mətbuatda çıxış edərək yazırdı ki, yeni vergi qaydalarının başlıca məqsədi ümumi vergi qaydalarını tətbiq etmək, natural ödənişlərdən, pullu ödənişlərə keçməkdən ibarətdir. Vergilərin natura ilə alınması ölkədə pul dövriyyəsinə məhdudlaşdırır, pul kütləsinə olan tələbatı azaldır, bu isə maliyyə sisteminin sağlamlaşmasına əngəl törədir. Vergilərin denaturallaşdırılması kənd-təsərrüfatında əmtəələşməyə səbəb olar, kəndlidə bazara daha çox məhsul çıxarmasına maraqlı yaradar. Qeyd etmək lazımdır ki, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (“trudqujnaloq bu ifadə üç söz birləşməsindən yaranıb: “trud”-əmək, “quj”-at-araba nəqliyyatı, “naloq”-vergi mənasındadır. Burada söhbət faktiki məşğuliyyəti

olanların, mövsümü və daimi muzzla işləyən, daima hərəkətdə olan insan kütləsinin də vergiyə cəlb edilməsindən gedir) Maliyyə Komissarlığı, bir çox mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının tərəfindən alınan bütün vergi mükəlləfiyyətlərinin bir vergidə, kənd-təsərrüfatı vergisində birləşdirilməsi mütərəqqi hal kimi qeyd edilirdi. O, vaxta qədər Azərbaycanda vergilərin alınması işinə baxan 4 aparatın paralel fəaliyyət göstərməsi, onların arasında heç bir uzlaşmanın olmaması, vergi mükəlləfiyyətlilərinin–kəndlilərin vəziyyətinin ağır olması barədə məlumatlarda verilirdi. Vahid kənd təsərrüfatı vergisinin kənddə bu sahədəki qarışıqlığın aradan qaldırılmasına xidmət etməsinə yönəltdiyi də qeyd olunurdu. Vergilərin ödənilməsi formasına gəldikdə isə Troxaçev iddia edirdi ki, kənd təsərrüfatı məhsulların bol yetişdirildiyi, lakin ticarət əməliyyatlarının zəif inkişaf etdiyi yerlərdə vergi natura, lakin əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyi yerlərdə isə verginin pul ilə alınması məqsədəuyğundur [6, s.5-6, №9, 1923].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü ildə yanvarın 31-də Ali İqtisadi Şuranın Rəyasət Heyətinin yanvarın 31-dəki iclasında Ərzaq Komissarlığının müavini A.N.Bukreyevin ərzaq vergisi haqqında məruzəsini dinlədikdən sonra qərar qəbul edildi. Burada 1923-cü il üçün ərzaq vergisinin aşağıdakı şərtlərlə alınması nəzərdə tutulmuşdu:

- 1) Ərzaq vergisi 1922-ci ildə olduğu kimi əkin sahələri, ev heyvanları və təsərrüfat imkanlarına əsasən alınmalıdır;
- 2) əkin sahəsinə görə taxıl vergisi natura ilə, ot, biçənək və davarlara görə vergilərin pul ilə ödənilməsi nəzərdə tutulur;
- 3) Ərzaq Komissarlığına uzaq rayonlarda, gediş-gəlişin çətin olduğu əkin sahələrindən vergilərin pul ilə alınmasına icazə verilsin;
- 4) Ərzaq vergisi ancaq becərilmiş torpaqlardan alınmalı;
- 5) pambıq və ipək sahələri ərzaq vergisindən azad edilsin;
- 6) Ərzaq vergisi müəyyən edilərkən ümumi sahəsi 510 min desyatin olan ərazidən 1500000 pud taxılın alınması norma kimi qəbul edilsin;

7) Vergi ödənişləri 9 dərəcə üzrə alınsın, aşağı dərəcə üzrə ödəniş hər desyatın üçün 0,5 pud, ən yüksək dərəcə üçün 7 pud həcmində müəyyən edilsin;

Qərarın əlavə hissəsində suvarılan Muğan torpaqlarına məhsuldarlığın yüksək olması ilə hər desyatından (**“desyatın”-torpaq sahələrini ölçmək üçün istifadə edilən rus ölçü vahidi. 1927-ci ildən istifadə edilmir. 1 desyatın =1,0925 h.)** 10 pud (**“pud”-metrik ölçü sistemi qəbul olunana kimi işlədilən çəki vahidi. Azərbaycanda iki batman taxıl bur pud, yəni 16 kq. çəkisinə bərabər idi**) məhsulun ödənilməsi qərara alınmışdı. Ali İqtisadi Şurada həmçinin meşə idarəsinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi, Azərbaycanın Lion yarmarkasında iştirak etməsi üçün eksponatların təşkili üçün 20 milyard manatın ayrılması da nəzərdə tutulmuşdu [6, s. 29, №4, 1923].

“1924-cü ilin may ayında S.Troxaçev bir daha vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr etmişdi. O, “Azərbaycanda vergilərin yığılması məsələsi” ilə əlaqədar dəyərləndirmələrində yazırdı ki, may ayında dövlət büdcəsinə dövlət vergisi, tőyücü, yerli vergi, əlavə vergilərdən 1.809.505-52 manat daxil olmuşdur. Adambaşına Bakı şəhərində 336,4 çervon (**“cervon”- polyakca mənası qırmızı, qızıl deməkdir. 1701-ci ildə 3 manatlıq dəyərində rus qızıl sikkəsi, tərkibi 3,4 q. qızıl idi. Daha sonra 1922-1947-ci illərdə SSRİ Dövlət Bankının 1, 2, 3, 5, 10,25, 50 çervon dəyərində buraxdığı bank biletlərinin qızıl tərkibi 7,74234 q miqdarında xalis qızıl müəyyən edilmişdi. 1 çervon 10 manatlıq xəzinə biletinə bərabər idi. 1947-ci ildə pul islahatı ilə çervon manatla əvəz olundu**), qəzalarda 8,7 qəpik vergi düşür. Orta hesabla bütün Azərbaycanda adambaşına 65,2 qəp. vergi düşür. Bu məbləğin 81,6%-ni dövlət vergisi, 18,6%-ni yerli mükəlləfiyyətlər təşkil edir [6, s. 19-20, №9, 1924]. Daha sonra Ali İqtisadi Şuranın Ərzaq-kooperativ seksiyasının üzvü E.Zirenin fikirləri diqqəti cəlb edir. 1924-cü ildə oktyabr ayında Evqeniy Zire “1923-1924-cü illərdə Azərbaycanda vergi işi “ məqaləsində yazırdı ki, vergilərin yığılması işində mərkəzin tapşırıqları 1924-cü

ilin avqust–sentyabr ayları müddətində artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Birbaşa və əlavə vergilərdən dövlət xəzinəsinə 5.724.090 manat 78 qəpik vəsait daxil olmuşdur. Burada müəyyən edilmiş məbləğdən 229.940 manat 78 qəpik artıqdır. Bu isə vergilərin yığılması planının 104,2 % yerinə yetirilməsi deməkdir [6, s.13, №11-12, 1924].

Azərbaycanda ilk sovet vergi orqanlarının formalaşması tarixi və 20-ci illərin birinci yarısında vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələrin təhlili göstərir ki, bu zaman vergi işinin təşkili ilə əlaqədar müəyyən struktur və normaların formalaşması prosesi, müəyyən analitik təhlillər əsasında baş verirdi. Bu isə onunla əlaqədardır ki, mövcud rejim müvəqqətidə olsa bütün sahələrdə olduğu kimi, hətta vergi prosedurları sahəsində belə bazarın tələblərini, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərindən yararlanmağın qaçınılmazlığını dərk edirdi. Lakin sonrakı illərdə, yəni 20-ci illərin sonlarından etibarən analitik təhlillərin yerini direktiv göstərişlər, çox zaman qeyri real hesablamalara dayanan normativlər tutmuşdur.

Nəticə

Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk illərindən etibarən digər sovet respublikalarında olduğu kimi sırf təsərrüfat məsələləri ilə məşğul olan Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası, Ali İqtisadi Şura kimi təsərrüfat orqanları yaradılmışdı. Sözügedən təsərrüfat orqanları bütünlükdə respublika iqtisadiyyatının idarə olunması işini təşkil etməli olan orqanlar idi. Olduqca gərgin iş rejimi ilə işləyən bu təsərrüfat orqanlarında respublika iqtisadiyyatının həlli vacib məsələləri kollegiya iclaslarına müzakirələrə çıxarılırdı. Problemin optimal həlli yollarının müəyyən edilməsi üçün müxtəlif seksiya, komissiya və komitələr təşkil edilirdi və bu qurumlar Maliyyə Komissarlığında daxil olmaqla təsərrüfat təmayüllü Komissarlıqlarla sıx təmasda çalışırdılar. S.Troxaçev, A.N.Bukreyev, M.Avdeyev, Q.Musabəyov, E. Zire təsərrüfat orqanlarının işində iştirak edərək vergi məsələləri ilə əlaqədar

müəyyən fikir söyləmişdilər. Bu fikirlərin vergi prosedurlarının işlənilib hazırlanmasında hansı təsiri olmasını bu gün demək olduqca çətin məsələdir. Çünki sovet reallıqlarında təsərrüfat orqanları mərkəzi partiya orqanlarının, siyasi qurumların ideoloji ehkamlarına əsaslanan birbaşa direktivlər əsasında fəaliyyət göstərirdilər.

2.4.AZƏRBAYCANDA VERGİ MƏSƏLƏLƏRİNİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI FİKİRDƏ ƏKS OLUNMASI XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ

Arxiv və digər materiallar əsasında XX əsrin 20-30-cu illərində vergi məsələlərinin Azərbaycan ictimai-siyasi və iqtisadi fikrində necə əks olunması məsələsinin tədqiq olunmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, öz məzmunu etibarlı ilə tədqiq edilən dövr mürəkkəb və ziddiyyətli dövrdür. Bu dövrdə retrospektiv anlamda hadisə və proseslərin bir daha yenidən nəzərdən keçirilməsi cəmiyyətin inkişafında, vergi öhdəlikləri də daxil olmaqla maraqlı tərəflər arasında sosial və iqtisadi maraqların uzlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə XX əsrin 20-30-cu illərdə iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmuş bir dövlətdə olduqca nəhəng iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün vəsaitlərin toplanılmasında vergi sistemi önəmli yer tuturdu. Lakin formalaşmış sistem müəyyən vaxt keçdikdən sonra özünün sonrakı inkişafını təmin edə bilməməsi də tarixi həqiqətdir. Bütün bunların səbəbini isə onda axtarmaq lazımdır ki, çox uzun bir dövr ərzində kəskin və ziddiyyətli antisosial siyasət yürüdülmən bir cəmiyyətdə sovet təbliğat mexanizmi vasitəsi ilə bütün bunların demokratik və humanist məzmun daşdığı iddia olunurdu. Maraqlı fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, həmin dövrün özündə belə hətta kommunist partiyasının bəzi liderləri tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasətindəki ciddi qüsurlar epizodik də olsa işıqlandırılmaqda idi. Bizim məqsədimiz sovet praktikasının ittiham edilməsi deyil,

həmin dövrdə baş verən proseslərin obyektiv məzmunun işıqlandırılmasıdır. Çünki tarixi təcrübənin obyektiv təhlilləri əsasında əldə edilən informasiya müasir dövrdə sosial həmrəylik və humanizm prinsipləri əsasında vergi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi üçün yararlı ola bilər.

2.XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əksi ilə əlaqədar bəzi tarixi faktlar

Öncə diqqətin 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının vergi məsələsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi bəzi partiya qərar və məramnamələrinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Bu xüsusda diqqəti 1922-ci ilin mart ayında keçirilən Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin (AK(b)P MK) Plenumunda qəbul edilən qərar cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1922-ci ildə martın 7-8-də AK(b)P MK-nın Plenumunda ərzaq vergisi, taariflər, neft satışının aksizləşdirilməsi və s. kimi məsələlər müzakirə olundu və sonra plenumda Ərzaq vergisi ilə əlaqədar aşağıdakı qərar qəbul olundu [1, 1 c., s. 109]:

1. Komissiyanın prinsipial qərarlarının təsdiq edilməsi;
2. Ərzaq vergisi aparatının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş təşkilatı məsələlərin həllinin təsdiq olunması;
3. Xalq Ərzaq Komissarlığında ərzaq müfəttişlərinin hazırlanması üçün 80-110 nəfərdən ibarət kursun təşkil olunması;
4. İki həftə müddətində partiya üzvlərindən və bitərəflərdən ərzaq müfəttişlərinin səfərbər olunması;
5. Ərzaq kompaniyaları barədə təbliğat işinə başlanılması, bunun üçün isə MK-nın təbliğat şöbəsinin rəhbərliyi altında Xalq Maarif Komissarlığının və Xalq Ərzaq Komissarlığının da nümayəndələri də daxil olmaqla komissiyanın yaradılması;
6. Xalq Ərzaq Komissarlığının respublikanın qəzalarında səlahiyyətli nümayəndələri kimi 10 nəfər məsul işçinin komissarlığın sərəncamına göndərilməsi;

7. Xalq Komissarları Sovetinin 1 ay müddətində ərzaq vergisi ilə əlaqədar qanunvericilik sənədlərinin dərc etdirməsi nəzərdə tutulurdu.

Bundan sonra diqqəti cəlb edən tarixi sənəd kimi AK(b)P-nin 1923-cü il martın 12-16-da keçirilən V qurultayında Vergi siyasəti ilə əlaqədar məruzənin tezisləri göstərilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qurultayı giriş sözü ilə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi S.M.Kirov açmışdır və təbiidir ki, çıxışda sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasətin bütün istiqamətlərinin dəstəkləndiyi bildirilirdi. Qurultayda həmçinin Kommunist Partiyasının Vergi siyasəti ilə əlaqədar məruzədə dinlənildi. Sözügedən məruzənin tezislərində qeyd olunurdu:

- sovet dövlətinin xalq təsərrüfatının əmtəə əsasları üzərində təşkil olunması, bunun nəticəsində xüsusi ticarət və sənaye kapitalının mövcudluğu, kənddə azad iqtisadi proseslərin (*ərzaq vergisinə keçid*) bərqərar olması, kapitalist yığıcı və kapitalist mülkiyyətinin mövcudluğu dövlətin idarə olunması ehtiyacları üçün yuxarıda adları çəkilən mülkiyyət kateqoriyalarının gəlirlərindən müəyyən hissənin ayrılmasını tələb edir;

- eyni zamanda adları çəkilən iqtisadi faktorlar Sovet hakimiyyətini ümum dövlət və yerli (*lokal*) vergi sisteminin yaradılmasını tələb edir və vergi sistemi sovet dövlətinin əlində yığım və gəlirlərinin bölüşdürülməsinin sinfi yanaşma baxımından tənzimlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir;

- kəndli təsərrüfatının və sənayenin əmtəə xarakterliliyi, ölkədə əmtəə dövriyyəsinin artması, bazar faktorunun təsirinin güclənməsi, müvafiq olaraq pul dövriyyəsinin də əhəmiyyətini yüksəldir. Dayanıqlı pul vahidləri və əmtəə qiymətlərinin sabitləşdirilməsi olmadan bütünlükdə xalq təsərrüfatını uğurla inkişaf etdirmək mümkün deyil;

- dövlət qeyri normal pul dövriyyəsi şəraitində (*pul nişanlarının qıtlığı və getdikcə qiymətdən düşməsi*), müharibənin gətirdiyi dağıntılardan sonra sənaye və kənd təsərrüfatının

çıxarklən mäsini, vergilər və digər gəlir mənbələri olmadığından ucuzlaşmaqda olan və dəyərini itirməkdə olan dövriyyəyə buraxılmış emissiyalar və bundan ayrılan vəsaitlər hesabına təmin etməyə çalışır;

- ümum dövlət və yerli səviyyələrdə quruculuq işləri vergi mükəlləfiyyətlərinin, maliyyə siyasətinin əsasının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bunun nəticəsində isə dövlət emissiyalarını tam aradan qaldırır, əmtəələrin və pul nişanlarının qiymətləri sabitləşər, dövlətin büdcə kəsiri aradan qaldırılır. Məhz buna görə nizamlanmış və möhkəm vergi sisteminin yaradılması kənd-təsərrüfatının və sənayenin həyata maraqları ilə diktə olunur;

- sovet hakimiyyətinin vergi proqramları təkcə dövlətin iqtisadi tələbatlarına əsasən deyil, eyni zamanda sinfi və siyasi maraqlar da nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır. Şəhərdə vergi siyasəti proletar kütlələrinin maraqlarını nəzərə almalı, kənddə isə elə qurulmalıdır ki, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqına ziyan vurmamalıdır. Yoxsul və ortabablar isə istismarçılara qarşı mübarizədə vergi siyasətinə arxalanmalıdırlar;

- gəlirlərin artıq hissəsinin əhali arasında, kənd-təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, maarif, və s. rəşional bölgüsünün həyata keçirilməsi vasitəsi kimi xalq təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün maddi bazanın yaradılmasına xidmət edir, lakin vergilər həddən artıq çox olduqda əks təsir göstərir, yəni bazarda əmtəə dövriyyəsinin azalmasına səbəb olar, vergilər sistemsiz yığılarsa və ayrı-ayrı sosial təbəqələrin imkanlarına uyğun müəyyən edilməsi kəndli təsərrüfatlarının istehsal güclərinin zəifləməsinə gətirib çıxarar. Vergi siyasətində vergi ödəyicilərinin ödəniş qabiliyyətində olması daima nəzərə alınmalıdır;

- ancaq dövlət və yerli vergi sistemi yenidən qurulmalı və yaxşılaşdırılmalıdır. Çünki, ərzaq vergisindən, trüdqujnaloqdan⁹

⁹ Əmək və yük daşınması mükəlləfiyyəti, əhalinin məcburi qaydada dövlətin ehtiyacları üçün müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi, eyni zamanda yük daşıyan araba və digər vasitələri olanlar dövlət ehtiyacları üçün müəyyən yüklərin daşınılması öhdəlikləri var idi. [6, 43-cü cild, s 325].

dövlət büdcəsinə kifayət qədər vəsait daxil olmur. Çoxlu sayda birbaşa dövlət və yerli vergilər (*xüsusi ilə kənd yerlərində*), vergi ödəyicilərinin təsərrüfat qeydiyyatlarının aparılmaması, vergi planının olmaması, kənd-təsərrüfatında ilin məhsuldarlıq göstəricilərinin nəzərə alınmaması (*kənd yerlərində vergilər kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması vaxtı nəzərə alınmadan həyata keçirilir*) vergi aparatının zəifliyi və eyni zamanda saxlanılmasının həddən çox vəsait tələb etməsi müşahidə olunur;

- vergi aparatının zəif olduğu şəraitdə tam birbaşa vergilər sisteminin yaradılmasının qeyri mümkünlüyünü nəzərə alaraq, dolayısı ilə alınan vergiləri saxlamaq lazımdır. Vergilərin yığılması aparatını hər vasitə ilə gücləndirməli, partiya öz qarşısında birbaşa vergi sisteminin (*əmlak, gəlir vergisi*) tam yaradılmasını və fəaliyyət göstərməsini məqsəd kimi qoymalıdır. Bu isə öz növbəsində əmtəə təsərrüfatının inkişafı şəraitində yeni yaranmış burjuaziyanın, xırda burjuaziyanın vergilərə cəlb olunmasına şərait yaradacaq;

- şəhərdə və kənddə vergilərin sayının çoxluğu haqlı narazılığa, xüsusi ilə kəndlilərin narazılığına da səbəb olur. Kəndlilər minimal sayda dövlət və yerli vergilərin alınmasına cəlb olunmalıdırlar. Kənd təsərrüfatı üzərinə düşən birbaşa vergilər: vahid kənd təsərrüfatı vergisi, həyətbaşı və ya pul vergisi, trüdqujnaloq və bütün yerli vergilər vergi öhdəliklərinin mütərəqqiliyi saxlanılmaqla bir vergidə vahid kənd təsərrüfatı vergisində birləşdirilməli və kənd təsərrüfatında vergi öhdəliklərinin ümumi prinsiplərinin qorunması üçün digər birbaşa vergilər yığılmamalıdır;

- vergi sistemi ciddi mərkəzləşdirilməli və tənzimlənməlidir. Buna görə də qurultay yerli Sovetlər və digər yerli orqanlar tərəfindən qanunla nəzərdə tutulmamış vergilərin yığılmasına qarşı çıxır;

- əmtəə-pul münasibətlərinə keçid şəraitində natural verginin saxlanılması neqativ faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Bunun mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, natural vergi kənd-təsərrüfatında

əmtəə pul münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir edir. İkinci tərəfdən kəndlilərin alıcılıq qabiliyyətini azaldır bununla da sənayenin inkişafına mənfi təsir edir. Üçüncüsü pul nişanlarına tələbi azaldır. Dördüncüsü kənd təsərrüfatında əsas əmtəəni (*taxılı*) dəyərdən salır. Bütün bunları nəzərə alaraq tədricən ərzaq vergisinin və natural vergilərin pul ilə alınmasına keçmək lazımdır;

- qurultay indiki vaxtda qismən natural vergilərdən pul ilə ödənilən vergilərə keçməyi mümkün hesab edir: məhz *trudqujnaloqu* ləğv edib onu həyət-əmlak vergisi əmsalına daxil etməyi, dövlət və yerli səviyyədə bütün natural vergilərin ləğv edilməsini təklif edir;

- Azərbaycanın rayonlarının əksəriyyətində ərzaq vergisi qaldığından vergi sistemində bəzi dəyişikliklər edilməlidir. Həqiqətən vahid ərzaq vergisi müəyyənləşdirilməli, vergilər iki və ən çox halda üç növ məhsul ilə, taxıl, arpa, çovdar ilə alınmalıdır. Ət, yağ, tərəvəz və digər məhsullar üçün vergilər pul ilə və ya taxıl ilə alınmalıdır;

- sovet vergi siyasətinin müvəffəqiyyəti tək-cə düşünülmüş siyasətdən deyil, eyni zamanda fəhlə-kəndlilərin geniş kütlələrinin razılığına nail olunmasından, vergi aparatının vəziyyətindən də da asılıdır. Güclü, çevik işgüzar vergi aparatı olmadan sovet dövləti qarşıya qoyulmuş vəzifəsini həyata keçirə bilməz. Qurultay mərkəzdə və yerlərdə vergi aparatının gücləndirilməsi qərarını qəbul edir [1, 1 c., s. 151-154].

Yuxarıda göstərilən iki tarixi materialda, yəni AK(b)P MK-nın 1922-ci il mart plenumu və 1923-cü il martın 12-16-da keçirilən V qurultayında Hərbi Kommunizmdən Yeni İqtisadi Siyasətə keçid şəraitində respublikada vergi mükəlləfiyyətlərinin ödənilməsi, instituonal situasiyanın yeni şəraitlə həmahəng olması, bütünlükdə vergi siyasətinin sinfi mahiyyəti və s. kimi məsələlərin həllinə yönəldilmiş direktivlər öz əksini tapmışdır. Mövcud rejim normal fəaliyyət göstərə bilən vergi mexanizmləri olmadan ölkə iqtisadiyyatının bərpa olunması, büdcənin maliyyə vəsaitləri ilə

təmin olunması və pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinin qeyri mümkün olduğunu dərk edərək, bu istiqamətdə görüləcək ən mühüm tədbirlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bütün bunlar isə ilk növbədə olduqca çevik fəaliyyət göstərə bilən vergi aparatının yaradılmasını direktiv orqanların gündəliyinə gətirilən məsələyə çevirirdi.

Daha sonra diqqətin XX əsrin 20-ci illərin sonlarına doğru bəzi tarixi faktlara yönəldilməsi yerinə düşərdi. Yəni artıq məhz həmin dövrdən etibarən yeni iqtisadi siyasətə keçid dövrünün əvvəlki illərindən fərqli olaraq bu sahədə problemlərin həllində iqtisadi faktorlardan daha çox inzibati vasitələrə üstünlük verilməsi hiss olunmaqda idi. Bu xüsusda diqqəti Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru N.Polyanskiyə dəyərli tədqiqatları cəlb edir.

N.Polyanski “Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsində vergi cinayətləri” məsələsi adlı digər məqaləsində yazırdı ki, maliyyə idarəsinin bütün işçiləri vergi ödəməkdən imtina edən və bu işə səhlənkar yanaşan vergi ödəməli olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin vacibliyi fikrindədirlər. Bu işi vergi ödəməli olan şəxslərin istəklərinin öhdəsinə buraxmaq olmaz. N.Polyanski yazırdı ki, məsələyə doqmatik və hüquqi siyasətin müddəaları baxımından yanaşmaq olar. Doqmatik bütün hüquqi vasitələrdən istifadə edərək qanunda nəzərdə tutulmuş müddəaların icrasına çalışacaqdır. Məsələyə hüquqi siyasət baxımından yanaşanlar çalışırlar ki, qanunların icrasında ölçülər gözlənilsin. Burada əsas məqsəd cəza deyil dövlətin maliyyə maraqlarının gözlənilməsidir. O, Azərbaycan qanunvericiliyində məsuliyyətə cəlb edilmə hallarını özündə ehtiva edən mövcud normaları 3 qrupa bölürdü [2, b.111, s. 44-56]:

1. Vergilərin ödənilməməsi.
2. Vergilərdən qəsdən boyunqaçırma
3. Vergilərin düzgün müəyyən edilməsinə əngəl olan xüsusi qaydalara əməl etməmək halları

N.Polyanskinin vergi məsələləri ilə əlaqədar şərhində XX əsrin 20-ci illərin sonlarına doğru vergi mexanizmlərinin hüquqinzibati mahiyyəti içərisində, onun iqtisadi yönlərinin tamamilə yox olub getməsi, həyata keçirilən siyasətin sinfi mahiyyətinin daha da güclənməsi gerçəkliyi öz əksini tapmışdır. Bu gerçəklik digər dəyərləndirmələrdə də əks olunmaqda idi. Müvafiq olaraq bundan sonra diqqətin 1928-ci ildə yanvarın 25-də (*№20*), «Бакинский рабочий» qəzetində M.Ronvalın² “Gəlir vergisində yenilik” sərəlvəsi ilə dərc edilən materialda səslənən fikirlərə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məqalədə yazılırdı ki, sovet gəlir vergisi sistemində birbaşa vergi qoymanın iki növü mövcuddur-şəhərdə gəlir vergisi və kənddə kənd təsərrüfatı vergisi. Bizdə vergi qoymada sinfi yanaşma özünü daha qabarıq büruzə verir. Vergilərin bu iki forması mürəkkəb sovet iqtisadi siyasəti mexanizmində güclü vasitədir. Bu vergilər əsas gəlirin qeyri əmək gəlirlərinin təşkil etdiyi xüsusi təsərrüfatların yığım həddlərini müəyyən edir. Vergilərin burjuaziyaya təzyiq göstərmə mexanizmi olduğunu təkcə bir fakt sübut edir. Bəzi qruplardan gəlir vergisi kimi onların gəlirlərinin 55%-i tutulur. Lakin keçid dövründə dövlətin iqtisadi siyasətinin (*o, cümlədən vergi siyasətinin*) həyata keçirilməsinin praktiki məsələlərinin həlli baxımından dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan 1926-cı ildə qəbul olunmuş qanunlara müəyyən dəyişikliklər edildi. Burada iki əsas dəyişiklik edilmişdir. Birincisi zəhmətlə məşğul olmayan əhali qrupunun vergilərinin artırılması, ikincisi fəhlə və qulluqçuların yeni vergi öhdəlikləri qaydalarının müəyyənləşdirilməsi. Əhalinin qeyri zəhmətkeş qruplarının vergi öhdəliklərinin artırılması onların tədricən sənaye-ticarət sferasından sıxışdırılmasına xidmət edir. Burada vergilərin artırılması daha çox gəlirləri 2.400 manatdan yuxarı olanlara aid edilmiş, daha yüksək gəlirləri olanlardan mütərəqqi gəlir vergisinin tutulması nəzərdə tutulmuşdur. Orta hesabla əhlinin bu

²M.Ronvalın vəzifəsi haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

qrupu üçün gəlir vergisi gəlirlərinin 12-13%-ni, ən iri vergi ödəyiciləri üçün isə 20% təşkil edir. Bundan əlavə həmin şəxslərdən ailə vəziyyətinə görə vergiqoymalarda bəzi güzəştlər aradan qaldırılmışdır. Məsələn vergi ödəyicisinin himayəsində olan ailə üzvlərinin sayına görə vergilərin həcmnin azaldılması ləğv edilmişdir. M.Ronval hesab edirdi ki, yeni vergi prosedurlarında fəhlə və qulluqçuların ailə üzvlərinin tərkibinə görə imtiyazları ilə yanaşı (*vergi ödəyicisinin himayəsində 3 nəfər varsa vergilərin həcmi 25%, 4 nəfərdirsə vergilərin üçdə bir hissəsi alınmur*), zəhmətkeşlərin daha çox maraqlarını ifadə edən bir sıra digər güzəştlər var. Məsələn dərc olunmuş materialda bildirilirdi ki, əvvəllər fəhlə və qulluqçulardan əvvəlki illərin gəlirlərindən də gəlir vergisinin tutulması nəzərdə tutulurdu, bu hal normal hesab edilə bilməz. Çünki bu zaman gəlir vergisi faktiki olaraq əmək haqlarından yüksək məbləğlərlə tutulur. Yeni əsasnaməyə görə fəhlə və qulluqçulardan vergilər ancaq onların aylıq gəlirlərinə müvafiq tutulur. Bu isə o deməkdir ki, əgər fəhlə və qulluqçuların gəlirlərinin vergidən azad hissəsi nəzərdə tutulmuş rəqəmlərdən yuxarı deyilsə onda bu gəlirlərdən vergi tutulmur. Fəhlələrdən tutulan vergi normaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi. 85-100 manat əmək haqqı olan fəhlələr 50 qəpik və üstəgəl 85 manatdan çox olan əmək haqlarının 1%-i həcmində vergi verməli idilər. 100 manatdan 150 manata qədər əmək haqqı alanlar 65 qəpik üstəgəl 100 manatdan yuxarı gəlirin 1,3%-ni, 150 manatdan 200 manata qədər əmək haqqı alanlar 1 manat 30 qəpik və üstəgəl 150 manatdan yuxarı gəlirin 2%-ni, 200 manatdan 250 manata qədər əmək haqlarından 2 manat 30 qəpik, üstəgəl 200 manatdan yuxarı gəlirin 2,8%-ni, 250 manatdan 330 manata qədər əmək haqları alanlar 3 manat 70 qəpik, üstəgəl 250 manatdan yuxarı gəlir üçün 3%, 330 manatdan 410 manata qədər gəlir üçün 5 manat 10 qəpik, üstəgəl 330 manatdan yuxarı gəlirin 3,5%-i, 410 manatdan 500 manata qədər gəlirdən 8 manat 90 qəpik, üstəgəl 410 manatdan yuxarı gəlirin 5,5%-i, 500 manatdan 585 manata qədər əmək haqlarından 13 manat 85 qəpik, üstəgəl

500 manatdan yuxarı gəlirin 8,5%-i, 585 manatdan 670 manata qədər əmək haqları üçün 21 manat 8 qəpik, üstəgəl 585 manatdan yuxarı gəlirin 11,5%-i gəlir vergisi kimi tutulurdu. Bir neçə yerdə çalışanlar birinci zonada 100 manata qədər, ikinci zonada 90 manata qədər, üçüncü zonada 80 manata qədər, dördüncü zonada 75 manata qədər əmək haqları vergidən azaddılar. Daha sonra məqalədə bütünlükdə vergi siyasətinin sinfi mahiyyət daşıdığı kapitalist sektorunun sıxışdırılmasına xidmət etdiyi xüsusi olaraq qeyd olunurdu [3, №.20, 1928].

Bundan sonra 1928-ci ildə aprelin 2-də A.Perelmitr və İ.Boqdanovun³ «Бакинский рабочий» qəzetində “Xüsusi mülkiyyətçi vergi verməmək üçün nə edir?” sərəlvhəsi ilə dərc edilən məqalədə səsələnən fikirlərə diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məqalə Azərbaycan SSR-in cinayət məcəlləsinin 91-ci maddəsi ilə başlanılırdı, “Vergilərin məbləğindən asılı olmayaraq ödənilməməsi üçün qanunla məsuliyyətə cəlb edilmə nəzərdə tutulub...” Daha sonra məqalədə yazılırdı ki, hər kəsə məlumdur müxtəlif adlarla ticarət edən tüccarlar xüsusi mülkiyyətçilərin əmtəələri ilə ticarət edərək xüsusi mülkiyyətçiləri aldıkları komissionlar müqabilində nəinki onların gəlirlərini gizlədir, həmçinin onların kooperativlərdə daxil olmaqla digər ticarət edən müəssisələrdən daha əlverişli şəraitdə olmasına imkan yaradırlar. Nümunə üçün qeyd edək ki, Mərkəzi Fəhlə Kooperasiyası (*Центральная Рабочая Кооперация*) mağazası 100 manata satdığı dolabın gəlirinin 2%-ni və yerli xüsusiyyətlərə görə bir o, qədər də vəsaitin əlavə olunması ilə gəlir vergisi kimi ödəyir. Komissionerlər 100 manata satılmış dolabdan 10-12 manat komission haqqı alır, alınmış komissionun 4%-i dəyərində, yəni 40 qəpik və üstə gəl yerli xüsusiyyətlərə görə bir o, qədər də vəsaitin əlavə olunması ilə 80 qəpik gəlir vergisi ödəyirlər. Bu isə Mərkəzi Fəhlə Kooperasiyası mağazasında satışlardan ödənilən vergidən 5 dəfə azdır. “Kum”, “Univermaq” və s. kimi digər mağazalarda nə

³A.Perelmitr və İ.Boqdanov haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

qədər komission əmtələri satılır və komissionerlərin ciblərinə nə qədər vəsait daxil olur? Bunu heç kim bilmir. Maliyyə müfəttişləri tərəfindən vergi fırıldaqlarının üstü açılmış, komissionerlərə əldə etmiş gəlirlər müqabilində ödəyəcəkləri vergilərin məbləğini göstərən xəbərdarlıq vərəqələri təqdim olunmuşdur. Hiylə baş tutmadı; komissionerlərdən biri Montin küçəsi №15-də “Kommuntorqda” ticarət edən tucqar qanunun tələblərindən qaçmaq üçün (*ola bilsin ki, digərləri də onun hərəkətlərini təkrar etsinlər*) fevral ayının əvvəllərində mağazasını bağladı, bununla da o, ödəməli olacağı verginin ancaq 25-30%-nin ödənilməsinə nail olmuşdur. Bütün bunlar qanuna zidd deyil və hiyləgər sahibkarda bundan yararlanmışdır. Bizim komissioner öz mənfəətindən əl çəkmək niyyətində deyil və o, ticarət edə bilmək üçün «Şəhər və Kəndli İttifaqı Cəmiyyəti» kimi ictimai təşkilatlarda tərəfdar axtarır. Mağaza bağlanır, yenidən başqa adla öz işini davam etdirir. Mağazanın köhnə və təzə sahibkarları əl bir olub vergi təhlükəsindən asanlıqla yayınmış olurlar. Bir maraqlı məsələdə odur ki, baxmayaraq ki, mağaza artıq iki aydır bağlanıb, lakin iki aydır ki, köhnə sahibkar maliyyə şöbəsinə icarə haqqını ödəyir. Sual yaranır, nə üçün? Kim bunun səbəbini deyə bilər? Bəlkə 2-ci rayonun maliyyə müfəttişi, bəlkə Bakı prokuroru cinayət məəcəlləsinin 91-ci və 17-ci maddələrinin köməkliliyi ilə məsələyə çözümlər gətirər [3, №.76, 1928]

Daha sonra diqqəti Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyasının materialları cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sessiyanın materialları “Бакинский рабочий” qəzetində 1928-ci ildə mayın 29-da çıxan № 131-də işıqlandırılmışdır. Dərc olunmuş materialın sərlövhəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR-də kənd-təsərrüfatı vergisinin tətbiq olunduğu kəndlilərin xalis gəliri milyon manatlarla ölçülür. Kəndlilərdən alınan verginin məbləği 3.336.000 manat olmuşdur. Yeni vergi qaydaları əhalinin az gəlirli hissəsini vergilərdən azad etməklə vergilərin ağırlığını ortababların çiyinə qoyur, yeni vergi qaydaları sinfi yanaşmanın təzahürüdür. Sessiyada Azərbaycan

SSR Xalq Maliyyə Komissarı Teymur Əliyev kənd-təsərrüfatı vergisi haqqında çıxışlar etdi. Çıxışda qeyd olunurdu ki, 1927/28-ci təsərrüfatı ilində vergi mükəlləfiyyətli obyektlərin müəyyənlişməsi yerli idarəetmə orqanları tərəfindən qəza vergi aparatının işçiləri də cəlb olunmaqla həyata keçirilmiş və öz müsbət nəticəsini vermişdir. Cari ildə kəndlilərin vergi mükəlləfiyyətinə cəlb edilən xalis gəliri 63.609.000 manat olmuşdur, halbuki, bu göstərici 1926/27-ci təsərrüfat ilində 58.000.000 manat olmuşdur. 1926/27-ci təsərrüfat ili ilə müqayisədə kəndlilərin gəlirləri 9% artmışdır. Lakin faktiki olaraq qeydə alınmış və vergi öhdəçiliyinə cəlb olunmuş gəlirin həcmi respublikada 1927/28-ci təsərrüfat ilində 14% artmışdır. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə xalis gəlir aşağıdakı kimidir: tarlaçılıqda - 44,72%, çəmən və otlaq sahələri üzrə - 2,98%, xüsusi sahələr üzrə 21,05%, heyvandarlıqda 27,63%, qeyri torpaq sahələrindən gələn gəlirlər -3,62% olmuşdur. İri heyvandarlıq təsərrüfatları istisna olmaqla bütün bu təsərrüfatlardan ötən il ilə müqayisədə 8% az vəsait yığılmışdır. Cari ildə yığılan vəsaitlərdəki artım bir tərəfdən kəndli təsərrüfatlarının nisbətən daha rentabelli olması, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin öhdəliklərinin daha dəqiq müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Lakin 1927/28-ci təsərrüfat ilində də kənd-təsərrüfatı vergilərinin yığılması kompaniyasında müəyyən nöqsanlar olmuşdur. Bu isə birinci növbədə kəndlilərin gəlir mənbələrinin düzgün qeydiyyatı alınmaması ilə əlaqədardır. Daha varlı təsərrüfatlarda gəlirlərin məbləği gizlədilir. 1927/28-ci təsərrüfat ilində kəndlilərdən 3.780.000 manat vergi yığılmış, ötən il müqayisədə dövlət büdcəsinə 11,1% artıq vəsait daxil olmuşdur. Bu isə birinci növbədə gizli gəlirlərin müəyyənlişdirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. 1925/26-cı təsərrüfat ilində əhalinin az təminatlı (*kasıb*) hissəsinin 26%-i, 1926/27-ci təsərrüfat ilində 38%-i, 1927/28-ci təsərrüfat ilində isə 43%-i vergilərdən azad olunmuşdur. Qızıl ordu əsgərləri və əlillərində vergi güzəştləri 1926/27-ci təsərrüfat ilində 322.000 manat, 1927/28-ci təsərrüfat ilində 477.000 manat

olmuşdur. Mayın 1-nə olan məlumata görə bütün imtiyazlı əhali üçün vergi güzəştlərinin və endirimlərinin ümumi məbləği 8.336.484 manat olmuşdur. Mayın 1-nə kimi müəyyən olunmuş vergilərin 95,63% yığılmışdır. Vergi ödəyicilərin əsas kütləsi adambaşına 30 manatdan 80 manata qədər gəlir düşən, bütün təsərrüfatların 44,42%-ni, bütün vergi mükəlləfiyyətlilərin 57%-ni təşkil edir. Həmin kütlə vergilərin 50,26%-ni ödəyir. Daha imkanlı təbəqəyə gəldikdə isə bütün təsərrüfatların 7,22%-i və bütün gəlirin 18,57%-i, bütün vergilərin 45-46%-i onların öhdəsinə düşür. Vergilərdən azad edilən və geniş kəndli təsərrüfatlarının payına isə gəlirlərin 24%-i düşür.

Azərbaycanda orta hesabla gəlir vergisi gəlirlərin 6,14%-ni, bütünlükdə istehsal gücü nəzərə alınmaqla 1,09%-dən - 19,30% - arasında dəyişir. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü sessiyasında təsdiq edilən qanuna görə kənd-təsərrüfatı vergilərinin həcmi gəlirlərin 25%-dən artıq olmamalıdır. Lakin qanunun bu müddəası ortabablara, imkanlı əhaliyə aid edilmirdi. 1928-1929-cu təsərrüfat ilində kənd-təsərrüfatı vergisindən azad edilənlər 47-48%-qədər yüksəlmiş, əlavə vergi endirimlərindən yararlananlar 2% olmuşdur. Daha sonra Teymur Əliyev məruzəsində bildirdi ki, vergi işinin daha yaxşı təşkil olunması üçün Qəza Maliyyə Şöbəsinin və Qəza İcraiyyə Komitəsinin təlimatçılarının işindən yararlanmaq lazımdır [3, № 131, 1928]. Bu çıxışda sovet vergi siyasətinin sinfi məzmununun və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin daha da şiddətlənməsindən xəbər verir. Bir tərəfdə heç nəyi olmayıb və bundan imtiyaz kimi yararlanan geniş kütlələr, digər tərəfdə isə müəyyən qabiliyyət və səyləri hesabına artıq sabit gəlir gətirən, nizamla çalışan təsərrüfat yaratmış, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli təzyiqlərlə üzləşənlər diqqəti cəlb edir və bütün “sosial öhdəliklərin” ağırlıqlarının məhz onların çiyinlərinə düşməsi təbii ki, anormal iqtisadi təzahürlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı vergisi bir daha Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (*AzMIK*) IV sessiyasının oktyabrın 9-da

keçirilən axşam iclasında gündəmə gəldi. Sessiya ilə əlaqədar “Бакинский рабочий” qəzetində dərc edilən materialda yazılırdı ki, carı ildə kənd-təsərrüfatı vergisi 6,5 milyon manat olmuşdur və müharibədən əvvəlki vergilərin 60%-ni təşkil edir. Kənd təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar. Sessiyada kəndtəsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov çıxış etdi. O, çıxışında bildirdi ki, vergilərin yığılması qaydaları sinfi yanaşma baxımında müəyyən olunmuş, burada yoxsul kəndlilər tamamilə vergidən azad olunmuş, vergilərin 45%-i ortabab və daha varlı kəndlilərin üzərinə düşür, yığılan vergilərin həcmi müharibədən əvvəl yığılan vergilərin 60%-ə qədər çatmışdır [3, №249, 1928].

Ümumiyyətlə AzMİK-in IV sessiyasında Q.Musabəyov kənd təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar geniş məruzəsində 1) vergilərin ümumi siyasi tərəfləri, 2) vergilərin strukturu, 3) vergilərdə yenilik, 4) vergilərin həcmi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdı. Vergilərin ümumi siyasi tərəfləri barəsində danışarkən məruzəçi qeyd etdi ki, bu məsələ bizim təsərrüfat cəbhəsindəki çətinliklərimizlə əlaqədardır və indi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı vergisi taxılın vaxtında, möhtəkirlərin əlinə düşmədən daxil olmasına imkan yaradar. Məhz bu vergi proletar dövlətinin kənddə sosialist dəyişikliklərini etməsi üçün əhəmiyyətli vasitədir. Daha sonra vergiqoymada sinfi yanaşmanın məzmununu şərh edərək bildirilirdi ki, bu vergi yoxsul ortabab kəndli təsərrüfatlarının, kollektiv sektorun güclənməsində iqtisadi vasitədir.

Sonra vergilərin strukturu barədə deyilirdi ki, burada dövlət siyasətinin sinfi mahiyyəti, proletar dövlətçiliyi özünü büruzə verir. İlk növbədə yoxsul təsərrüfatlar, yəni təsərrüfatların 48% vergilərdən tamamilə azad edilir. Bir qədər kasıb ortabab təsərrüfatları ötən il ilə müqayisədə daha az vergi ödəməlidirlər. Əgər gəlirlərinə görə götürsək gəlirləri 200-300 manat olan qrup ötən il 7 manat 60 qəpik vergi verirdisə, bu ilə həmin verginin məbləği 6 manat 65 qəpik müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra

gəlirləri 250 manatdan 400 manata qədər olanlara baxsaq. Belə təsərrüfatlar üçün ötən il 21 manat 30 qəpik bu il isə 22 manat 37 qəpik vergi verilməsi nəzərdə tutulub. Əgər daha imkanlı təsərrüfatlara, gəlirləri 400 manatdan 900 manata qədər olanlara baxsaq ötən il həmin təsərrüfatlar orta hesabla 56 manat 77 qəpik, bu il 81 manat 17 qəpik vergi ödəməlidirlər. Nəhayət ən imkanlı təsərrüfatlar, gəlirləri 900 manatdan yuxarı olan təsərrüfatların orta hesabla ötən il 245 manat 38 qəpik, bu il 332 manat 64 qəpik vergi ödəməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə vergilərdə ağırlıq varlı təsərrüfatların üzərinə düşür. Konkret olaraq təsərrüfatların 48-i yoxsul təsərrüfatlar vergilərdən azad edilir, ortabablar vergilərin 50,2%-ni ödəyir, imkanlı təsərrüfatlar, yəni təsərrüfatların 7,2%-i vergilərin 45,4%-ni ödəyir. Daha sonra vergilərdə yeni qaydalara diqqət yetirilir. Bunun isə ondan ibarət olduğu göstərilirdi ki, ötən illərdə vergi qaydalarından əhalinin imkanlı təbəqələri yararlan bilmişdilsə, bu il vergi qaydalarından əhalinin yoxsul təbəqələri yararlanmışdır. Burada həmçinin vergi qaydalarında fərdi yaşamanın da tətbiq olunduğu qeyd olunur. Fərdi yaşamanın əsasən zəhmətsiz gəlir əldə edən, istismarçı təsərrüfatlarına yönəldiyi bildirilirdi. Belə təsərrüfatların bütün Azərbaycanda 3% olduğu, Cəbrayıl qəzasında 16, Lənkəran qəzasında 960 bu cür təsərrüfatın olduğu, orta hesabla bu təsərrüfatlardan 282 manat, bəzi qəzalarda isə 570 manata qədər vergi yığılması nəzərdə tutulmuşdu. Daha sonra vergilərin həcmi barədə məlumat verilirdi. Xalq Maliyyə Komissarlığının hesablamalarına görə vergilərin həcmi təxmini olaraq 6,5 milyon manat həcmində hesablanmış, bu isə ötən il ilə müqayisədə 70% çoxdur. Q.Musabəyov öz çıxışında dedi ki, ən əhəmiyyətli məsələ odur ki, vergilər Azərbaycan kəndlisinin üzərinə ağır yük kimi düşməsin?, bütünlükdə bununla ortabablara ciddi zərbə vurulmasın? Kənd-təsərrüfatının inkişafının artım tempi ləngiməsin. Bu vergilər ilk baxışdan göründüyü kimi o qədərdə ağır deyil. Bu il dövlət büdcəsi 35 milyon manat, yerli büdcə 60 milyon, kənd təsərrüfatı

vergiləri isə 6,5 milyon manatdır. Bu rəqəm bir o qədərdə böyük rəqəm deyil. Şəhərin vergi mükəlləfiyyətləri kənddəki vergilərdən 2-3 dəfə çoxdur. İlbəil kəndlilərin xalis gəlirlərindən alınan vergilərin həcmi azaldılır. Əgər 1924/25-ci təsərrüfat ilində kəndlilərdən xalis gəlirlərinin 9%-i alınırıdısa bu il 6,5%-i alınır. Əgər biz müharibədən əvvəlki göstəricilərlə müqayisə etsək onda görürük ki, bu göstəricilərin 60%-i qədərdir. Biz qeydiyyatlar aparılarkən vergidən yayınma hallarının qarşısını almalıyıq. Bizi mane olurlar. Bəzən kəndlilərin vergi öhdəlikləri düzgün müəyyənləşdirilmir bu isə onları narazı salır. Məsələn Gəncə qəzasında gəlirləri 30 manatdan 500 manata qədər olanlar, Ağdamda isə bütün gəlirləri 750 manatdan yuxarı olanlar üçün fərdi vergi öhdəlikləri müəyyənləşdirilmişdir. Elə təsərrüfatlar var ki, burada vergiləri 7 dəfə artırılır. Göyçay qəzasında Lək dairəsi ötən il 16.000 manat, sonra 208.000 manat (*bəzi azaldılmalardan sonra verginin həcmi 60.000 manata qədər azaldıldı*) vergi öhdəliyi müəyyənləşdirilmişdi. Burada daha çox ortabab zərər görə bilər. Yerli vergi orqanlarının işçiləri vergi normaları ilə kifayət qədər tanış deyillər, mürəkkəb vergi qaydaları sistemindən başları çıxmır. Açıq desək hətta SSRİ Maliyyə Komissarlığı qarmaqarışıqlıq yaradır, bir birinə zidd təlimatlar göndərir. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə biz həqiqətən narazılıq yarada bilərik. Mənim şəxsi fikrimə görə bu il kənd-təsərrüfatı vergisinin həcmi 5 milyon manatdan çox olmamalı idi. Yerdə qalan 1,5 milyonu aşağıdakı kimi paylaşdırmaq lazım idi: 500.000 manat hər cür endirim və imtiyazlıların öhdəsinə, 1 milyon isə ehtiyat kimi qeyri dəqiqliklərin aradan qaldırılması kimi saxlanılmalı idi. Biz vergi siyasətini elə həyata keçirməliyik ki, bu siyasət fəhlə-kəndli ittifaqını gücləndirsin.

Daha sonra Q.Musabəyovun məruzəsi ətrafında çıxışlar oldu. Çıxış edənlər vergilərin artırılmasının ortabab təsərrüfatların üzərində ağır bir yük olacağından ehtiyat etdiklərini bildirdilər. Bəziləri hətta fərdi vergiləri qeyri məqsədəuyğun hesab edərək bunun həmin təsərrüfatları müflis edəcəyini bildirdilər. Çıxış edənlər

sessiya iştirakçısı Əsəd Qarayev dedi ki, 1,5 milyon vergilərin azaldılması ancaq yoxsul və ortabab təsərrüfatlara aid edilməlidir. İmkanlı təsərrüfatlar isə vergi qaydalarına görə vergi öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər. Alman kolonistləri adından digər sessiya iştirakçısı Bek⁴ çıxış edərək vergilərin kolonistlər üzərində ağır yük olduğunu dedi. Sessiya iştirakçısı Təhirov⁵ heyvandarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatlarının vergi mükəlləfiyyətlərinin qeydiyyat aparılarkən həddən çox şişirdildiyini qeyd etdi. Teymur Əliyev ortabab təsərrüfatlarının qanunvericiliyə zidd olaraq vergilərinin qeydiyyat aparılarkən şişirdildiyini, vergi yükünün ağırlığının ortababların çiyinə düşdüyünü dedi. O, həmçinin fərdi vergilər müəyyən edilərkən qeyri dəqiqliyə yol verildiyinə də diqqət çəkdi. Bir çox hallarda vergi imtiyazları və güzəştlərinə əməl olunmur. Nümunə kimi Nuxa qəzasında belə halların müşahidə olunduğu qeyd olunurdu.

Sessiyada Q.Musabəyov yekun sözü ilə çıxış etdi. O, çıxışında kəndlilərin daha ədalətli və siyasi cəhətdən daha düzgün vergi öhdəliklərinin müəyyən olunmasının vacibliyindən danışdı. Yerlərdə maliyyə komissarlığının vergi aparatını mürəkkəb vergi situasinya şəraitində dəqiq olmağa çağırırdı. Vergi mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində bütün səhvlərin aradan qaldırılmasının vacibliyi xüsusi olaraq qeyd olundu. Q.Musabəyov vergilərin həcmələrinin müəyyən olunması məsələsinə bir daha yenidən baxılması təklifi ilə razı olduğunu dedi və çox hallarda vergilər ötən il ilə müqayisədə vergilərdən 100% artıq həcmdə müəyyən olunub. Məsələnin həlli ilə əlaqədar Bəyanatın hazırlanması üçün 21 nəfərdən ibarət komissiya seçildi [3, №250, 1928].

⁴ Sessiya iştirakçıları Əsəd Qarayev və Bekin kimliyi və vəzifələri haqqında həmin illərdə nəşr edilən dövrü mətbuat və arxiv sənədlərində dəqiq məlumatlar yoxdur.

⁵ Yusif Təhirov-Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun direktoru, 1936-cı ildə mayın 22-də Az.SSR XKS-nin Fərmanına əsasən Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı yanında Şuranın üzvü.

Göründüyü kimi həyata keçirilən vergi siyasətində sinfi yanaşma əslində Azərbaycanın kəndli əhalisinə mövcud rejim tərəfindən təzyiqlərin daha da artması kimi qiymətləndirilə bilər. Heç də təsadüfi deyil, müvafiq dəyərləndirmələr mühacir ədəbiyyatında səslənməkdə idi. Bu xüsusda diqqəti Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1930-cu ildə “Торцы Кавказа” jurnalının №19-20 nömrəsində “Qafqazın Birliyi şüarı altında” başlığı ilə dərc edilən məqaləsindəki fikirləri cəlb edir. Burada yazılırdı ki, qolçomaqların Azərbaycanda və bütünlükdə Qafqazda məhv edilməsi əhalinin əsas kütləsinin məhv edilməsi deməkdir. Azərbaycanda əhalinin 60%-i qolçomaq kimi ittiham edilənlərdir. Heyvandarlıq da kollektivləşdirilmişdir. Qafqazda heç zaman torpaqdan istifadənin icma forması olmamışdır. Bu rus həyatına xas hadisədir. Eyni zamanda eksperimentlər sovet məmurları tərəfindən həyata keçirilmiş, bu məmurların 70%-i azərbaycanlı deyil. Azərbaycanda inqilab zorla, qırmızı ordu tərəfindən həyata keçirilmişdir. Kəndlilərin kolxoz əleyhinə mübarizəsi nəinki antisovet, həmçinin işğal əleyhinə olmuşdur. Üsyançılar nəinki kollektivləşmənin ləğvini, eyni zamanda milli hakimiyyətin bərpa olunmasını istəyirdilər [4, s. 21]

Daha sonra diqqəti 1931-ci ildə “Vahid kənd-təsərrüfatı vergisinin Azərbaycanda aparılması haqqında” Az.SSR XKS-nin 22 aprel tarixli №562 nömrəli tarixli qərarı qəbul etməsi faktı cəlb edir [5, №91, 1931].

Az.SSR XKS-nin sədri D.Bünyadzadənin və Az.SSR XKS-nin İşlər müdiri A.Sadıxovun imzası ilə XKS-nin 1931-ci il 30 iyun tarixli qərarı verildi. Qərarla nəzərdə tutulurdu ki, iyulun 10-dan gec olmayaraq vergi obyektlərinin qeydi və qolçomaq təsərrüfatları aşkara çıxarılmalıdır [5, №151, 1931]. Bu zaman dövrü mətbuatda dərc edilən məlumatlarda bəyan edilirdi ki, vergi mütləq toplanılmalıdır, sinfi düşmənlərə güzəştə gedənlər ağır cəzalandırılacaqlar [5, №188, 1931].

XX əsrin 30-cu illərdə respublikada maliyyə-büdcə məsələləri ilə əlaqədar diqqətəlayiq dəyərləndirmələr 1931-ci ildə fevral ayında Azərbaycanın VII Sovetlər qurultayında Xalq Maliyyə Komissarı Əli Məhəmmədov tərəfindən edilmişdir. Çıxışda maliyyə orqanlarının işinin yaxşılaşdırılması, qənaət rejiminin dərinləşdirilməsinin vacibliyi fikri əsaslandırılırdı. Burada bütün təşkilatlara dövlət gəlirlərinin artırılması, istehsalat məxariclərinin maliyyə istehsalat planlarına əsasən tutulması, çervonun və sosialist maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi tapşırılırdı. Bunun üçün isə birinci növbədə maliyyə vəsaitlərinin toplanılması işinin yaxşılaşdırılması fikri əsaslandırılırdı. Çıxışda göstərilirdi ki, maliyyə vəsaitlərinin toplanılması bütün respublikada 42,3%, sığorta planları 32,3%, kənd təsərrüfatı krediti ssudası 23,8%, istehsalat kooperasiyasına verilmiş avans və əmanət pullar 22,6%, mənzil kooperativ şirkətləri paraları 20%, kənd təsərrüfatı vergisi 11,7%, kolxozlar daxilində ehtiyat para 7,1%, III sənayeləşdirmə istiqrazı 3,5% yerinə yetirilmişdir. Kənd təsərrüfatı vergisi olaraq qolçomaq təsərrüfatlarından alınacaq birdəfəlik vergi planı 6,5% (1.200 min toplanılmalıdır) kəndli vergi planı 11,5% yerinə yetirilib. Pambıq üzrə bağlaşma avansı 22,6%, çəltik avansı 10,4%, digər bitkilər üzrə 2,9% və ümumiyyətlə avansların toplanılması 14,2% yerinə yetirilib. Əli Məhəmmədov təklif edirdi ki, təcili qüvvələr səfərbərliyə alınmalı, maliyyə işləri möhkəmləndirilməsi qərarı sağ oportunistcəsinə özbaşına axına ümid etməyə nəhayət verilməlidir [5, №38, 1931].

Bundan sonra M.Petrovskinin dövrü mətbuatda dərc edilən materialları diqqəti cəlb edir.1931-ci ildə avqustun 12-də M.Petrovskinin dəyərləndirmələrində yazılırdı ki, iyul ayında maliyyə vəsaitlərini səfərbərliyə almaqda böyük kəsir yaranıb. İyul ayında icbari vergilər 31%, könüllü vergilər 16% yerinə yetirilib. Dövlət vergiləri üzrə birinci dekada da 536.000 m., 2-ci dekada da 562.000 m, 3-cü dekada da 1.047000 m. vergilər toplansa da, alverçilərdən alınacaqlar toplanılmayıb. Bakı maliyyə şöbəsi möhkəmləndirilməyib. Əmanət kassaları üzrə işlər bərbaddır.

Kooperasiyanın pay toplanılması işində səhlənkarlıq var. Kustar sənaye kooperasiyaları üzrə pay toplanışı işi 19,2%, kənd-təsərrüfatının kooperasiyası üzrə 9,4%, mənzil inşaat kooperasiyası üzrə 11,6% yerinə yetirilib [5, №183, 1931].

“Kommunist” qəzetinin sözügedən nömrəsində N.Əhmədovda⁶ dəyərləndirmələrində yazırdı ki, avqust ayında kəsinin doldurulması mütləq yerinə yetirilməlidir. O, bu işin inzibati üsullarla həyata keçirilməsini təklif edirdi [5, №183, 1931].

Daha sonra diqqəti SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 21 mart qərarı cəlb edir. Qərarda kənd sovetlərinin pul, sığorta və natural ödənişlərinin yığılması səlahiyyətləri ləğv edilirdi. Müvafiq olaraq iyul ayının 1-dən vergi və sığorta ödənişlərinin yığılması yerli maliyyə şöbələrinə həvalə edilirdi. Burada həmçinin SSRİ Maliyyə Komissarlığının SSRİ XKS-yə təqdim etdiyi “Vergi və sığorta inspektor və müfəttişləri haqqında” əsasnamədə təsdiq olunurdu.

Yeni Əsasnamənin Vergi və maliyyə müfəttişləri haqqında qaydalarını əks etdirən müddəalara görə hər rayon (*şəhər*) maliyyə şöbəsində baş vergi müfəttişinin rəhbərlik etdiyi vergi müfəttişliyi yaradılırdı. Baş vergi müfəttişi, sahə vergi müfəttişi və onun köməkçisi siyasi və peşə hazırlığı sovet hakimiyyətinin tələblərinə uyğun olan şəxslər təyin olunurdu. Baş vergi müfəttişi vəzifəsinə orta və ali təhsili olan bir il vergi müfəttişi köməkçisi kimi nöqsansız çalışanlar, həmçinin SSRİ Xalq Maliyyə Komissarlığının təsdiq etdiyi xüsusi fənlər üzrə hazırlıqlı şəxslər təyin olunurdular. Orta təhsili olmayan şəxslər, lakin iki ildən az olmayaraq bir vaxt ərzində müfəttiş köməkçisi kimi çalışanlar müvafiq sınaqlardan sonra bu vəzifəyə təyin olunurdular. Baş vergi müfəttişlərinə rayon (*şəhər*) hüdudlarında vergi işinə rəhbərlik, məsələn vergi ödənişlərinin tam və düzgün uçotunun

⁶ N.Əhmədov haqqında tarixi materiallardan heç bir məlumat əldə edilməmişdir.

aparılması, gəlirlərin mənbəyi və həcmi, dövlət və yerli vergilərinin ödənişi və yığılması, vergi ödəyicilərinin şikayətləri üzrə işlərə baxılması daxil edilirdi. Sahə vergi müfəttişlərinə vergi ödəyicilərinin bilavasitə qeydiyyatının aparılması, onların gəlirlərinin mənbə və həcmnin yoxlanılması, dövlət və yerli vergilərinin məbləğinin vaxtında ödənilməsinin yoxlanılması daxil edilirdi. Vergilər ödənilmədikdə vergi müfəttişləri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada vergilərin ödənilməsi üçün tədbirlər həyata keçirirdilər.

Bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar vergi müfəttişlərinin tələbinə əsasən vergi öhdəlikləri, gəlirlərinin mənbəyi və həcmi barəsində məlumat verməli idilər. Günahkarlar, gəlirlərin həcmi az göstərənləri vergi müfəttişləri məsuliyyətə cəlb etməli idirlər. Vergi müfəttişləri təftiş zamanı istehsal və anbar tikililərində axtarış aparmaq, buxalter kitabları və digər sənədləri, heyvanların sayı, əkin sahələri bostan və s. yoxlamaq hüququna malik idilər. Vergi müfəttişləri kolxozçulardan qanunla müəyyən olunmamış vergilərin alınmasının qarşısını almalı və belə hallar barədə rayon prokurorluğu və maliyyə orqanları rəhbərliyinə dərhal məlumat verməli idirlər. Vergi müfəttişlərinin fəaliyyəti revizorlar tərəfindən yoxlanılır. Vergi revizorları SSRİ Xalq Maliyyə Komissarlığı Maliyyə İdarəsinin, müttəfiq respublikalarının Maliyyə Komissarlığının vergi şöbəsinin və muxtar respublikalarının maliyyə komissarlıqlarının vergi şöbəsinin, ölkə və diyar maliyyə şöbələrinin təbəçiliyində idilər. Vergi revizorları vergi müfəttişləri və onların təbəçiliyində olanları, vergi orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün sənəd və materialları yoxlamaq hüququna malik idi. Bütün hallarda revizorlar mövcud qanun və qaydaların təlimatların pozulduğu halda günahkarları müəyyən etməli, əyintilərin səbəblərini aşkar etməli və dərhal qarşısının alınması ilə əlaqədar görülən tədbirləri yoxlamalı idilər. Vergi müfəttişlərinin öz səlahiyyətlərindən sui istifadə halları aşkarlandıqda həmin şəxsləri vəzifələrindən kənarlaşdıraraq onları bu vəzifəyə təyin edənlərə təqdimatla müraciət etməli idilər.

Daha sonra Əsasnamədəki Sığorta inspektor və müfəttişləri ilə əlaqədar prosedurlara diqqətin yönəldilməsi yerinə düşərdi. Burada bildirilirdi ki, hər rayon (*şəhər*) maliyyə şöbəsində sığorta müfəttişliyi yaradılır. Sığorta müfəttişliyinə baş sığorta müfəttişi rəhbərlik edir. Hər rayon sahələrə bölünür. Müvafiq olaraq sığorta müfəttişləri də vergi müfəttişləri kimi vəzifəyə təyin olunurlar. Baş sığorta müfəttişinə rayonda sığorta obyektlərinin qeydə alınması, sığorta aktlarının və sığorta zərərlərinin, sığorta ödənişlərinin müəyyən edilməsi, sığorta agentləri və işçilərinin fəaliyyətinə rəhbərlik, könüllü sığorta xidmətləri növlərinin müəyyən edilməsi daxildir. Sahə sığorta inspektorları səlahiyyətlərinə sahə üzrə şəxsi sığortalama, ev əmlakının sığortalanması, könüllü sığortalanma xidmətləri və s. daxildir. Bütün idarələr, müəssisələr və təşkilatlar məcburi qaydada sığortalanmalı, sığorta orqanlarına sığorta obyektləri barədə məlumat verməlidir. Sığorta inspektoru sığorta olunan əmlakın vəziyyətini yoxlamaq, sığorta olunan tərəfin məsuliyyətsizliyi və təsərrüfatsızlığı şəraitində rayon sığorta komissiyasının qərarı ilə sığorta öhdəliklərini ləğv edə bilər. Sığorta inspektorlarının da fəaliyyətləri sığorta müfəttişləri tərəfindən yoxlanılır. Sığorta işçilərinin təyinatı, və işdən çıxarılması qaydası da vergi inspektorlarının təyinatı və işdən çıxarılmalrı qaydaları kimi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrü mətbuatda SSRİ XKS-sı Xalq Maliyyə Komissarlığı tərəfindən təqdim edilən “Vergi və sığorta inspeksiyaının işi barədə” geniş təlimatın hazırlanması barədə də informasiya dərc olunmuşdu [3, №107, 1937]

Bütün bu faktlar göstərir ki, artıq XX əsrin 30-cu illərin sonlarına doğru sovet vergi administrasiyası o, qədər güclənməkdə idi ki, hətta sığorta sistemi də artıq vergi mexanizmlərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi.

3.Nəticə

XX əsrin 20-30-cu illərində iqtisadi ədəbiyyatlarda səslənən fikirlərin təhlili göstərir ki, Sovet hakimiyyətinin vergi proqramları təkcə dövlətin iqtisadi tələbatlarına əsasən deyil, eyni zamanda

sinfi və siyasi maraqlar da nəzərə alınmaqla hazırlanırdı, vergi sistemi sovet dövlətinin əlində yığım və gəlirlərinin bölüşdürülməsinin sinfi yanaşma baxımından tənzimlənməsi vasitəsi kimi çıxış edirdi. Bir sıra dəyərləndirmələrdə sovet vergi siyasətinin sinfi məzmununun və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin daha da şiddətlənməsi mütərəqqi hal kimi qeyd olunurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, reallıqda bir tərəfdə heç nəyi olmayıb və bundan imtiyaz kimi yararlanan geniş kütlələr, digər tərəfdən isə müəyyən qabiliyyət və səyləri hesabına artıq sabit gəlir gətirən, nizamla çalışan təsərrüfat yaratmış, iqtisadi, siyasi və hüquqi xarakterli təzyiqlərlə üzləşən, bütün vətəndaş haqq və hüquqları tapdalananlar var idi. Bütün “sosial öhdəliklərin” ağırlıqlarının məhz normal fəaliyyət göstərə bilən təsərrüfat subyektlərinin üzərinə düşməsi təbii ki, ən azı anormal iqtisadi təzahürlər kimi qiymətləndirilməlidir.

III HISSƏ

**Məhəmmədi Reyşəhrinin “Mizanul-hikmət”ndə (xülasəsi) (İİR,
Mədəniyyət Mərkəzi – 2009, səh.5-991) vergi və sosial-iqtisadi
məsələləri əks etdirən seçmə hissələr**

ÖN SÖZ

“Mizanul-Hikmət” əsərində müsəlman cəmiyyətinin əsas demokratik prinsipləri öz əksini tapmışdır. Müsəlman cəmiyyətinin demokratik prinsipləri ilk növbədə bütün cəmiyyət üzvlərinin birlik və bərabərlik içərisində, sosial yardımlaşma imkanlarından istifadə edərək yaşamaq hüquqlarının tanınmasında özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyət üzvlərinin əsas hüquqlarından biri kimi insanların yardıma möhtac olduqları zaman cəmiyyət üzvləri tərəfindən onlara köməkliklər göstərilməsi imkanlarının hüquqi və digər normalarada təsbit olunmasının əsərdə əks olunması diqqəti cəlb edir. Mizanul-Hikmət əsərində həmçinin cəmiyyətdə və dövlətdə münasibətlər sisteminin kompleks tənzimlənməsi normaları və qaydaları da öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminin mərkəzində mərhəmət və şəxsiyyətə, hər bir cəmiyyət üzvünə hörmət hissi dayanır. Hər bir cəmiyyət üzvünün ən əhəmiyyətli sosial öhdəliklərindən biri ehtiyacı olanlara, yetimlərə və imkansızlara yardım göstərilməsi hesab olunur. Kitabada əks olunmuş dəyərlər kompleksi əsasında demək mümkündür ki, cəmiyyət üçün taleyüklü qərarların qəbul olunması hər bir cəmiyyət üzvünün fikrinə hörmət şəraitində qəbul edilməsi mühiti hesab olunur və burada önəmli olan şəxsin sosial statusu deyil, onun fərdi mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri hesab olunur. Mizanul-Hikmət əsərində idarəetmə məsələlərinin islami dünyagörüşdə əksi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, islami dünyagörüşdə hakimiyyətin mənşəyi və təbiəti ilə əlaqədar əsas fikir hakimiyyətin ancaq Allaha məxsusluğu və sosial statusundan asılı olmayaraq hər bir şəxsin Yaradanın xidmətçisi olduğu və ancaq onun iradəsi ilə müəyyən mərtəbəyə yüksəlməsi fikridir. Əsərdə hakimiyyətin

təbiəti və gərkliliyi məsələsi ətrafında polemikalarada diqqət yetirilir və bu yanaşmada hakimiyyətin ən neqativ forması hakimiyyətsizlikdən üstün hesab olunur. Eyni zamanda əsərdə regional idarəetmə məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir və bu zaman insan birliyi, cəmiyyət iki əsas qrupa bölünür. Burada cəmiyyət dedikdə xüsusi və ümumi qruplardan ibarət insan birliyi başa düşülür və normal yerli idarəetmədə cəmiyyətin bütün qruplarına daxil olan insanların fikirlərinə hörmətlə yanaşılaraq qərarların qəbul edilməsi hesab olunur. Deyilənlərlə yanaşı idarəetmədə vəzifələrə doğru və dürüst insanların təyin olunmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Əsərdə həmçinin idarəetmənin pis formaları barəsində də məlumat verilərək belə idarəetmə üsullarının zülm və zorakılığa bünün isə öz növbəsində itaətsizliklərə və dövlətin tənəzzül etməsinə səbəb olacağı bildirilir. “Mizanul-Hikmət” əsərində dövlətin bəzi atributları barəsində məlumat verilməklə yanaşı dövlətin və cəmiyyətin müdafiəsini təşkil etməli olan institutlara xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, islami dünyagörüşdə sülh və əminamanlıq insan cəmiyyəti üçün ən ali və üstün nemət hesab olunur. Əsərdə həmçinin rifah cəmiyyətinin və rifah anlayışının özünəməxsus formulu verilmişdir. Eyni zamanda əsərdə sosial, mənəvi-etik və iqtisadi anlayışlar vasitəsi ilə klassik islam dövründə islam ictimai-iqtisadi dünyagörüş barədə dəyərləndirmələr etmək mümkündür.

İcarə [səh. 11-12]

Quran:

“Məgər Rəbbinin rəhmətini onların paylaşdırlar?! Dünyada onların ruzilərini öz aralarında Biz bölüşdürürük. Biri o birinə gördürsün deyə birinin dərəcəsinə digərindən üstün etdik. Sənin Rəbbinin mərhəməti onların yığdıqlarından daha yaxşıdır.”
(*Zuxuraf, ayə 32*)

“O iki qızın biri dedi: “Atacan! Onu muzdla çoban tut, çünki bu güclü və etibarlı adam muzdla tutduqlarının ən yaxısındır!” (*Qəsəs, ayə 26*)

Hədis

İmam Əli (ə) : “Onların ruzilərini aralarında biz bölüşdürürük” ayəsi barəsində buyurub-“Pak və müqəddəs Allah bu ayə ilə bizə insanların dolanacaq yollarından birinin icarə olmasını xəbər verdi. Çünki, Allah öz hikməti əsasında insanları istək, əzmkarlıq və digər cəhətlərdən fərqli yaradıb və bu məsələni yaradılmışların dolanışığının dayaq nöqtəsi edib. Ona görə də bir şəxs digərini (onun əmək qüvvəsini) icarə edir...əgər bizlərdən biri özü üçün bənnəliq, xarratlıq, yaxud digər sənət sahiblərinin işlərini görməyə məcbur olsa, onda dünyanın işləri düzəlməz. İnsanların buna imkanı da yoxdur və heç bunu edə bilməzlər. Lakin, Allah onların istəyini müxtəlif etdi, hər kəsin meylini bir işə saldı ki, həmin işi başqaları üçün də görsün və hər biri başqasının köməyi ilə vəziyyətinə uyğun olaraq məişət işlərini irəli aparsın. Beləliklə, Allah dəqiq bir tədbir tökübdür.” (*Vəsailuş-Şiə, c. 13, s. 244, hədis 3*)

Muzd alanın haqqını kəsməmək.

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Allah muzd alanın (fəhlənin) muzdunu kəsən şəxsin əməlini puç və ətri beş yüz illik məsafədən hiss olunan Cənnətin iyini ona haram edər.” (*Ə mali, Şeyx Səduq, səh. 347, hədis 1*)

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Muzd alanın (fəhlənin) muzdunu kəsmək böyük günahlardandır.” (*Biharul-Ənvar, c.103, səh 170, hədis 27*)

Zəhmət haqqının müəyyənləşdirilməsi və zəhməthaqqı verməyin qaydası.

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Fəhlənin zəhməthaqqını onun təri qurumamış verin və həmin iş halında onun muzdunu müəyyənləşdirin.” (*Kənzul –Ummal, hədis 9126*)

İmam Əli (ə) : “Allahın Peyğəmbəri (s) muzdu təyin edilməmişdən qabaq fəhlə işlətməyi qadağan edib.” (*əl-Fəqih, c.4, səh 10, hədis 4968*)

Bərəkət (səh.111).

Quran:

“ O, harada oluramsa olum, məni bərəkətli edib və mənə nə qədər ki, diriyəm namaz qılmağı və zəkəti tövsiyə edib” (*Məryəm, ayə 31*).

Hədis:

İmam Sadıq (ə) “ O harda oluramsa olum, məni bərəkətli edib” ayəsinin təfsirində buyurmuşdur: “(Bərəkətlidən məqsəd) çox xeyir və fayda verəndir. (*əl-Kafi, c.2, səh.165, hədis 11*).

Ticarət (səh.138-142).

Quran:

“Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən ticarət istisna olmaqla bir-birinizin mallarını haqsız yerə yeməyin və bir-birinizi öldürməyin. Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir.” (*Nisa, ayə 29*).

Hədis:

İmam Əli (ə) : “Ticarət işləri ilə məşğul olun ki, ticarət sizi başqalarının malından ehtiyacsız edər. Allah-taala düz olan peşə sahibini sevər.” (*Vəsailuş –Şiə* , c.12, səh. 4, hədis 6).

İmam Sadiq (ə) : “Ticarət etmək ağılı artırır.” (*əl-Kafi*, c. 5, səh. 148, hədis 2).

Ticarət etməmək

İmam Sadiq (ə): “Ticarət etməmək ağılı zəiflədir.” (*Əl-Kafi*, c.5, səh. 148, hədis 1).

İmam Sadiq (ə) geyim alveri ilə məşğul olan Məaz ibn Kəsir “mənim özümə görə sərvətim var və bazardan çıxmaq qərarına gəlmişəm” dedikdə buyurmuşdur: “Belə olan halda nəzərin etibardan düşəcək və heç bir işdə səndən kömək istənilməyəcək.” (*əl-Kafi*, c.5, səh. 149, hədis 10).

Ticarətin qayda və şərtləri

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alver edən şəxs beş işdən-sələmdən, and içməkdən, malın eybini gizlətməkdən, satanda tərifləməkdən, alanda pisləməkdən çəkinməli, əks təqdirdə (deyilənləri etməyəcəyi təqdirdə) alveri tərک etməlidir.” (*Biharul-Ənvar*, c.103, səh. 95, hədis 18).

İmam Əli (ə): “Qorxaq tacir ruzidən məhrum qalar, cəsəətli tacirin ruzisi olar.” (*Kənzul-Ummal*, hədis 9293).

İmam Əli (ə): “Ey tacirlər! Ticarətin hökmlərini öyrənin sonra ticarət edin! Ticarətin hökmlərini öyrənin sonra ticarət edin!” (*əl-Kafi*, c.5, səh. 150, hədis 1).

İmam Əli (ə): “Ey tacirlər! Qazanc və işə başlamamışdan Allahdan xeyir diləyin, alverdə sadə olmaqla Allahdan bərəkət axtarın, alıcılara yaxınlaşın, həlimlik zinəti ilə bəzənin, and içməkdən çəkinin, yalan deməkdən uzaqlaşın, zülm etmək və haqsızlıqdan qorxun, məzlumlarla insaf və ədalətli davranın, sələmin ətrafına fırlanmayın “və ölçü və çəkini kamil edin, camaatın haqqını kəsməyin və yer üzündə fəsad törədən olaraq dolaşmayın.” (*Biharul-Ənvar, c.78, səh. 54, hədis 100*).

İmam Sadiq (ə): “Ticarət etmək istəyən hər bir şəxs öz dininin hökmlərini öyrənməlidir ki, halalı haramdan seçə bilsin. Öz dininin hökmlərini öyrənmədən ticarət edən şəxs şübhələr (halal-haramlığı məlum olmayan) bataqlığına yuvarlanır.” (*Vəsailuş-Şiə, c,12, səh. 283, hədis 4*).

946. İmam Sadiq (ə): “Bir-biri ilə alver edən iki müsəlmandan biri peşman olub işin pozulmasını istəyən zaman qarşı tərəf onun xahişini qəbul etsə, Allah Qiyamət günü onun səhv və xətələrindən keçər.” (*Vəsailuş-Şiə, c. 12, səh. 287, hədis 4*)

Çəkiddə aldatmaq qadağandır

Quran:

“Vay halına çəkiddə və ölçüdə aldadanların! O kəslərin ki, özləri xalqdan bir şey alan zaman onu tam ölçüb alar, xalq üçün ölçüdə və ya çəkiddə isə onu əskildərlər.” (*Mutəffifin, ayə 1-3*).

Həmçinin müraciət et: Ənam 152; Hud 84, 85; Şuəra 181-183; ər-Rəhman 7-9

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Çəkəndə (müştərinin xeyrinə) ağır çəkin.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9442*).

İmam Sadiq (ə): “Tərəzi müştərinin xeyrinə ağır olmayınca müştərinin haqqı ödənilməyəcəkdir.” (*əl-Kafi*, c.5, səh.159, hədis 1).

Alış-verişdə asanlıq yaratmaq

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah rəhm etsin o bəndəyə ki, alış-verişdə, borcun verilməsi və alınmasında asanlıq yaradır.” (*Kənzul-Ummal*, hədis 9453).

İmam Əli (ə): mal satan bir kişiyyə tövsiyə edərək buyurmuşdur: “Allahın Peyğəmbərinin (s) belə buyurmasını eşitdim: Güzəşt və asanlıq yaratmağın özü bir növ mənfəətdir.” (*Vəsailuş-Şiə*, c. 12, səh. 288, hədis 4).

Möminin mömindən qazanc götürməsi

İmam Sadiq (ə): “Möminin mömindən qazanc götürməsi sələmdir, bu istisna ilə ki, malı yüz dirhəmdən artıq qiymətə almış olsa, bu halda həmin malın qiymətinin üstünə gündəlik yeməyin miqdarı qədər artır. Yaxud da (mömin mömindən aldığı malı) ticarət etmək üçün almış olsun ki, onda onlardan qazanc götürmək olar. Amma (hər halda) bir-birinizə mülayim və mehriban davranın.” (*əl-Kafi*, c.5, səh. 154, hədis 22).

İmam Sadiq (ə) möminin mömindən qazanc gögtürməsinin sələm olması barəsindəki rəvayətlə bağlı buyurmuşdur: “Bu haqqın hakim olduğu və biz əhli-beytin Qaim imamı qiyam edən zaman üçündür. Bu gün isə (həmin işi görməyin) eybi yoxdur.” (*Vəsailuş-Şiə*, c.12, səh. 294, hədis 4).

Tacirin doğru danışmağı

Allahın Peyğəmbəri (s): “Doğru danışın və doğru əməl sahibi olan müsəlman tacir Qiyamətdə şəhidlərlə bir yerdə olar.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9216*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Doğru danışan tacir Qiyamətdə arşın kölgəsinin altında olacaqdır.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9218*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah üç nəfər(in üzün)ə baxmayacaq: “...öz malını yalandan tərifləyəne.” (*Biharul-Ənvar, c. 75, səh 211, hədis 6*).

Axirət ticarəti

Quran:

“Ey iman gətirənlər! Sizə elə bir ticarət yolu göstərimmi ki, o sizi şiddətli əzabdan xilas etsin? (O bundan ibarətdir:) Allaha və Onun Peyğəmbərinə iman gətirin və Allah yolunda mal və canınızla cihad edin. Əgər bilsəniz, bu sizin üçün daha xeyirlidir.” (*Səff, ayə 10, 11*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Gözün görən və qəlbinə yatan hər bir şeyi Allaha görə kənara qoy. Budur axirət ticarəti. Çünki Allah buyurub: “Sizdə olan tükənər, Allah dərgahında olan isə əbədidir.” (*Biharul-Ənvar, c.77, səh. 106, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Dünya taciri özünü və malını təhlükəyə atır, axirət taciri isə qazanc və mənfəət götürür. Onun ilk qazancı nəfsi, ondan sonra isə uca Cənnət.” (*Tənbihul-Xəvatir, c.2, səh.120*).

İmam Əli (ə): “Saleh əməl kimi ticarət, savab kimi qazanc yoxdur.” (*Biharul-Ənvar*, c.69, səh.409, hədis 122).

İmam Əli (ə): “Ən çox qazancı dünyanı verib axirəti alan şəxs əldə edib.” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 3076).

İmam Əli (ə): “Kim özünü Cənnətdən başqa bir qiyamətə satsa dərdi-sərə düşüb.” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 3474).

İmam Əli (ə): “Kim Allaha itaəti öz malı etsə, ticarət etmədən qazanclar ona tərəf gələr.” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 8864).

Hədis:

Fiqhur-Riza (ə) kitabında: “Qazanc və ticarətlə məşğul ikən namazın vaxtı çatan zaman alverin səni namazdan saxlamasın. Çünki Allah bəzilərini bu cür vəsf edərək tərifləyib: “O kəslər ki, ... yayındırmaz” Onlar tacir olublar. Amma namazın vaxtı çatan kimi qazanc və alverdən əl çəkərək namaza durardılar. Onların muzd və mükafatı ticarət etməyib namaz qılanlardan çox idi.” (*Biharul-Ənvar*, c.103, səh. 100, hədis 40).

Hərislik (səh. 222-223)

İmam Əli (ə) (Hərislik nədir? Sualının cavabında): “Çoxu əldən verməklə azı əldə etmək.” (*Biharul-Ənvar*, c.73, səh. 167, hədis 31).

İmam Əli (ə): “Hərislik əbədi əziyyətdir.” (*Gurərul-Hikəm*, hədis, 982).

1493. İmam Əli (ə) : “Hərislik mərdliyə ləkə gətirər.” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 1107).

İmam Əli (ə): “Hərislik dərdin miniyidir.” (*Gurəul-Hikəm, hədis 280*).

Həris

İmam Əli (ə): “Hansı zəlillik daha pisdir? –sualına cavab olaraq buyurur: “Dünyaya hərislik.” (*Ə mali, Şeyx Səduq, səh. 322, hədis 4*).

İmam Əli (ə): “Həris əsarətin buxovlarından heç heç vaxt xilas ola bilməyən çarəsiz bir əsirdir.” (*Gurəul-Hikəm, hədis 1370*).

İmam Əli (ə) : “ Ruzi bölünmüşdür, həris isə məhrumdur.” (*Gurəul-Hikəm, hədis 96*).

İmam Əli (ə) : “Həris bütün dünyaya malik olsa belə möhtacdır.” (*Gurəul –Hikəm, hədis 1753*).

İmam Əli (ə): “Həris olan kimsə özünü bədbəxtlik və əziyyət uçurumuna atmışdır.” (*Gurəul-Hikəm, hədis 7723*).

İmam Əli (ə): “ Həris qane olmaz.” (*Gurəul-Hikəm , hədis 365*).

1501. İmam Əli (ə): “Hərislik ruzini artırmaz, əksinə məqamı və qədir-qiyəti yerə vurur.” (*Gurəul-Hikəm, hədis 1877*).

İmam Hüseyin (ə): “Nə iffət ruziyə mane olar, nə də hərislik ruzini artırar. Çünki ruzi bölünmüşdür və mütləq əcəldir. Hərislik etmək isə günah istəməkdir.” (*Ə lamud-Din, səh 428*).

İmam Baqir (ə): “Dünya hərisi olan kimsənin hekayəti barama (ipək) qurdunun hekayətidir. Öz üzərinə nə qədər çox ipək

toxuyursa, bir o qədər onun pilədən çıxmaq imkanı azalar və nəticədə qəm-qüssədən ölər.” (*əl-Kafi*, c. 2, səh. 316, hədis 7).

İmam Sadiq (ə): “Əmirəl-möminin (ə) buyururdu: “Ey Adəm övladı! Əgər dünyadan, sənə kifayət etdiyi qədərini istəsən, dünyanın ən azı bir şeyi sənə bəs edər. Ancaq kifayət etdiyindən çoxunu istəsən, bütün dünya da sənə bəs etməz.” (*əl-Kafi*, səh. 138, hədis 6).

Hərisliyin kökü

Allahın Peyğəmbəri (s): “Ey Əli! Bil ki, qorxaqlığın, simiclik və hərisliyin təbiəti birdir və onların kökü (Allaha) bədgüman olmaqdır.” (*İləluş-Şəraye*, səh. 559, hədis 1).

İmam Əli (ə): “Həqiqətən, Adəm övladı ona qadağan olunmuş şeyə hərisdir.” (*Kənzul-Ummal*, hədis 44095).

İmam Əli (ə): “Çox hərisliyin və xəsisliyin bünövrəsi Allaha şəkklə və az etimad etmək üzərində qurulmuşdur.” (*Gürərul-Hikəm*, hədis 6195).

İmam Əli (ə): “Çox hərislik gözüdoymazlıqdan və dinin zəifliyindən irəli gəlir.” (*Gürərul-Hikəm*, hədis 5772).

Peşə (səh. 226)

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Allah-taala mömin, öz peşəsinin ustası olan və işləyən bəndəni sevir.” (*Kənzul-Ummal*, hədis 9199).

“əl-Xisal”: “Allahın Rəsulu (s) bir kimsəyə baxanda və ondan xoşu gələndə buyurardı: “Peşəsi də varmı?” Əgər “xeyr” desəydilər buyurardı: “Gözümdən düşdü”. Ərz edərdilər: “Niyə, ey

Allahın Rəsulu?” “Əgər möminin bir peşəsi və məşğuliyyəti olmazsa öz dinini dolanışq vasitəsinə çevirəcək”. (*Camiul-Əxbar, səh 390, hədis 1084*).

İmam Əli (ə): “Ticarətlə məşğul olun ki, sizi xalqın malından ehtiyacsız edər və Allah-taala peşəkar, işində düz olan bəndəni sevər”. (*əl-Xisal, səh. 621, hədis 10*).

“Müstədrəkul-Vəsail”: “İmam Sadiq (ə) səhabələrin birindən peşəsi barəsində soruşdu. Səhabə ərz etdi ki, “sənə fəda olum, mən ticarətdən kənara çəkilməmişəm”. Buyurdu: “Niyə?” Ərz etdi: “Bu işin baş verməsini (sizin hökumətinizin qurulmasını) gözləyərəm”. O həzrət (ə) buyurdu: “Bu sizdən gözlənilməyən bir hərəkətdir, (çünki) sərvətiniz əldən gedir. Ticarətdən əl çəkmə, Allahın fəzilət və bərəkətini axtar, dükanını aç, mallarını doldur, işini genişləndir və Allahdan ruzi istə” (*Mustədrəkul-Vəsail, c.13, səh.10, hədis 14578*).

Möhtəkir

Allahın Peyğəmbəri (s): “Möhtəkir Allahın rəhmətindən uzaqdır.” (*Biharul-Ənvar, c.62, səh. 292*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Bizim bazarda möhtəkirliyə əl atan, Allahın kitabını inkar edən kimdir.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9717*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Möhtəkir necə də pis bəndədir! Əgər Allah-taala qiymətləri aşağı salarsa o, qəmlənər və əgər qiymətləri qaldırırsa şadlanar.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9715*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Möhtəkirlərlə adam öldürənlər Cəhənnəmdə bir cərgədə və bir dərəcədədirlər.” (*Kənzul-Ummal, hədis 9739*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Hər kəs qida məhsulunu bahalaşma ümidi ilə qırx gün saxlasa Allahdan bezar olmuşdur və Allah da ondan bezardır.” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 292*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Hər kəs qida məhsulunu alıb müsəlmanlara baha qiymətə satmaq üçün qırx gün saxlasa və qırx gündən sonra satıb onun bütün gəlirini sədəqə versə də, onun günahının kəffarəsi olmayacaq.” (*Ə mali, Tusi, səh. 676, hədis 1427*).

İmam Əli (ə): “Möhtəkir öz nemətindən məhrumdur.” (*Gurərul-Hikəm, hədis 465*).

İmam Əli (ə): “Xəsis möhtəkir eləsi üçün (varisə) yığır ki, ona təşəkkür etməyəcək və eləsinə (axirətdə Allaha tərəf) doğru gedir ki, onun üzrünü qəbul etməyəcək.” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1842*).

Ehtiyac (səh. 262-264)

İmam Əli (ə): «Hər kimə yaxşılıq etsən onun ağası olarsan. Hər kimə ehtiyac əlini uzatsan onun əsiri olarsan. Hər kəsdən ehtiyacsız olsan onunla həmtay olarsan». (*Məkarimul-əxlaq, səh.126, hədis 303*)

İmam Əli (ə): «Hər kəsə ehtiyacın olsa, onun yanında xar olarsan». (*əl-Xisal, səh.420, hədis 14*)

Ehtiyacların ödənilməsi

Allahın Peyğəmbəri (s): «Öz qardaşına kömək etmək və xeyir vermək üçün çalışan şəxsə Allah yolunda mübarizə edənlərin savabı yazılacaq». (*Gurərul-hikəm, hədis 8610*).

Allahın Peyğəmbəri (s): «Öz mömin qardaşının bir ehtiyacını ödəyən kəs, bütün ömrünü Allaha ibadətlə keçirən bəndə kimidir». (Əmali, Tusi, səh.481, hədis 1051).

İmam Sadiq (ə): «Hər kəs Allah rızasına öz müsəlman qardaşının ehtiyacını ödəmək üçün çalışarsa, Allah-Taala ona min min xeyir əməlin savabını yazar». (əl-Kafi, c.2, səh.197, hədis 6).

İmam Sadiq (ə): «Hər kəs öz mömin, müsəlman qardaşının ehtiyacını aradan götürməyə səy göstərərsə, qardaşının ehtiyacının fikrində olduğu vaxtadək Allah-Taala onun öz ehtiyacının götürülməsini lütf edər». (Əmali, Tusi, səh.197, hədis 147).

İmam Sadiq (ə): «Allah-Taala buyurmuşdur: Camaat mənim ailəmdir. Onlardan mənim yanımda ən sevimliləri camaatla daha mehriban olanları və onların ehtiyaclarının ödənilməsi naminə daha çox çalışanlarıdır». (əl-Kafi, c.2, səh.199, hədis 10).

İmam Sadiq (ə): «Öz qardaşının ehtiyacını aradan götürmək yolunda addım atan kimsə Səfa ilə Mərvə arasında səy edən şəxs kimidir». (Tuhəful-uqul, səh.303).

İmam Sadiq (ə): «Hər kəs öz mömin qardaşının bir ehtiyacını ödəyərsə, Allah-Taala Qiyamət günü onun yüz min ehtiyacını ödəyər ki, onların da birincisi Cənnətdir». (əl-Kafi, c.2, səh.193, hədis 1).

İmam Sadiq (ə): «Möminin ehtiyacını ödəmək, hər birinə yüz min (dirhəm, ya dinar) xərclədiyən iyirmi həccdən Allah yanında daha sevimidir». (əl-Kafi, c.2, səh.193, hədis 4).

Ehtiyacları ödəməyə tələsmək

İmam Səccad (ə): «Hər kəs öz ehtiyac əlini mənə tərəf uzadan zaman, onun ehtiyacını və çətinliyini aradan götürməyə

tələsərəm. Çünki qorxuram iş işdən keçə və mənim köməyimin artıq ona heç bir faydası olmaya». (Uyuni əxbəri Riza (ə) c.2 səh.179, hədis 2)

Borc almaq (səh. 332)

Borc

Allahın Peyğəmbəri (s): “Borc almaqdan çəkinin ki, o, gecənin qəmi və günün zəlilliyidir” (Biharul-Ənvar, c.103, səh. 141, hədis 4).

İmam Əli (ə) : “Çox borclu olmaq doğru danışanı yalançı və sözübütöv adamı sözündən çıxan edər” (Gurərul-Hikəm, hədis 7105).

İmam Sadiq (ə): “Az borc götürün, az borclu olmaq ömrü uzadar” (Biharul-Ənvar, c.103, səh.145, hədis 21).

Ehtiyac olan yerdə borc almaq olar

İmam Kazım (ə): Özünün və ailəsinin təminatı üçün halal ruzi dalınca gedən şəxs Allah yolunda cihad edən kəs (mücahid) kimidir. Əgər bir qazanc əldə edə bilməsə, Allaha və Onun peyğəmbərinə ümid edərək borc götürsün və ailəsinin yeməyini təmin etsin” (əl-Kafi, c.5, səh. 93, hədis 3)

Borcu (yazılı) qeyd etməyə həvəsləndirmək

Quran:

“Ey iman gətirənlər! Bir-birinizə müddətli borc verəndə onu (bir yerdə) yazın” (Bəqərə, ayə 282).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Bir neçə dəstə insanın, o cümlədən, bir kəsə müddətli borc verən, amma onu qeyd etməyən, ya bir neçə şahid götürməyən kəsin duası müstəcəb olmaz” (Biharul-Ənvar, c. 104, səh. 301, hədis 1).

Borcun ödəməyi yubadmağın qadağan olunması

Allahın Peyğəmbəri (s): “Əgər bir şəxs öz borcunu ödəməyə imkanı olduğu halda, bu ödənişi yubadırsa, hər keçən gün (zorla) bac (xərac) yığanın günahı onunçün yazılır” (Biharul-Ənvar, c. 103, səh. 126, hədis 3).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İmkanlı şəxsin borcunu ödəməyi yubandırması zülmüdür” (Müstədrəkul-Vəsail, c.13, səh. 397, hədis 15713).

İmam Əli (ə): “Öz malında ən xəsis insanlar, öz abırlarında (tökməkdə) ən səxavətli olanlardır” (Gurərul-Hikəm, hədis 3190).

Riba (Sələm) (səh. 357-358).

Sələmdən çəkəndirmək

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah-taala sələm alana, sələm verənə, onu yazana (qeyd edənə) və onun şahidlərinə lənət etmişdir” (Ə mali, Şeyx Səduq, səh. 346, hədis 1).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Merac gecəsi elə bir xalqın üzərindən keçdim ki, onların ev böyüklüyündə və içində kənardan görünən ilanlar olan qarınları var idi. ” Soruşdum: “Ey Cəbrayıl! Bunlar kimlərdir? Dedi: “Bunlar sələm yeyənlərdir” (Kənzul-Ummal, hədis 31857).

İmam Baqir (ə): “Ən çirkin qazanc sələmdir” (əl-Kafi, c.5, səh.147, hədis 12).

İmam Sadiq (ə): “Sələm yeyən, yalnız şeytan onu dəli etdikdən sonra dünyadan köçər” (Təfsirul-Əyyaşi, c.1, səh. 152, hədis 503).

İmam Sadiq (ə) : “Bir dirhəm sələm, Allahın yanında yetmiş dəfə öz mərhəmətləri ilə Allahın hörmətli evi Kəbədə zina etməkdən daha ağır günahdır” (Nurus – Səqələyn, c.1, səh. 295, hədis 1177).

Sələmə qurşanmağın amilləri

İmam Əli (ə): “Ey insanlar! Əvvəl əhkam, sonra ticarət! Allaha and olsun, bu ümmətin arasında sələm qara daşın üzərində gəzən qarışqadan daha gözəgörünməzidir” (Biharul-Ənvar, c.103, səh. 117, hədis 16).

İmam Əli (ə): “Dinin hökmlərini bilmədən ticarət və qazancla məşğul olan özünü sələmin uçurumuna atmışdır” (Nəhcül-Bəlağə, hikmət 447).

Sələmi halal bilən sələmxor Allahla müharibəyə çıxmışdır

Quran:

“ Ey iman gətirənlər! Əgər möminsinizsə, sələmdən gələn gəliri tərk edin. Belə etməsəniz, Allaha və onun Peyğəmbərinə müharibə elan etmiş olarsınız. Əgər tövbə etsəniz, sərmayəniz (mayanız) sizindir. Beləliklə, nə siz zülm edərsiniz, nə də sizə zülm olunar” (Bəqərə, ayə 178, 279).

Hədis:

İmam Sadiq (ə) (bir kişinin sələm yeməklə məşğul olduğunu və bunun adını “Liba” (“Libya”-Ağuz”-ananın öz yeni dünyaya gələn körpəsinə verdiyi ilk süddür) qoyduğunu eşitdikdə buyurmuşdur): “Əgər Allah-taala məni ona hakim etsəydi, onun boynunu vurardım” (əl-Kafi, c.5, səh.147, hədis 11).

Ruzi (səh. 365-369)

Ruzi verən

Quran :

“Həqiqətən, ruzi verən də, yenilməz qüvvə sahibi də Allahdır” (Zariyat, ayə 58).

“Həqiqətən, Rəbbin istədiyi kəsin ruzisini artırır, ya azaldar. O, öz bəndələrinin halını bilən və görəndir” (İsra, ayə 30).

Hədis:

İmam Əli (ə) : “Ruzinin azalıb çoxalmasının ixtiyarı ruzi verən Allahdan başqa heç kəsin əlində deyil” (Gurərul-Hikəm, hədis 10838).

İmam Əli (ə): “Allah-taala ruziləri təyin etdi, bu zaman onları az, ya çox, gen-böl və sıx surətdə ədalətlə böldü ki, istədiyi kəsi ruzinin bolluğu və ya azlığı ilə imtahana çəksin və bunun vasitəsi ilə varlığının və kasıbın şükrünü səbrini aşkara çıxartsın ” (Nəhcül-Bəlağə, xütbə 91).

Ruziyə zəmanət verilməsi

Quran:

“Yer üzündə elə bir canlı yoxdur ki, onun ruzisi Allahın öhdəsində olmasın. Allah onun olduğu və qayıdacağı (öləcəyi) yeri bilir. Çünki bunların hamısı açıq-aydın kitabdadır (Lövhi-məhfuzdadır)” (Hud ayə 6).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Zəmanət verilmiş ruzini qazanmaqla məşğul olmağın səni Allahın vacib etdiyi əməlləri yerinə yetirməkdən saxlamasın. Çünki sənin qismətində nə varsa sənə çatacaqdır və qismətində olmayan şeyə sənin əlin yetməyəcək” (Biharul-Ənvar, c.77, səh. 187, hədis 10).

İmam Əli (ə): “Hər canlının öz ruzisi var” (Ə mali, Şeyx Səduq, səh. 264, hədis 9).

İmam Əli (ə) : “Bu qarğadır, o isə qartal, bu göyərçindir, o da dəvəquşu. Hər bir quşu adı ilə çağırıb və onun ruzisinə zəmanət verib” (Nəhcül-Bəlağə, xütbə 185).

İmam Əli (ə) : “İnsanlar Allahın çörəyini yeyənlərdir. Allah onların ruzisinə zəmanət vermiş və yeməklərini təyin etmişdir” (Nəhcül-Bəlağə, xütbə 91).

İmam Əli (ə) : “Ruzini axtarın. Çünki ruzi onu axtaran üçün zəmanət olunmuşdur” (Əl-İrşad, c.1, səh. 303).

İmam Əskəri (ə): “Zəmanət verilmiş ruzi səni vacib işlərdən çəkindirməsin” (Biharul-Ənvar, c.78, səh. 374, hədis 22).

Rüşvət (səh. 370)

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Rüşvət almaqdan çəkinin ki, həqiqətən o, xalis küfrdür. Rüşvətxor Cənnətin ətrini duymayacaqdır” (Biharul-Ənvar, c. 104, səh. 274, hədis 12).

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Allah rüşvət verənə, rüşvət alana və onların arasında vasitəçi olana lənət etsin” (Kənzul-Ummal, hədis 15080).

İmam Əli (ə) : “Sizdən qabaqkılar ona görə ölümə və pozğunluğa düçar oldular ki, xalqı öz haqlarından məhrum etmişdilər və insanlar (çarəsiz qalıb rüşvət verməklə) o haqqı alıblar. Onlar insanları batil əməllərə və əyintilərə vadar etdilər, insanlar da onların ardınca getdilər” (Nəhcül-Bəlağə, məktub 79).

İmam Əli (ə): “Siz bilirsiniz ki, müsəlmanların namusunun, canının, qənimətlərinin (mallarının), hökmlərinin Məsuliyyətini və idarəçiliyini öz öhdəsinə götürən şəxs xəsis olmamalı və qərar verərkən, mühakimə edərkən rüşvət almamalıdır. Çünki əks halda, o, hüquqları pozacaq və haqqı haqq sahibinə çatdırmayacaqdır” (Nəhcül-Bəlağə, xütbə 131).

İmam Əli (ə) (*“Çox yeyənlərdir” ayəsi haqda*): “Bunlar, din qardaşlarının çətinliklərini həll etdikdən sonra onun hədiyyəsini qəbul edənlərdir” (Biharul-Ənvar, c. 104, səh. 273, hədis 5).

İmam Sadiq (ə): “Mühakimədə rüşvət almaq Allaha küfr etməkdir” (əl-Kafi, c.8, səh. 409, hədis 2).

Zəkat (səh. 386-388)

Quran:

“ Onların mallarından sədəqə (zəkat) götür ki, bu vasitə ilə onları pak edəsən və onlara salam göndər ki, sənin salamın onlara sakitlik bəxş edir. Allah-taala eşidən və biləndir” (Tövbə, ayə 103).

“Namaz qılın, zəkat verin. Qabaqcadan özünüz üçün göndərdiyiniz əməlləri Allah yanında tapacaqsınız. Həqiqətən, Allah etdikləriniz bütün əməlləri görəndir” (Bəqərə, ayə 110).

Hədis:

İmam Sadiq (ə) : “Allah-taala (zikri əziz olsun) bu ümmətə zəkat kimi ağır bir şeyi vacib etməmişdir. Onların əksər hissəsi bundan qeyri şeyə görə məhv olmayacaqdır” (Ə mali Tusi, səh. 693, hədis 1474).

İmam Sadiq (ə): “ Zəkat verməyənin namazı faydasız olar və zəkat “verəni” (günahdan çəkinməyi) olmayanın zəkati qəbul olunmaz” (Mişkətul-Ənvar, səh. 46).

İmam Sadiq (ə) : “Zəkat varlıları sınamaq və möhtaclara kömək məqsədi ilə təyin olunub. Əgər insanlar öz mallarının zəkətını versəydilər bir nəfərdə olsun möhtac, yoxsul müsəlman qalmazdı və Allah-taalanın onun üçün vacib etdiyinin səbəbinə ehtiyacsız olardı. İnsanlar yalnız varlıların günahlarına görə yoxsul, möhtac, ac və çılpaq olublar” (Mən la yəhzurul-Fəqih, c.2, səh.8, hədis 1579).

Sərvətlərin artmasında zəkatin rolu

Allahın Peyğəmbəri (s) : “Allahdan sərvətinin artmasını istəsən, onun zəkətını ver” (Biharul-Ənvar, c.96, səh. 23, hədis 54).

İmam Əli (ə) : “Öz mallarınızı zəkat verməklə qoruyun” (Biharul-Ənvar, c.78, səh. 60, hədis 138).

İmam Həsən (ə) : “Zəkat heç vaxt sərvəti azaltmaz” (Biharul-Ənvar, c.96, səh 23, hədis 56).

İmam Baqir (ə): “Allahın Rəsulunun (s) kitabında belə yazıldığını gördük : “İnsanlar zəkat verməyi tərk edən zaman, torpaq özünün hər növ tarlalarından, meyvələrindən, mədənlərindən bərəkətini gizlədər” (əl-Kafi, c.2, səh. 374, hədis 2).

İmam Kazım (ə): “Allah-taala zəkati yoxsulların qüvvəsinin təmini və sizin sərvətinizin artması məqsədilə təyin etmişdir (əl-Kafi, c.3, səh. 498, hədis 8).

İmam Rza (ə): “Zəkat verilməyən zaman heyvanlar ölümə düçar olurlar” (Biharul-Ənvar, c.73, səh. 373, hədis 8).

Zəkat verməyən şəxs

İmam Baqir (ə) : “Allah-taala Qiyamət günü zəkat verməyən şəxsin sərvətini alovlu və ikihürgüclü əfi ilana döndərər. Həmin şəxsi də onun halqasında yerləşdirər və sonra ilana deyirlər ki, “Bu şəxs dünyada sənə yapışdığı kimi, indi sən də onun ətrafını halqaya al. “Allah-taala buyurmuşdur: “Ehsanında xəsislik etdikləri şey tezliklə boyunduruq kimi boyunlarından asılacaqdır” (Biharul-Ənvar, c.96, səh.8, hədis 3).

İmam Sadıq (ə): “Zəkat verməyən şəxs ölüm vaxtı gələndə həyata qayıtmaq istəyər. Bunu isə Allah-taala buyurmuşdur: “Onların birinin ölüm anı çatanda deyər: “Ey Rəbbim! Əldən verdiyim şeylərin əvəzinə yaxşı iş görmək üçün məni geri qaytar” (Biharul-Ənvar, c.96, səh.21, hədis 50).

İmam Sadiq (ə): “Oğrular üç dəstədir: zəkat verməyən, qadınların mehriyyələrini (kəbinini) özünə halal bilənlər və borc alıb onu qaytarmamaq niyyətində olanlar” (Biharul-Ənvar, c.96, səh. 12, hədis 15).

İmam Sadiq (ə) : “Zəkatından bir qirat (Qirat –karat, qiymətli daşların 0,2 qrama bərabər çəki ölçüsü) verməyən hər bir müsəlmana de ki, istəyir yəhudi kimi, istərsə də xaçpərəst kimi ölsün” (Səvabul-Əmal, səh. 281, hədis 7).

Zəkat düşən şəxslər

Quran:

“Zəkat yalnız yoxsullara, miskinlərə, onu toplayıb paylayanlara, ürəkləri (İslama) təzə isinib –bağlananlara, qullara, borclulara, Allah yolunda və yolda qalanlara Allahın vacibəti kimi məxsusdur (Tövbə ayə 60).

Hədis:

İmam Sadiq (ə) (“Sədəqələr yalnız yoxsullar üçündür və... “ ayəsi barədə): “Yoxsul dilənmək əlini xalqa tərəf uzatmayan kimsədir. Miskinin vəziyyəti yoxsuldan daha pisdır, bəis isə vəziyyəti bunların hamısından çətin olandır” (əl-Kafi, c.3, səh. 501, hədis 16).

Hər şeyin zəkati var

İmam Əli (ə): “Qüdrətin zəkati insafdır” (Gurərul-Hikəm, hədis 5448).

İmam Əli (ə): “Gözəlliyin zəkati ismətdir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 5449).

İmam Əli (ə): “Varlının zəkati qonşularına yaxşılıq və sileyi-rəhm etməkdir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 5455).

İmam Əli (ə) : Sağlamlığın zəkati Allaha itaətdə çalışmaqdır” (Gurərul-Hikəm, hədis 5455).

İmam Sadiq (ə) : “Sənə oruc tutmağı tövsiyə edirəm. Çünki o bədənin zəkati” (Biharul-Ənvar, c.78, səh. 99, hədis 1).

İmam Sadiq (ə) : “Hər şeyin zəkati var. Elmin zəkati da onu öz əhlinə öyrətməkdir” (Biharul-Ənvar, c.78 , səh. 247, hədis 77).

İmam Sadiq (ə) : “Yaxşılıq nemətlərin zəkati”dır. Himayədarlıq məqam və mövqeyin zəkati, güzəşt isə qəlbin zəkati”dır. Əgər hər bir nemətin zəkatinı versən, həmin nemət yox olmaq təhlükəsindən amanda qalar” (Biharul-Ənvar, c.78, səh. 268, hədis 182).

Fitrə zəkati

İmam Əli (ə) : “Kim fitrə zəkati verərsə, bu əmələ görə, Allah-taala həmin şəxsin malından verdiyi zəkatin yerini doldurar” (Vəsailu Şiə, c.6, səh. 220, hədis 4).

İmam Sadiq (ə) : “Namaz peyğəmbərə (s) salam göndərməklə tamama yetdiyi kimi, orucun tamamlanmasının şərtlərindən biri zəkattır, yəni fitrədir. Belə ki, bir şəxs (Ramazan) ayının orucunu tutub, qəsdən fitrəni verməsə orucunun faydası olmaz” (Mən la Yəhzuruhul-Fəqih, səh. 183, səh. 2, hədis 2085).

Səxavət (səh.420-421).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Səxavət Allahın əzəmətli xislətidir” (Kənzul-Ummal, hədis 15962).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah-taala bütün vəlilərin təbiətinin xəmirini səxavətdən başqa bir şeylə yoğurmamışdır” (Kənzul-Ummal, hədis 16204).

İmam Əli (ə) : “Səxavət Allaha və insanlara yaxınlaşmağın səbəbidir” (Biharul-Ənvar, c.72, səh. 193, hədis 9).

İmam Əli (ə) : “Ağla kömək etmək üçün səxavətdən başqa bir şeydən imdad istənilməsin” (Biharul-Ənvar, c. 72, səh. 193, hədis 59).

İmam Əli (ə): “Səxavət müdrikliyin meyvəsi və qənaət şərafın dəlilidir” (Gurərul-Hikəm, hədis 2145).

İmam Əli (ə): “Səxavət məhəbbətin toxumunu səpər” (Gurərul-Hikəm, hədis 306).

İmam Əli (ə): “Səxavət məhəbbət gətirər, əxlaqı və xasiyyəti bəzəyər” (Gurərul-Hikəm, hədis 1600).

İmam Sadiq (ə): İmam Sadiq (ə) : “Səxavət peyğəmbərlərin əxlaqı keyfiyyətlərindən biri və imanın sütunudur. Səxavətli olmayan mömin yoxdur. Yalnız yəqinlik və ali hədəf sahibi səxavətli ola bilər. Çünki səxavət yəqinlik nurunun şüasıdır və buna görə hədəfi tanıyan şəxsə bəxşiş etmək asan olar” (Biharul-Ənvar, c.71, səh. 350, hədis 3).

İmam Sadiq (ə) : “Sizin ən yaxşılarınız səxavətliələriniz və ən pislələriniz xəsislərinizdir” (Biharul-Ənvar, c. 71, səh. 355, hədis 17).

Səxavətli

“əl-Kafi”: “Allah-taala Musaya (ə) vəhy etdi ki, Samirini öldürmə. Çünki o, səxavətliədir” (əl-Kafi, c.4, səh. 41, hədis 13).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Səxavətli şəxs Allaha yaxındır, insanlara yaxın və Cənnətə də yaxındır” (Biharul-Ənvar, c.73, səh. 308, hədis 37).

Allahın Peyğəmbəri (s): “ Səxavətlinin səhvindən keçin. Hər dəfə ayğı büdrəyən zaman Allah-taala onun əlindən tutar” (Kənzul-Ummal, hədis 16212).

İmam Sadiq (ə) : ”Günaha batmış səxavətli gənc Allah yanında xəsis əbid qocadan daha sevimlidir” (Biharul-Ənvar, c.73, səh. 307, hədis 34).

İmam Rza (ə): “Səxavətli şəxs insanların süfrəsindən yeyər ki, insanlar da onun süfrəsindən yesinlər. Amma xəsis insanların süfrəsindən yeməz ki, onlar da onun süfrəsindən yəməsinlər” (Biharul-Ənvar, c.71, səh. 352, hədis 8).

Səxavətin sərhəddi

Quran:

“Əlini boynuna bağlama (yəni xəsis olma) və tamamilə açıq saxlama ki, peşmançılıq və həsrət içində oturarsan (İsra, ayə 29).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “İnsanların ən səxavətlişi öz malının zəkatını verəndir” (Biharul-Ənvar, c.77, səh. 112, hədis 2).

İmam Əli (ə): “Səxavət öz malından bəxşiş, ehsan vermək və başqalarının sərvəti qarşısında zahidlik etməkdir” (Gurərul-Hikəm, hədis 1928).

İmam Sadiq (ə): “Kərəm və səxavət sahibi öz malını haqq yolunda xərcləyəndir” (Biharul-Ənvar, c.71, səh. 353, hədis 11).

İmam Sadiq (ə): “Səxavət bir kimsənin xahişi olmadan həyata keçər. Amma xahişdən sonra edilən səxavət utancaqlıqdan irəli gəlir və məzəmmətdən qaçmaq üçündür” (Biharul-Ənvar, c.71, səh. 357, hədis 21).

İmam Əskəri (s): “Səxavətin həddi var, əgər onu aşsalar ifrat olar” (Biharul-Ənvar, c.69, səh. 407, hədis 115).

Siyasət (səh. 452)

İmam Əli (ə): “Mülkin idarəçiliyi siyasətdir (Gurərul-Hikəm, hədis 17).

İmam Əli (ə): “Başda oturanların bəlası siyasətdə acizlikdir” (Gurərul-Hikəm, hədis 3931).

İmam Əli (ə): “Gözəl siyasət rəhbərliyin davamiyyətinə səbəb olar” (Gurərul-Hikəm, hədis, 4820).

İmam Əli (ə): “Gözəl siyasət xalqın möhkəmliyinin mənşəyidir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 4818).

İmam Əli (ə): “Yaxşı tədbir görmək və israfçılıqdan çəkinmək gözəl siyasətdir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 4821).

İmam Əli (ə): “Pis tədbir tökmək viran olmağın səbəbidir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 5571).

İmam Əli (ə): “Siyasətin meyarı ədalətdir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 9714).

İmam Əli (ə): “Mehribanlıq siyasətin başıdır”, (Gurərul-Hikəm, hədis 5266).

İmam Əli (ə): “Dözümlü olmaq siyasətin zinətidir” (Gurərul-Hikəm, hədis, 772)

Bazar (səh. 454)

Bazarın məzəmmət olunması

Allahın Peyğəmbəri: “Bazar bixəbərlik və qəflət sarayıdır. Kim bazarda bir təsbih desə, Allah-taala ona min-min savab yazar” (Kənzul-Ummal, hədis 9330).

İmam Əli (ə): -Haris Həmdaniyə yazdığı məktubdan- “Bazarlardan yığınaq yerlərindən çəkin ki, ora şeytanların toplandığı meydan, fitnə və azgınlıqların yarandığı yerdir” (Nəhcül Bəlağə, məktub 69)

İmam Baqir (ə): “Yer üzünün ən pis yerləri bazarlardır. Bazar şeytanın meydanıdır, sübh tezdən öz bayrağını orada sancıb taxtını qurar və övladlarını hər tərəfə peymanələri (mayələrin ölçü qabı) az verənlərə, ya tərəzini yüngül çəkənlərə və metrədə

oğurluq edənlərə, ya malını satmaq üçün yalana əl atana tərəf göndərər. O, öz övladlarına deyər: “Sizin atanız (İblis) hələ sağ olduğu bir halda atası (Həzrəti Adəm) ölmüş kişini aldatmağı sizə tövsiyə edirəm. İblis bazara girən birinci şəxsə daxil olar və bazarı tərk edən axırını şəxs ilə oradan çıxar” (Biharul-Ənvar, c.84, səh.11, hədis 87).

Dəymiş zərər və onun ödənilməsi (səh. 540)

Dəymiş zərəri ödəmək

Allahın Peyğəmbəri (s): “Əl, götürdüyü hər bir şeyin qaytarılmasına zamindir” (Mustədrəkul-Vəsail, c.17, səh. 88, hədis 20819).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Həkim xəstəni, baytar heyvanı müalicə edən zaman xəstənin yiyəsindən, yaxud da heyvanın sahibindən bəraətnamə və icazə almalıdır. Əks təqdirdə (mala və cana vurduğu zərərə, xəsarətə görə) onun qarşısında zamindir” (Mustədrəkul-Vəsail, c.14, səh. 37, hədis 16038).

İmam Sadiq (ə): “Kimsə muzzla bir işi görməkçün tutularsa, həmin işi zay etdiyi halda zamindir. Əmirəl-möminin (ə) fəhləni zamin bilirdi” (Mustədrəkul-Vəsail, c.14, səh. 37, hədis 16039).

İmam Sadiq (ə) (*öz ata-babalarından nəql edir*): “Sənətkarlar hər şeyi istər səhvən, istərsə də qəsdən xarab etsələr müəyyən qazanc müqabilində işləyirlərsə, zamindir” (Mustədrəkul-Vəsail, c.14, səh.31, hədis 16040).

Zamin durmağın və zəmanət verməyin qınanması

İmam Əli (ə): “Bir işin öhdəsindən gəlmirsənsə, zəmanət vermə” (*Gurərul-Hikəm, hədis 10178*).

İmam Sadiq (ə): “Kəfil (yəni bir şəxsin cavabdehliyini öz öhdəsinə götürmək və zamin durmaq) olmaq xəsərətdir, cərimədir, peşmançılıqdır” (*əl-Fəqih, c.3, səh. 97, hədis 3405*).

Ədalət (səh. 573-574)

Ədalətin dəyər-qiyəti

İmam Əli (ə): “Ədalət bütün varlığın onun üzərində qurulduğu bir bünövrədir” (*Mətəlibuş-Suul, səh. 61*).

İmam Əli (ə): “Pak olan Allah, ədaləti camaatın (həyatına) güc-qüvvə verəninə, haqqı tapdalamaqdan və günahlardan uzaq durmaq, İslamda asanlıq və açılış üçün bir vasitəyə çevirmişdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4789*).

İmam Əli (ə): “Ədalət camaatı ayaq üstə saxlayan və hökmranların zivəridir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1954*).

İmam Əli (ə): “Ədalət dövlətlərin sipəridir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1873*).

İmam Əli (ə): “İnsanların işi ədalətlə islah olar” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4215*).

İmam Əli, (ə): “Ədalətin səbəbinə bərəkət ikiqat artar” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4211*).

İmam Əli (ə): “Ədalət idarəçiliyin nizam-intizamıdır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 774*).

İmam Əli (ə): “Heç bir şey, şəhərləri ədalət qədər abad etməz” (*Gurərul-Hikəm, hədis 9543*).

İmam Əli (ə) (“*Ədalət üstündür, yoxsa səxavət?*” *sualına cavabından*): “Ədalət hər şeyi öz yerinə qoyur, səxavət xüsusi bir haldır (və məhdud sayda fərdlərə şamil olunur). Deməli, ədalət onların ən şərəfli və üstünüdür” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 437*)

Xanım Fatimeyi-Zəhra (ə): “Allah ədaləti qəlblərin rahatlığı üçün vacib buyurmuşdur” (*İləluş-Şəraye, səh. 248, hədis 2*).

İmam Sadiq (ə): “Ədalət susuz insanın çatdığı sudan daha şirindir” (*əl-Kafi, c.2, səh. 146, hədis 11*).

İmam Sadiq (ə): “Ədalət baldan şirin, kərədən yumşaq və müşkdən ətirlidir” (*əl-Kafi, c.2, səh. 147, hədis 15*).

Ədalətli insanın xüsusiyyətləri

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim camaata qarşı rəftarında onlara zülm etməsə, onlarla söhbət edəndə yalan danışmasa, vəd verdikdə vədinə xilaf çıxmasa insanlığı kamil, ədaləti aşkar, dostluğu vacib və qeybəti haramdır” (*əl-Xisal, səh. 207, hədis 28*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Adil o şəxsidir ki, özü ilə necə rəftar edilməsini istəyirsə camaatla da o cür rəftar etsin” (*Kənzul-Fəvaid, c.2, səh. 162*).

İnsanların ən ədalətli

İmam Əli (ə): “İnsanların ən ədalətli qüdrətli ola-ola insafi gözləyənidir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 3242*).

İmam Əli (ə): “İnsanların ən ədalətli hamıdan daha haqlı qərar verəndir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 3014*).

İmam Əli (ə): “Ədalətin son zirvəsi insanın özü ilə ədalətli rəftar etməsidir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 6368*).

Bilik və nadanlıq (səh. 629-639).

Biliyin və bilikli olmağın dəyəri

Quran:

“De ki, bilənlərlə bilməyənlər eyni ola bilərmi?! Yalnız ağıl sahibləri ibrət alarlar” (*Zümər, ayə 9*).

“Allah iman gətirənlərin və elm bəxş edilmişlərin dərəcələrini yüksəldər. Allah əməllərinizdən agahdır” (*Mücadilə, ayə 11*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimin günahı birdir, nadanın günahı iki” (*Kənzul-Ummal, hədis 28784*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Bilikli olmaq bütün yaxşılıqların, nadanlıq isə bütün pisləklərin başıdır” (*Biharul-Ənvar, c.77, səh. 175, hədis 9*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Bilik qazanmaq hər bir müsəlmana vacibdir... Allaha sitayiş və itaət biliklə edilir. Qohumluq tellərinin qırılmaması, halalın haramdan ayırd edilməsi də biliklə mümkündür. Bilik əməlin rəhbəridir və əməl ona tabe olar. Xoşbəxtlərə elm ilham olunar, bədbəxtlərsə ondan məhrum qalarlar” (*Ə mali, Tusi, səh. 488, hədis 1069*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İnsanların ən dəyərlisi daha çox bilik sahibləri, insanların ən dəyərsizi isə daha az biliyi olanlardır” (*Ə mali Səduq, səh. 27, hədis 4*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İnsanların peyğəmbərlik dərəcəsinə ən yaxın olanları alimlər və döyüşçülərdir” (*əl-Muhəccətul-Bəyza, c.1, səh. 14*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qiyamət günündə alimlərin qələminin mürəkkəbi ilə şəhidlərin qanı ölçüləcək və qələmin mürəkkəbi şəhidlərin qanından daha ağır gələcək” (*əd-Durrul-Mənsur, c.3, səh. 423*).

İmam Əli (ə): “Fəzilətlərin başı bilikdir. Fəzilətlərin son nöqtəsi də bilikdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis (536+6379)*).

İmam Əli (ə): “Bilik öndə gedən, əməl çapar və nəfis isə palçıqlı minikdir” (*Tuhəful-Uqul, səh. 208*).

İmam Əli (ə): “Bilik ağılın çırağıdır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 536*).

İmam Əli (ə): “Bilik necə də gözəl yol göstərəndir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 837*).

İmam Əli (ə): “Bilik ailə şərəfətinin ən yüksək şərəfidir” (*Kənzul-Fəvaid, c.1, səh. 319*).

İmam Əli (ə): “Bilik möminin itmiş malıdır” (*Uyunu Əxbari Riza (ə), c.2, səh. 66, hədis 295*).

İmam Əli (ə): “Biliyin hörmətinə yalnız bu bəs edər ki, hətta onu yaxşı bilməyən də onu bilməsindən dəm vurur və onu elmi, bilikli kimi göstərəndə buna şad olar. Nadanlığın pis olmasına təkcə bu bəsdir ki, hətta nadan və elmdən bəhrəsi olmayan da ondan bezər” (*Munyətul-Murid, səh. 110*).

İmam Əli (ə): “Heç bir xəzinə elmdən daha xeyirli deyil”, (*əl-Kafi, c.8, səh. 19, hədis 4*).

İmam Əli (ə): “Heç bir şərəfət bilik kimi deyil”, (Nəhcül-Bəlağə, hikmət 113).

İmam Əli (ə): “ Hər bir qaba nəsə qoyduqda onun tutumu azalar. Yalnız biliyin qabına qoyulanlar artdıqca , onun tutumu da çoxlar” (Nəhcül-Bəlağə, hikmət 205).

İmam Əli (ə): “Allah bəndəsini alçaltmaq istədikdə onu elmdən bəhrəsiz qoyar” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 288*).

İmam Əli (ə): “Bilik həyatdır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 185*).

İmam Əli (ə): “Həqiqətən, bilik qəlblərin həyatı (mayası), kor gözlərin işığı və gücsüz bəndələrin gücüdür” (*Ə mali Səduq, səh. 493, hədis 1*).

İmam Əli (ə): “Kumeyl ibn Ziyadın əlindən tutaraq onu qəbristanlığa apardı. Çölə çatdıqda, dərindən bir ah çəkib ona buyurdu: “Ey Kumeyl! Bilik mal dövlətdən yaxşıdır. Çünki bilik səni qoruyur, ancaq var dövləti sən qorumalısan. Var dövlət xərcləndikcə azalar, ancaq bilik verilməklə çoxlar. Var –dövlətin verdiyi onun aradan getməsi ilə yox olar (*ictimai mövqe və hörmətini itirər*)” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 147*).

İmam Əli (ə): “Mal toplayanlar diri olsalar da ölüdürlər, elm əhli isə dünya durduqca yaşayacaqlar. Bədənləri aradan gedər, ancaq xatirələri qəlblərdə qalar” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 147*).

İmam Əli (ə): “Alim ölmüş olsa belə, sağdır. Nadan isə diri olsa da ölmüşdür” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1124(=1125)*).

İmam Baqir (ə): “Elmdən heç nəyi olmayan ürək, abadlaşdıranı olmayan xaraba ev kimidir” (*Ə mali, Tusi, səh. 543, hədis 1165*).

İmam Sadiq (ə): “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir” (*əl-Kafi, c.1, səh. 32, hədis 2*).

Elmin ibadətdən üstünlüyü

Allahın Peyğəmbəri (s): “Az elm çox ibadətdən yaxşıdır” (*əl-Muhcətul-Bəyza, c.1, səh. 22*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm və bilik qarışmış yuxu, nadanlıqla qılınan namazdan yaxşıdır” (*Munyətul-Murid, səh. 104*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimin abiddən üstünlüyü, günəşin ulduzlardan üstünlüyü kimidir. Abidin qeyri-abiddən üstünlüyü isə ayın ulduzlardan üstünlüyünə bənzər” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 19, hədis 49*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimin bir saat yatağına dirsəklənib öz elmini və işlərini nəzərdən keçirməsi, abidin yetmiş il ibadətindən yaxşıdır” (*Rovzətul-Vaizin, səh. 16*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alim abiddən 70 mərtəbə üstündür. Hər mərtəbə ilə digər mərtəbələr arasında at yetmiş il qaçar. Bu üstünlüyün səbəbi odur ki, şeytan insanların arasında bidət yaradar və alim bunu başa düşərək insanları ondan çəkindirər. Ancaq abidin başı öz ibadətində qarışar və bidəti nə başa düşər, nə də ona diqqət yetirər” (*Rovzətul-Vaizin, səh. 17*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Məhəmmədin canı əlində olana and olsun ki, bir alimin olmasının hər bir anı şeytan üçün min abiddən daha ağırdır. Çünki abid öz fikrində, alim isə başqalarının fikrindədir” (*Kənzul-Ummal, hədis 28908*).

İmam Baqir (ə): “Bir saatlıq elmi müzakirə, bir gecə ibadətdən daha yaxşıdır” (*əl-İxtisas, səh. 245*).

İmam Baqir (ə): “Öz elmindən bəhrələnən alim, yetmiş min abiddən daha yaxşıdır” (*əd-Dəvat, səh. 62, hədis 153*).

Alimin ölümü

Allahın Peyğəmbəri: “Alimin ölümü əvəzsiz müsibət və yeri doldurulmayacaq bir çatdır. O, qürub edən bir ulduzdur. Bir qəbilənin ölümü (ölümünə dözmək) bir alimin ölümündən daha asandır” (*Kənzul-Ummal, hədis 28858*).

Alimin üzünə baxmaq ibadətdir.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimin üzünə məhəbbətli nəzərlərlə baxmaq ibadətdir” (*Nəvadirur-Ravəndi, səh. 11*).

İmam Sadiq (ə) (*Peyğəmbərin (s) “Alimlərin üzünə baxmaq ibadətdir” sözü barədə suala cavabından*): “Məqsəd o alimdir ki, üzünə baxdıqda, axirət yadına düşsün. Bunun əksi olanın üzünə baxmaq fitnə (azgınlıq) yaradar” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 84*).

Elm öyrənməyə təşviq etmək

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm öyrənin, hətta Çində olsa belə, Çünki elm öyrənmək hər bir müsəlmana vacibdir” (*Kənzul-Ummal, hədis 28697(=28698)*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm öyrənmək hər bir müsəlmana vacibdir. Bilin ki, Allah elmin ardınca düşənləri sevər” (*əl-Kafi, c.1, səh.30, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Hər kim bir saat elm öyrənməyin çətinliyinə səbr etməsə həmişəlik nadanlığın çətinliyində qalacaq” (*Əvali Lali, c.1, səh. 285, hədis 1354*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İki qarınqulu heç vaxt doymaz: elm axtaran və dünya axtaran” (*Kənzul-Ummal, hədis 28932(=28933)*).

İmam Sadiq (ə): “Əgər camaat elmin nə qədər xeyirli olduğunu bilməsəydi, mütləq hər an onu axtarmaqla məşğul olardı. Hətta onun yolunda qan tökməli və dənizin dərinliklərinə baş vurmali olsalar belə” (*Ə vali Lali, c.4, səh. 61, hədis 9*).

Elm axtaran

Allahın Peyğəmbəri (s): “Nadanlar arasında elm axtaran şəxs ölümlər arasında diri insan kimidir” (*Kənzul-Ummal, hədis 28726*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm axtaranı elm öyrəndiyi vaxt ölüm haqlayarsa o, şəhid olmuşdur” (*ət-Tərgib vət-Tərhib, c.1, səh. 97, hədis 16*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim elm öyrənmək üçün bayıra çıxarsa, qayıdana qədər Allah yolunda addımlamış olar” (*Kənzul-Ummal, hədis 28702*)

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm dalınca düşən, gündüzlər oruc tutub gecəni ibadətə keçirən kimidir. Kimsə bir fəsil elm öyrənsə, onunçun Əbu-qeys dağının qızıl olması və onu Allah yolunda verməsindən daha yaxşıdır” (*Munyətul-Murid, səh. 100*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim elm dalınca düşərsə, Allah onun ruzisini öhdəsinə götürər” (*Kənzul-Ummal, hədis 28701*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm axtaran, rəhmət axtarar. Elm arxasınca düşmək, İslamın dirəyidir və mükafatını peyğəmbərlər verərlər” (*Kənzul-Ummal, hədis 28729*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Mələklər öz qanadlarını elm axtaran üçün açar və onun bağışlanmasını dilərlər” (*Kənzul-Ummal, hədis 28745*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim elm axtarmaq üçün yol qət edərsə, Allah onu cənnətə açılan yola hərəkətləndirər” (*Ə mali, Səduq, səh. 58, hədis 9*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim elm axtararsa, cənnət onun arxasınca qaçar” (*Kənzul-Ummal, hədis 28842*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Bütün əşyalar, hətta dənizdəki balıqlar, yer üzündəki həşəratlar və sürünənlər, çölün yırtıcıları və gəmiricilərinin hamısı, elm axtaranın bağışlanmağını dilərlər” (*Ə mali, Mufid, səh.29, hədis 1*).

İmam Əli (ə): “Kim elm öyrənərkən ölümü çatarsa, onunla peyğəmbərlər arasında təkə bir dərəcə fərq olar” (*Məcməul-Bəyan, c.9, səh. 380*).

Öyrətmək.

Məsih (ə): “Hər kim bilsə, əməl etsə və öyrətsə böyük qeyb aləmində əzəmətilə tanınacaq” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 82*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Ən yaxşı sədəqə, insanın elm öyrənməsi və sonra onu qardaşına öyrətməsidir” (*Munyətul-Murid, səh.105*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah kimsəyə elm bəxş edərsə və o, bildiyi halda elmni gizlədərsə, qiyamət günündə oddan cilov vurulmuş halda Allahın yanına gətiriləcək” (*Ə mali, Tusi, səh. 377, hədis 808*).

İmam Əli (ə): “Allah alimləri təlimə və öyrətməyə təhkim etməmiş, cahillərdən öyrənmək haqda öhdəlik almadı” (Nəhcül-Bəlağə, hikmət 487).

İmam Əli (ə): “Elmdən başqa hər şey xərcləndikcə azalar” (*Gurərul-Hikəm, hədis 6888*).

İmam Baqir (ə): “Hər kim doğru yolun bir fəslini öyrədərsə, bu onunçun doğru yola əməl edənin mükafatı qədərdir. Əməl edənlərin də mükafatından heç nə azalmaz” (*Tuhəful-Uqul, səh. 297*).

İmam Sadiq (ə): “Hər şeyin zəkəti var. Elmin zəkəti da onu əhlinə öyrətməkdir” (*Tuhəful-Uqul, səh. 364*).

Müəllimin dəyər-qiyəti

“Tənbihul Xəvatir”: Allah-taala Musaya vəhy edərək buyurdu: “Ya Musa! Yaxşı şeyləri öyrən və onları camaata da öyrət. Çünki mən müəllimlərin və öyrənənlərin qəbirlərini işıqlandıracağam ki, öz yerlərində vəhşət və tənhalıq hiss etməsinlər” (*Tənbihul-Xəvatir, c.2, səh. 212*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Sizə, bağışlayanların ən mərhəmətlisindən xəbər verimmi? Allah bağışlayanların ən mərhəmətlisidir. Mən Adəm övladlarının bağışlayanlarının ən mərhəmətlisiyəm. Məndən sonra sizlərin ən mərhəmətlisi, elm öyrədən və bu yolla elmi yayılan kimsədir. O, qiyamət günündə təkbaşına sanki bir ümmət və eləcə də Allah yolunda öldürülmək üçün canından keçən kimsətək dirildiləcək” (*ət-Tərgib vət-Tərhib, c. 1, səh. 119, hədis 5*).

İmam Baqir (ə): “Yerdəki heyvanlar, dənizdəki balıqlar, Allahın göyləri və yerində olan irili-xırdalı hər bir varlıq yaxşı

işləri öyrədənin bağışlanmasını diləyər” (*Səvabul-Ə mal, səh. 159, hədis 1*).

Müəllim seçmək.

Məsih (ə): Haqqı batil əhlindən öyrənin və haqq əhlindən öyrənməyin. Sözü ölçüb-biçib danışın” (*Əl-Məhasin, c.1, səh. 359, hədis 769*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elm dindir. Namaz dindir. Ona görə də baxın ki, elmi kimdən öyrənirsiniz” (*Kənzul-Ummal, hədis 28666*).

İmam Əli (ə): “Hikmət hər kim sizin üçün gətirsə, ondan öyrənin. Nə dediyinə fikir ver, kimin dediyinə baxma” (*Gurərul-Hikəm, hədis 5048*).

İmam Baqir (ə): “Elmi rəbbanı alimdən qeyrisindən əldə etmək (və ya rəbbanı alimdən başqasından öyrənmək) olmaz. Bu alimi ağılla tanımaq olar” (*Mustədrəkul-Vəsail, c.11, səh. 258, hədis 12926*).

Alimi əziz tutmaq.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim alimin pişvazına çıxarsa, mənim pişvazıma çıxmışdır. Kim alimlə görüşə getsə, mənimlə görüşər. Kim alimlə oturub-durarsa, mənimlə əyləşmişdir. Hər kim mənimlə əyləşsə, mənim Allahımla əyləşmiş kimidir” (*Kənzul-Ummal. hədis 28883*).

İmam Əli (ə): Nə vaxt alim gördün, ona qulluq et” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4044*).

İmam Əli (ə): “Alimə hörmət edən, Allaha hörmət etmişdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 8704*).

Alimin riayət etməli olduğu məqamlar.

Xızır (ə) (Musaya xitabən): “Ya Musa! Əgər elm istəyirsənsə, özünü onu öyrənməyə həsr et. Çünki elm bütün vaxtını onu öyrənməyə sərf edənindir” (*Kənzul-Ummal, hədis 44176*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Onda on sifət yaranmamış insanın ağılı kamilləşməz.... Yaşadıqca elm öyrənməkdən yorulmasın” (*Tənbihul-Xəvatir, c.2, səh. 112*).

İmam Əli (ə): “Elm öyrənməkdə özünü çalışqan etmək, onu öyrənməkdən yorulmamaq və biliklərini çox sanmamaq elm öyrənənin boynunadır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 6198*).

İmam Əli (ə) : “Uzun müddət öyrənəndən qeyrisi, elm qazanmaz” (*Gurərul-Hikəm, hədis 10758*).

İmam Əli (ə): “Öyrəndikləri barədə çox düşünən , öz biliyini möhkəmləndirər və başa düşmədiklərini dərk edər” (*Gurərul-Hikəm, hədis 8917*).

Alimlərin dəyər-qiyəti

Allahın Peyğəmbəri (ə): “Alimlər Allahın xalq arasında əmanətləridir” (*Kənzul-Ummal, hədis 28685*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimlərin başqalarından üstünlüyü, peyğəmbərin öz ümməti üzərində olan üstünlüyü qədərdir” (*Kənzul-Ummal, hədis 28798*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim “mən aliməm” desə nadandır” (*Munyətul-Murid, səh. 137*).

İmam Əli (ə): “İmam Əli (ə): “Alimlər camaatın hakimləridir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 507*).

İmam Əli (ə): “Alim odur ki, elmdən doymasın və özünü doymuş kimi də göstərməsin” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1740*).

İmam Sadiq (ə): “Alim odur ki, elm öyrənməkdən yorulmasın” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1303*).

İmam Sadiq (ə): “Bizim şüə alimlərimiz, qarşı tərəfində iblis və divlərin olduğu sərhəddin keşikçiləridir və onların gücsüz şüələrimizə hücumunun, iblisin və ardıcılılarının onlara hakim kəsilməsinin qarşısını alırlar” (*əl-İhticac, c.1, səh.13, hədis 7*).

Elmin meyvəsi

Quran:

“İnsanların, heyvanların və davarların da müxtəlif rəhbəri vardır. Allahdan öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxarlar. Həqiqətən, Allah hər şeyə qalib olan və bağışlayandır” (*Fatir surəsi, ayə 28*).

Hədis:

İmam Əli (ə): “Elmin meyvəsi, ondan istifadə etməkdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4624*).

İmam Əli (ə): “Elmin meyvəsi itaətdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 4600*).

İmam Əli (ə): “Elmin meyvəsi, əməli (Allah üçün) saflaşdırmaqdır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1303*).

İmam Sadıq(ə): (“*Misbahuş-Şəriyyə*” kitabında *qeyd edildiyinə görə*): “(Allahdan) Qorxu elmin mirası, bilik tanımağın işığı və imanın qəlbidir. İradəli olmayan alim deyil, elmin dolaşığı və mürəkkəb məsələlərində incəlikləri bilsə belə. Allah-taala buyurmuşdur: Allahın bəndələri arasında yalnız alimlər ondan qorxarlar” (“*Misbahuş-Şəriyyə*”, *səh. 365*).

Alimə yaraşan sifətlər.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kimsə başa düşməyib əməl etsə, onun dağıtmağı düzəltməyindən çox olar” (*əl-Məhasin, c.1, səh. 314, hədis 621*).

Allahın Peyğəmbəri: “Bilməyib anlamadan ibadət edən, dəyirman uzunqulağına bənzər” (*Kənzul-Ummal, hədis 28709*).

İmam Əli (ə): “Kim özünü xalqın rəhbəri edərsə, başqalarını öyrətməzdən əvvəl özü öyrənməlidir. (Camaatı) Dili ilə tərbiyələndirməmiş, əməli və rəftarı ilə tərbiyə verməlidir. Özünə müəllim və tərbiyəçilik edən, camaata müəllim və tərbiyəçilik edəndən daha artıq hörmətə, ehtirama layiqdir” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 56, hədis 33*).

İmam Əli (ə): “Bildiklərini tətbiq etmək, sonra isə bilmədiklərini öyrənməyə getmək alimin üzərinə düşən işdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 6196*).

İmam Əli (ə): “Elm və əməl bir-biri ilə bağlıdır. Buna görə də bilən əməl etməli və əməl edən bilməlidir. Elm əməli səslər, əgər cavab versə qalar, yoxsa gedər” (*Nəhcül-Bələğə, hikmət 366*).

İmam Sadiq (ə): “Elm öyrətdikdə kobudluq və zorakılığa yol verməməli və kimsə ona elm öyrətmək istədikdə (bunu özünə) ayıb saymamalıdır” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 85*).

İmam Sadiq: “Kim bəsirətsiz iş görərsə, çöldə ilğımın ardınca hərəkət edən kimidir. O nə qədər tez gedərsə, bir o qədər uzaq düşər” (*Ə mali, Səduq, səh 343, hədis 18*).

Elmə əməl etməyə həvəsləndirmək.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Elmdə bir-birinizlə həmrəng olun. Çünki sizlərdən hər birinizin elminə xəyanəti, mala xəyanət etməkdən daha pisdir və qiyamət günündə Allah-taala sizdən bunun hesabını soracaqdır” (*Ə mali Tusi, səh. 126, hədis 198*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Alimlərin səyi başa düşməyə, nadanların səyi isə rəvayət etməyə yönəlib” (*Kənzul-Ummal, hədis 29337*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Cənnətdəkilərin bir dəstəsi, bir qrup cəhənnəm əhlinə baxaraq deyər: “Biz sizlərin tərbiyə və təlimlərinizin bərəkətindən cənnətə gəldik. Necə oldu ki, sizin özünüz cəhənnəmə düşdünüz? Deyərlər: Biz yaxşı işləri görməyi əmr etsək də, özümüz ona əməl etmədik” (*Məkarimul-Əxlaq, c.2, səh. 364, hədis 2661*).

İmam Əli (ə): “İnsanların elm öyrənməyə həvəsdən salan budur ki, çox az alimin bildiklərinə əməl etdiyini görürlər” (*Gurərul-Hikəm, hədis, 3895*).

İmam Əli (ə): “Dünya, yalnız elm olduğu yerlərdən başqa, başdan-başa nadanlıqdır. Elmin də yalnız əməl olunan hissəsini çıxmaqla, qalan hamısı hüccətdir” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 29, hədis 9*).

İmam Əli (ə): “Elmsiz əməl ağır yük, əməlsiz elm isə azğınlıqdır” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1587, və 1588*).

İmam Əli (ə): “Abır-həyə etməyən alim və nadan mənim belimi qırdı. Çünki nadan öz ibadəti ilə camaatı aldadar, alim isə öz günah əməli ilə onları perik salar” (*Munyətul-Murid, səh. 181*).

İmam Əli (ə): “Bir xəbər eşitdikdə onu həyata keçirmək barədə fikirləşin, onu nəql etməyi düşünməyin. Çünki elmi nəql edənlər çox, onu tətbiq edənlər azdır” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 98*).

Alimin cəzalandırılmasında tələbkarlıq

Allahın Peyğəmbəri (s): “Cəhənnəmdəkilər əməlsiz alimin iylənmiş qoxusundan əziyyət çəkərlər” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 34, hədis 30*).

İmam Əli (ə): “Allah yanında bilənlərlə bilməyənlərin cəzası eyni deyil. Allah bizi və sizləri malik olduğumuz elmdən faydalandırır və onu özü üçün saflaşdırır. Həqiqətən, O, eşidən və (duanı) qəbul edəndir” (*əl-İrşad, c.1, səh. 230*).

İmam Əli (ə): “Alimin büdrəməsi, sərnəşinlərini batıran və özü də qərq olan gəminin sınması kimidir” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 58, hədis 39*).

İmam Sadiq (ə): “Alimin bir günahı bağışlanana kimi nadanın yetmiş günahı bağışlanar” (*Təfsirul-Qummi, c. 2, səh. 146*).

İmam Sadiq (ə): “İnsanlar arasında (günahkarlar) öz elmindən azacıq da olsa faydalanmayan alimin əzabı ən ağır olacaqdır” (*Biharul-Ənvar, c.2, səh. 37, hədis 53*).

İmam Sadiq (ə): (“*Misbahuş-Şəriyyə*” kitabında qeyd olunduğu kimi): “Allah-taala Davuda (ə) vəhy buyurdu: “Əməlsiz

alimə qarşı görüləcək ən yüngül iş, yetmiş daxili əzabdan şiddətli olacaqdır. Həmin əzab budur ki, məni anmağın şirinliyini onun qəlbindən çıxaracağam” (*Misbahuş-Şəriyyət, səh. 345*).

Əmək (1, səh. 645-649).

Əməyə həvəsləndirmək.

Quran:

“Mömin olub yaxşı işlər görən kişi və qadına xoş həyat nəşib edəcək və etdikləri yaxşı əməllərindən daha yaxşı olan mükafat verəcəyik” (*Nəhl, ayə 97*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Vəfat etmiş insana üç şey yoldaşlıq edər: ailəsi, var-dövləti və əməli. Bunlardan ikisi qayıdıb geri dönər, biri isə qalar. Ailəsi və var-dövləti qayıdar, əməli isə onunla qalar” (*Kənzul-Ummal, hədis 42761*).

İmam Əli (ə): “İş görün, onu başa çatdırın və gördüyünüz işdə möhkəm olun. Bu zaman dözümlü və təqvalı olun. Elə sizin axırınız da budur. Elə isə özünüzü axır aqibətinizə (cənnətə) çatdırın” (*Nəhcül-Bəlağə, xütbə 176*).

İmam Əli (ə): “Hər kimsə işini asta aparsa, əsil-nəsibi onu tələsik götürməz” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 23*).

İmam Əli (ə): “İş görmədən axirətə ümid bəsləyənlərdən olma... Belələri yaxşı əməl sahiblərini sevər, ancaq etdiklərini etməzlər. Günah edənləri düşmən bilsələr də özləri də onların

cərgəsindədir... Başqalarının öz günahlarından az olan günahlarına görə qorxu hissi keçirər, özləri üçünsə gördükləri işdən artıq mükafata ümid bəsləyərlər...İş (Yaxşı əməl) görməkdə əksiklik, mükafat diləməkdə israr edərlər.. Çox söz danışar, az iş görərlər” (*Nəhcül-Bələğə, hikmət 150*).

İmam Sadiq (ə): “Allah-taala hər kimsənin bir namazını qəbul edərsə, ona əzab verməz. Hər kimsənin bir yaxşı əməlini qəbul edərsə, ... ona əzab verməz” (*əl-Kafi, c.3, səh. 266, hədis 11*).

İmam Sadiq (ə) : “Az çalışın ki, daha çox nemət sahibi olasınız” (*Tənbihul-Xəvatir, c.2, səh. 183*).

İmam Hadı (ə): “İnsanların bu dünyada işi mal-dövlətlə, axirətdə isə əməlləri ilə olar” (*əd-Durrətul-Bahirə, səh. 41*).

İş və mükafat

Quran:

“Nə sizin, nə də kitab əhlinin arzusu ilə deyildir. Pislik edən şəxs onun cəzasını çəkəcək və o, Allahdan başqa nə dost və nə də bir imdada yetən tapacaqdır. Hər mömin kişi və ya qadın yaxşı iş görərsə, cənnətə daxil olar. Onlara xurma çərdəyinin arxası qədər də haqsızlıq edilməz” (*Nisa, ayə 123 və 124*).

Hədis :

Allahın Peyğəmbəri (s): “Tikan kolundan üzüm dərilmədiyi kimi, pis iş görənlər də yaxşı əməl sahiblərinin yerini tutmazlar. Belə isə hansı yolla istəyirsinizsə gedin. Çünki hansı yolla getsəniz, onun əhli ilə üzləşərsiniz” (*Kənzul-Ummal, hədis 43676*).

İşin icrasına nəzarət.

İmam Əli (ə): “İşlərin gedişatını izləyin. Çünki Allah-taala möminlərin işi üçün ölümdən qeyri bir sonluq qoymamışdır” (*Mustədrəkul-vəsail, c.1, səh. 130, hədis 177*).

İmam Əli (ə): “Davamlı olaraq gördüyün (yaxşı) iş , səni yoran çox işdən daha ümidvericidir” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 278*).

İmam Baqir (ə) : “Davamlı olaraq görülən iş azacıq olsa belə, onun qədər heç nə Allah yanında daha əziz deyildir” (*əl-Kafi, c.2, səh.82, hədis 3*).

İmam Sadiq (ə): “Hər kimsə bir işi görməyə başlayarsa, onu bir ilə qədər davam etdirməlidir. Sonra əgər istəyərsə, başqa işlə məşğul olmalıdır. Çünki Allah-taalanın istədiyini təyin etdiyi Qədr gecəsi həmin bir ildədir” (*əl-Kafi, c.2, səh. 82, hədis 1*).

İşlərin ən üstünü

Allahın Peyğəmbəri (s): “İşlərin ən üstünü, onların ən çətinidir” (*Biharul-Ənvar, c.70, səh. 191*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İşlərin ən üstünü, az olmuş olsa belə ən davamlı olanıdır” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 63*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah dərğahında işləri ən sevimlisi, möminə bəxş etdiyin sevinc, aclığını aradan götürməyin və qəm-qüssəni dağıtmağınadır” (*əl-Kafi, c.2, səh. 191, hədis 11*).

İmam Əli (ə): “İşlərin ən üstünü, nəfsini onu görməyə məcbur etdiyin işdir” (*Biharul-Ənvar, c.78, səh. 69, hədis 20*).

İmam Əli (ə) : “Ən üstün iş , Allah naminə görülən işdir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 2958*).

İmam Əli (ə) : “Ən üstün iş, haqqa sadıq qalmaqdır”
(*Gurərul-Hikəm, hədis 2958*).

İmam Sadiq (ə) (*İşlərin ən üstünü barədə suala cavabından*):
“Vaxtında qılınan namaz, ata-anaya edilən yaxşılıq və Allah yolunda edilən cihad” (*Gurərul-Hikəm, hədis 3322*).

Yoxsulluq (1, səh. 710-715)

Yoxsulluğun pislənməsi.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsulluq küfrə gedib çıxmağa yaxındır” (*əl-Kafi, c.2, səh. 307, hədis 4*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İlahi! Mən, küfrdən və yoxsulluqdan Sənə pənah aparıram”. Bir kişi dedi: “Bu ikisi eynidirmi?” Buyurdu: “Bəli” (*Kənzul-Ummal, hədis 16687*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Əgər Allahımın rəhməti mənim ümmətimin yoxsullarının üstündə olmasaydı, yoxsulluğun küfrə keçməsinə az qalardı” (*Cəmaeul-Əxbar, səh. 300, hədis 817*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kasıbçılıq hər iki dünyada üz qaralığıdır (səbəbkarıdır)” (*Əvali Lali, c.1, səh. 40, hədis 41*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsulluq öldürülməkdən daha pis və daha ağırdır” (*Cəmaeul-Əxbar, səh. 299, hədis 816*).

İmam Əli (ə) :” Yoxsulluq böyük ölümdür” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 163*).

İmam Əli (ə) : “Yoxsulluq zirək adamın ağzını da öz dəlilini demək üçün yumur. Kasıb insan, öz şəhərində də qəribtir” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 3*).

İmam Əli (ə) (*Öz övladı Həsənə (ə)*): “Öz gündəlik çörəyi üçün çalışanı danlama. Çünki özünü saxlamağa qüdrəti olmayanın xətası çox olar. Övladım! Yoxsul insan həqirdir. Sözüünü sayan yoxdur, yeri və məqamını isə tanıyan. Yoxsula, düzdən danışan da olsa yalançı deyrlər. Zahid və tərki dünyaya olsa, nadan adlandırırlar. Övladım, yoxsulluğa giriftar olan, dörd xislətə mübtəla olar: “Allaha yəqinlikdə süstlük, ağılı azalması, dinində kövrəklik, üzündə abır-həyanın azlığı. Belə isə, Allaha yoxsulluqdan pənah aparıram” (*Cameul-Əxbar, səh. 300, hədis 818*).

İmam Əli (ə) (*övladı Məhəmməd ibn Hənəfiyyəyə*): “Övladım! Mən səninçün yoxsulluq və imkansızlıqdan qorxuram. Onlardan Allaha pənah apar. Çünki yoxsulluq dinin azalmasına, ağılı məyusluğuna, kin və düşmənşçiliyə səbəb olar” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 319*).

İmam Əli (ə): “Yoxsul öz doğulduğu yerdə belə qəribtir” (*Nəhcül-Bəlağə, himət 56*).

Yoxsulluğun təqdir olunması.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsulluq mənim fəxrimdirdir və onunla iftixar edirəm” (*Biharul-Ənvar, c.72, səh.55, hədis 85*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsullar Allahın dostlarıdır” (*əl-Firdous, c.3, səh. 157, hədis 4424*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “İlahi! Məni möhtac saxla, möhtac öldür və möhtacların sırasında qəbirdən qaldır” (*Kənzul-Ummal, hədis 16669*).

İmam Əli (ə): “Yoxsulluq möminə atın üzündəki bəzəkdən daha çox yaraşandır” (*əl-Kafi, c.2, səh. 265, hədis 22*).

İmam Sadiq (ə): “Müsibətlər Allah tərəfindən olan hədiyyələrdir və yoxsulluq Allahın xəzinəsində saxlanılır (və onu hər kəsə vermir)” (*əl-Kafi, c.2, səh. 260, hədis 2*).

Yoxsulluğun varlıqdan üstünlüyünə dair hədislər.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsulluq rahatlıqdır, imkanlılıq isə çətinlik” (*Kənzul-Ummal, hədis 44144*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “(Yoxsulların) Haqqını və payını ödəyən və ya çətinlikdə başqalarına kömək edəndən başqa, (bütün hallarda) yoxsul olmaq imkanlı olmaqdan daha yaxşıdır” (*Biharul-Ənvar, c.72, səh. 56, hədis 86*).

İmam Əli (ə): “Yoxsulluğun ziyanı imkanlılığın məstliyindən (baş gicəllənməsindən) bəyəniləndir” (*Gurərul-Hikəm, hədis 5904*).

İmam Sadiq (ə): “Böyük Allahın Musayla (ə) münacatında deyilir: “Ey Musa! Nə vaxt yoxsulluğun sənə üz tutduğunu görsən, ona “ey əməli salehlərin geyimi, xoş gəlmisən!”, sərvətin sənə üz tutduğunu gördükdə isə “bu cəzası mənə tərəf tələsən günahdır (günaha görədir)” de” (*əl-Kafi, c.2, səh. 263, hədis 12*).

Məclisi (rizvanullah əleyh) bu haqda buyurur: “Bu barədə olan hədis və xəbərlərdən çıxan ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, yoxsulluq və var dövlətin hər biri öz növbəsində bir ilahi nemətidir. Allah-taala insanların kamilləşməsinə uyğun olaraq, onlara bu iki nemətdən birini verir. Bəndə isə, yoxsul, imkansız olan vaxtı dözümlü olmağa və hətta şükr etməyə borcludur. Allah ona mal və sərvət də versə şükr etməli və onun tələbinə uyğun hərəkət etməlidir. Əlbəttə, çox vaxt dözümlü yoxsulun savabı, şükr

edən imkanlının savabından çox olur. Ancaq onların məqamı bir-birindən fərqlənir və hər iki tərəf barədə ümumi hökm vermək olmaz. Aydındır ki, çatacaq qədər ruzi istənilmişdir. Peyğəmbər (s): bunu ailəsi üçün diləmişdir” (*Biharul-Ənvar*, c.72, səh. 31, hədis 26).

Rağib “Möfradat” kitabında yazır: “Fəqirlik dörd mənada işlənir.

Birincisi, **“zəruri ehtiyacın olması”**. Bu mənada insanlara, bütün varlıqlara dünyada mövcud olduqları müddətdə şamil olunur. “Ey camaat! Siz Allaha möhtacsınız. Heç nəyə möhtac olmayan Allah tərifə layiqdir” ayəsi, eləcə də, insan barədə olan “Biz onları xörək yeməyən cəsəd etmədik” ayəsi də bu mənada işlənmişdir” (*Fatir*, ayə 15).

İkinci: **“Kasıblıq”**. Bu ayələrdə yoxsulluq aşağıdakı mənada işlənmişdir: “(Bu sədəqələr) Allah yolunda çalışan və yer üzündə (yaşayış ehtiyacını ödəmək üçün) hərəkət edə bilməyən yoxsullar üçündür. Onlar özlərini o, qədər saxlayırlar ki, xəbərsiz insan onları dövlətli sayar” və “Sədəqələr, əslində möhtacları və ehtiyacı olanları üçündür” (*Tövbə*, ayə 60).

Üçüncü: “Nəfsin yoxsulluğu”. Bu hərislik və acgözlükdən ibarətdir. Həzrəti Peyğəmbərin (ə) “Yoxsulluq küfrə gedib çıxmağa yaxındır” hədisinin mənası da budur. Bunun müqabilində isə “imkanlılıq nəfsin zənginliyidir” hədisi dayanır. “Kim qənaət etməsə, mal-dövləti onu imkanlı və ehtiyacsız etməz” cümləsində də məqsəd həmin imkanlılıqdır.

Dördüncü: “Allaha olan ehtiyac və yoxsulluq”, Həzrəti Peyğəmbərin “İlahi, Özünə möhtac etməklə məni ehtiyacsız et və Sənə ehtiyacsız etməklə məni möhtac qoyma” hədisi də həmin mənaya toxunur. Eləcə də, “İlahi! Sənin mənə nazil etdiyən xeyrə və yaxşılığa möhtacam” ayəsi də bu mənada işlənmişdir” (*Qəsəs*, ayə 24; *Mufrədatu Əlfazul-Quran*, səh. 461).

Yoxsulluğun mənası

“Biharul-Ənvar”: İdrisin səhifələrində deyilir: “Məndən ehtiyacsız olanın qüdrəti olmaz. Mənə ehtiyacı olduğunu bildirən, yoxsul və imkansız olmaz” (*Biharul-Ənvar, c.95, səh. 462*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Ey camaat! ... Sizcə yoxsul kimdir?” Ərz etdilər: “Var dövləti olmayan kişi” Buyurdu: “Həqiqi kasıb odur ki, özündən sonra malı qalsa da, öz var-dövlətindən Allahın hesabına heç nə göndərməsin” (*Biharul-Ənvar, c.77, səh. 150, hədis 86*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsul, (əslində) qəlbi yoxsul olandır” (*Biharul-Ənvar, c.72, səh. 56, hədis 86*).

İmam Əli (ə): “Heç bir yoxsulluq nadanlıq qədər deyil” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 54*).

İmam Əli (ə): “Ən böyük yoxsulluq aqlın azlığıdır” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 38*).

İmam Əli (ə) (Ən ağır yoxsulluq nədir? sualına cavabından): -“İmanlı olduğdan sonra küfr” (*Biharul-Ənvar, c.77, səh. 377, hədis 1*).

İmam Əli (ə): “Nəfsin yoxsulluğu, ən pis yoxsulluqdur” (*Gurərul-Hikəm, hədis 6547*).

İmam Əli (ə): “(Əsl) İmkanlılıq və yoxsulluq, əməllər Allah dərgahına təqdim olunanda bilinər” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 452*).

İmam Əli (ə): “Cənnətin mövcud olduğuna görə yoxsul, cəhənnəmin var olduğuna görə isə varlı yoxdur” (*Tuhəful-uqul, səh. 216*).

İmam Həsən (ə): (*“Yoxsulluq nədir? sualına cavabından*):
Nəfsin hər bir şeyə tamah salması” (*Tuhəful-uqul, səh. 225*).

İmam Hadi (ə): “Yoxsulluq nəfsin doymamazlığı və böyük ümitsizlikdir” (*Biharul-Ənvar, c.78, səh. 368, hədis 3*).

Bəyənilən və qınanan yoxsulluq

İmam Sadiq (ə) (*Əbuzərdən nəql olunan “Üç şey var ki, camaat onlara nifrət edir, mən isə sevirəm: Mən ölümü, yoxsulluğu və bəlanı sevirəm” sözləri haqda suala cavabından*):
“Bu sözlər camaatın (Əbuzərin sözlərindən) başa düşdükləri kimi deyil. Onun məqsədi budur ki, Allaha ibadət yolunda ölməyi Allaha qarşı günahda yaşamaqdan, Allaha itaətdə yoxsulluğu Allaha qarşı günahla olan imkanlılıqdan və Allah yolunda bəlanı, xəstəliyi günahla bir olan sağlamlıqdan çox sevirəm” (*Məanil-Əxbar, səh. 165, hədis 1*).

İmam Sadiq (ə) : “Yoxsul olub bizimlə olmaq, varlı olub bizdən qeyriləri ilə olmaqdan yaxşıdır. Ölmək və bizimlə olmaq, sağ qalıb başqaları ilə olmaqdan yaxşıdır” (*əl-Xaric vəl-Cəraih, c.2, səh. 739, hədis 54*).

İmam Sadiq (ə): “Səni zülm etməkdən saxlayan var-dövlət, səni günaha çəkən yoxsulluqdan yaxşıdır” (*Mən la yəhzuruhul-fəqih, c.3, səh. 166, hədis 3614*).

İmam Sadiq (ə) : “Yoxsulluq qırmızın ölumdür”. Rəvayətçi deyir: “Əbu Abdullaha ərz etdim ki, (məqsədiniz) dinar və dirhəm yoxsulluğudur?” Buyurdu: Yox, (məqsədim) dini yoxsulluqdur” (*əl-Kafi, c.2, səh.266, hədis 2*).

Yoxsulluğun təhqir olunması.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kimsə mömin kişi və ya qadını kasıblığına, var dövlətinin azlığına görə xar sayıb təhqir etsə, Allah-taala qiyamət günündə onu (bu çirkin əməli ilə) qəbirdən çıxarıb sonra rüsvay edər” (*Biharul-Ənvar, c.72, səh. 44, hədis 52*).

İmam Əli (ə): “Öz yoxsul qardaşlarınızı təhqir etməyin. Çünki kim mömini həqir saysa, o, tövbə etməyincə Allah onların ikisini cənnətdə bir araya gətirməz” (*əl-Xisal, səh. 614, hədis 10*).

İmam Rza (ə): “Kim kasıb müsəlmanla qarşılaşdıqda ona varlı ilə görüşdükdə verdiyi salamdan fərqli salamlaşsa, qiyamət günündə Allah ondan qəzəbli halda görüşünə gələcək” (*Ə mali Sədud, səh. 359, hədis 5*).

Yoxsulluğu aradan götürən şeylər.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yaxın qohumlarla mehribanlıq ömrü uzadar və yoxsulluğu aradan götürər” (*Biharul-Ənvar, c.74, səh. 103, hədis 61*).

İmam Əli (ə): “Yoxsulluğa sədəqə və bəxşislə dərman edin” (*Gurərul-Hikəm, hədis 5156*).

İmam Baqir (ə): “Yaxşılıq etmək və sədəqə vermək yoxsulluğu aradan götürər” (*Biharul-Ənvar, c.74, səh. 81, hədis 83*).

İmam Sadqi (ə): “Mən mötədil (qənaətcil) olanın yoxsul olmayacağına zəmanət verirəm” (*əl-Xisal, səh.9, hədis 32*).

Yoxsulluq gətirənlər.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsulluqdan dəm vuran yoxsul olar” (*Biharul-Ənvar, c.76, səh. 316, hədis 6*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Əmanətə vafalılıq var-dövlət gətirər, (əmanətə) xəyanət isə yoxsulluğa çəkər” (*Biharul-Ənvar, c. 75, səh. 114, hədis 6*).

İmam Əli (ə): “Dünyanın çoxunu istəyən yoxsulluğa məhkumdur. Dünyadan üz döndərənlə rahatlıq dost olar” (*Tuhəful-Uqul, səh. 221*).

İmam Əli (ə): “Kim öz üzünə ehtiyacı (başqasından) istəmək qapısını açsa, Allah onun üzünə yoxsulluğun bir qapısını açar” (*Biharul-Ənvar, c.103, səh. 20, hədis 4*).

İmam Baqir (ə) (*Əbu Nemana buyurduqlarından*): -“Bizi camaatdan pul qazanmaq üçün bir vasitəyə çevirmə. Çünki bu işlə Allah sənə yoxsulluğunu daha da artırır” (*Biharul-Ənvar, c.78, səh. 184, hədis 11*).

İmam Sadiq (ə) (*əziz ata-babalarına istinadən*): “Kim Allahın fəzilətindən heç nə istəməsə, yoxsul olar” (*Biharul-Ənvar, c.76, səh. 316, hədis 6*).

İmam Sadiq (ə): “Övladına qarğayan ata oğluna yoxsulluq miras qoyar” (*Biharul-Ənvar, c.104, səh. 99, hədis 77*).

Yoxsulluğun zivəri.

Quran:

“(Bu sədəqələr) Allah yolunda çalışan və yer üzündə (yaşayış ehtiyacını ödəmək üçün) hərəkət edə bilməyən yoxsullar

üçündür. Onlar özlərini o qədər saxlayırlar ki, xəbərsiz insan onları dövlətli sayar. Onları üzlərindən tanıyarsan Camaatdan (bir şey) israrla istəməzlər” (*Bəqərə, ayə 273*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah yoxsulluğu bəndələrinin yanında əmanət qoymuşdur. Kim onu gizli saxlasa, Allah gecəni dirigözlü açıb oruc tutanın savabını ona əta edər” (*əl-Kafi, c.2, səh. 260, hədis 3*).

İmam Əli (ə): “Özünü saxlamaq (və güclü təbiət) yoxsulun zivəridir” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 68*).

İmam Sadiq (ə): “İşlərin ən çətini və zəhmətlişi yoxsulluğu gizli saxlamaqdır” (*Biharul-Ənvar, c.78, səh. 249, hədis 87*).

Yoxsulların xoş halına.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Xoş dözümlü yoxsulların halına, göylərin və yerin məlakutunu (müccəradat aləmini) görən onlardır” (*əl-Kafi, c.2, səh. 263, hədis 13*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Yoxsullar cənnət əhlinin padşahlarıdır. Bütün camaat cənnətə, cənnət isə yoxsullara müştəqdir” (*Biharul-Ənvar, c. 72, səh. 49, hədis 58*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Cənnətə gözücu baxdım. Gördüm ki, camaatının çoxu kasıblardır” (*Musnədu-İbn Hənbəl, c.1, səh.504, hədis 2086*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim öləndə özündən sonra bir dinar-dirhəm belə qoymasa, heç kəs ondan dövlətli (halda) cənnətə daxil olmaz” (*Biharul-Ənvar, c. 71, səh. 267, hədis 17*).

İmam Sadiq (ə): “Cənnətə daxil olan son peyğəmbər Süleymandır. Bunun səbəbi də ona verilmiş dünyadır” (*Biharul-Ənvar, səh.72, səh. 52, hədis 76*).

İmam Sadiq (ə) (*Məhəmməd Xəzzaza xitabən*): -“Bazara getmirsən? Satılan meyvələri, ürəyin istədiyini başqa şeyləri görmürsənmi? (Almağa gücün çatdırmı? Məhəmməd deyir ki,) Ərz etdim: “Nə üçün?” Buyurdu: “Bil ki, gördüyün və ancaq gücün çatmadığı hər bir şeydə sənin üçün bir savab var” (*Biharul-Ənvar, c.72, səh. 25, hədis 19*).

Borc vermək (1, səh.733-734).

Borc

Quran:

“Kimdir o kəs, Allaha yaxşılıqla borc versin ki, (nəticəsini) onun üçün ikiqat artırsın. Həm də ona gözəl bir mükafat olsun?” (*Hədid, ayə 11*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim (malı əlindən çıxdığına görə) qəmgin olana borc versə və onu geri almaqda güzəştəcil olsa, əməli yenidən başlamışdır (günahı silinmişdir). Allah onun hər dirhəminin müqabilində, ona cənnətdən (dirhəmlərindən) min qintar (yüz rətl) əta edər” (*Səvabul-Ə mal, səh. 341, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kimsə qardaşının ehtiyacı olarsa və o, borc verə biləcəyi halda bunu etməsə, Allah cənnəti ona haram edər” (*Ə mali, Səduq, səh. 350, hədis 1*).

İmam Əli (ə): “Kim Allaha təvəkkül etsə, Allah onun təminatını ödəyər. Kim Allahdan istəsə, Allah ona əta edər və kim

Allaha borc versə, Allah onu qaytarar. Kim Allaha şükr etsə, Allah ona mükafat edər” (*Nəhcül-Bəlağə, xütbə 90*).

İmam Əli (ə) (*Əziz övladı Həsənə (ə) tövsiyəsindən*): “Əgər elə bir kasıb görsən ki, sənin azuqəni qiyamət gününə qədər çiyinə çəkəcək və sabah həmin azuqəyə ehtiyacı olduqda sənə təhvil verəcək, eləsini qənimət bil, öz azuqəni onun çiyinə qoy. Nə qədər bacarırsansa bu azuqə yükünü ağırlaşdır. Çünki ola bilər ki, gələn dəfə onu axtaranda tapmayasan. İmkanlı olsan və kimsə səndən borc istəsə, onun vücudunu qənimət bil ki, kasıblığa düşəndə onu sənə qaytarsın” (*Nəhcül-Bəlağə, məktub 31*).

İmam Sadiq (ə): “Cənnətin qapısında yazılıb: “Borc (savabı) on yeddi qat, sədəqə on qatdır”. Səbəbi isə budur ki, borc ehtiyacı olandan qeyrisinə çatmaz, sədəqə isə ehtiyacı olmayana da çata bilər” (*Biharul-Ənvar, c. 103, səh. 138, hədis 2*).

İmam Sadiq (ə): “(Kimsəyə) Borc verməyi, həmin məbləğdə bəxşiş verməkdən daha çox sevirəm” (*Səvabul-Ə mal, səh. 167, hədis 4*).

İmkansız borcluya möhlət vermək.

Quran:

“Əgər (sizə borclu olan) imkansızdırsa, vəziyyəti yaxşılaşana qədər (ona) möhlət verin. Əgər həqiqətən də ödəməyə imkanı yoxdursa, bilmək istəyirsinizsə, onu bağışlamaq sizin üçün daha yaxşıdır” (*Bəqərə, ayə 280*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim kasıba möhlət verərsə, Allah ona Öz kölgəsində pənah verər” (*əl-Kafi, c.8, səh. 9, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s): Kim möminə borc verərsə və imkanlı olana qədər (borcu geri almaqda) səbr edərsə, borcu ona qayıdanadək onun malı zəkat hesab olunmaz, namazda mələklərlə olar” (*Səvabul-Ə mal, səh. 166, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim duasının müstəcəb və qəminin uzaqlaşmasını istəyirsə, kasıba möhlət versin” (*Kənzul-Ummal, hədis 15398*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qorxun kasıbın qarğıışından” (*Kənzul-Ummal, hədis 15424*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Sənə borcu olanın, imkanı olduğu halda borcunu ödəməyə bəhanə gətirməyi rəva olmadığı kimi, onun kasıb olduğunu bildiyin halda, sıxmağın da rəva deyil” (*Səvabul-Ə mal, səh. 167, hədis 5*).

İqtisadiyyat və mötədillik (1, səh.735-736)

İqtisadiyyat.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah-taalanın öz bəndələrindən razılığının əlaməti, onların padşahlarının ədalətliliyi və qiymətlərin ucuzluğudur. Allah-taalanın bəndələrinə qəzəbinin nişanəsi isə, onların padşahlarının zalımlığı və qiymətlərin bahalıdır” (*əl-Kafi, c.5, səh. 162, hədis 1*).

İmam Sadiq (ə): “Müsəlmanların və İslamın davamlılığının amillərindən biri də budur ki, vəsaitlər onun haqq və hüququnu tanıyan birisinin əlində olsun və onu xeyir işlərə sərf etsin. İslamın və müsəlmanların məhv olmasının bir səbəbi də budur ki, vəsaitlər onun haqqını dərk etməyənin əlinə keçər və ondan xeyir işlər üçün istifadə etməz” (*əl-Kafi, c.4, səh.25, hədis 1*).

İmam Sadiq (ə): “Qiymətlərin bahalığı əxlaqi pisləşdirər, əmanətə vəfəlalığı aradan götürər və müsəlman insanı darıxdırıb biqərar edər” (*əl-Kafi*, c.5, səh. 164, hədis 6).

Məişətdə mötədilliyin nəticəsi.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Xərclərdə mötədillik, yaşayışın yarısıdır” (*Kənzul-Ummal*, hədis 5434).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim mötədil olsa, Allah onu imkanlı edər” (*Tənbihul-Xəvatir*, c.1, səh. 167).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allah yanında heç bir xərc, mötədilliklə edilən xərc qədər əziz deyil” (*Biharul-Ənvar*, c. 76, səh. 269, hədis 17).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Mötədillik, gözəl yanaşma, düzgün və bəyənilmiş üslub peyğəmbərliyin iyirmidən artıq hissəsindən biridir” (*Tənbihul-Xəvatir*, c. 1, səh.167).

İmam Əli (ə): “Mötədillik həyatı təminatlı edər” (*Biharul-Ənvar*, c.78, səh. 10, hədis 67).

İmam Əli (ə): “Mötədillik az malı çoxaldar, israf isə çoxu yox edər” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 334, 335).

İmam Əli (ə): “Kim mötədilliklə həyat sürsə, yaşayış xərcləri yüngül olar” (*Biharul-Ənvar*, c. 71, səh.342, hədis 15).

İmam Əli (ə): “İsraf məhv olmağın və mötədillik isə imkanlığın səbəbidir” (*Biharul-Ənvar*, c.71, səh. 347, hədis 13).

İmam Kazım (ə): “Heç bir mötədil insan möhtac olmadı” (*əl-Xisal*, səh. 620, hədis 10).

İmam Əskəri (ə): “Mötədilliyin bir əndazəsi var, əgər ondan əhlsə xəsislik olar” (*əd-Durrətul-Bahirə, səh. 43*).

Qumar (1, səh. 754)

Qumar.

Quran:

“Ey iman gətirənlər! Şərab, qumar, bütlər (üçün qurbanlıq) və fal oxları murdar və şeytan əməli olan şeylərdir. Onlardan uzaq durun ki, bəlkə nicat tapasınız. Şübhəsiz ki, şeytan şərab və qumarla sizin aranızda düşmənçilik və kin salmaq, sızı Allahı yada salmaqdan və namazdan saxlamağa çalışır. Belə isə, bu işlərdən əl çəkəcəksinizmi” (*Maidə, ayə 90-91*).

Hədis:

“əl-Kafi”: “Həqiqətən, şərab və qumar...” ayəsi nazil olduqda Allahın Peyğəmbərindən qumar barədə soruşdular. Həzrət buyurdu: Udulub-uduzulan hər bir şey, hətta taxta nərd və qoz” . Ərz etdilər: “Ənsab nədir?” Buyurdu: “Allahları üçün kəsdikləri şeylərdir”. Ərz olunudu: “ Əzlam nədir?” Buyurdu: “Onların vəsitəsilə püşk atdıqlar oxlar” (*əl-Kafi, c.5, səh. 123, hədis 2*).

İmam Əli (ə): “İnsanı, Allahı yada salmaqdan qəflətdə saxlayan hər bir şey qumar sayılır” (*Ə mali Tusi, səh. 336, hədis 681*).

İmam Baqir (ə) (*Şahmat oynamaq haqda suala cavabında*): “Mömin, oynamaqdan qeyri işlərlə məşğuldur” (*əl-Xisal, səh. 26, hədis 92*).

İmam Sadiq (ə) (“*Mallarınızı öz aranızda narəva yeməyin*” ayəsi haqda buyurdu): “Qureyşilər öz ailələrini və mallarını qumara qoyurdular və Allah bu işi onlara qadağan etmişdir” (əl-Kafi, c.5, səh. 122, hədis 1).

Səkkuni: “İmam Sadiq uşaqların idub-uduzmaqla qazandıqları qozu yeməyi qadağan edərək buyurmuşdur. O, haramdır” (əl-Kafi, c.5, səh. 123, hədis 6).

Qənaət (1, səh. 755756).

Qənaət

“İddətud-Dai”: “Allah-taala Davuda vəhy buyurmuşdur: Mən var-dövləti qənaətdə qərar versəm də, camaat onu malın çoxluğunda axtarır. Buna görə də onu tapmırlar” (*İddətud-Dəai*, səh. 166; *Biharul-Ənvar*, c.78, səh. 453, hədis 21).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qənaət tükənməyən bir sərvətdir” (*Kənzul-Ummal*, hədis 7080).

İmam Əli (ə) (*Nəhl surəsinin 97-ci ayəsi haqda suala cavabından*): “Burada qənaət nəzərdə tutulur” (*Nəhcül-Bəlağə*, hikmət 229).

İmam Əli (ə): “İnsanların ən qənaətçili, onların ən çox şükr edənləridir. Onların nemətlərə ən naşükürü isə ən hərişləridir” (*Biharul-Ənvar*, c. 77, səh. 422, hədis 40).

İmam Əli (ə): “Var dövləti axtardım və onu qənaətdən qeyri bir şeydə tapmadım. Qənaətçil olun ki, var-dövlət sahibi olasınız” (*Biharul-Ənvar*, c. 69, səh. 399, hədis 91).

İmam Əli (ə): “Heç bir xəzinə qənaət qədər zəngin deyil” (*Nəhcül-Bəlağə*, hikmət 371).

İmam Həsən (ə): “Bil ki, qənaət və şadlığın mərdliyi bəxşişin comərdliyindən çoxdur” (*Biharul-Ənvar*, c.78, səh. 111, hədis 6).

Qənaətə səbəb olanlar.

İmam Əli (ə): “Qənaət, özünü saxlamağın və nəfsin izzətinin həddindən asıldır” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 6179).

İmam Əli (ə): “Ağıllı olan qənaətçil olar” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 7724).

İmam Sadiq (ə): “Özündən ən acız olanına bax, özündən imkanlısına baxma. Çünki bu səni qismətinə düşənlə kifayətləndirər” (*əl-Kafi*, c.8, səh. 244, hədis 338).

Qənaətin meyvəsi.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Sənə verilənə qane ol ki, sorğu-sualın yüngül keçsin” (*Biharul-Ənvar*, c.77, səh. 187, hədis 37).

İmam Əli (ə): “Özünü islah etmək üçün ən yaxşı köməkçi qənaətdir” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 3191).

İmam Əli (ə): “Qənaətçil olan qəmgin olmaz” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 7771).

İmam Əli (ə): “Başucalığı qənaətin hesabına əldə olunur” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 4244).

İmam Əli (ə) : “Ən gözəl həyatı, Allah-taalanın qənaətçillik verdiyi və pak, ləyaqətli həyat yoldaşı nəsib etdiyi bəndələri yaşayır” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 3295).

İmam Hüseyin (ə): “Qənaət canın rahatlığıdır” (*Biharul-Ənvar*, c. 78, səh. 128, hədis 11).

İmam Sadiq (ə): “Kim Allahın verdiyi az güzərana (və ruziyə) qane olsa, Allah onun az əməlinə şad olar” (*əl-Kafi*, c.2, səh. 138, hədis 3).

Aza qane olan.

İmam Əli (ə): “Kim az malına qane olmasa, çox malının da xeyrini görməz” (*Biharul-Ənvar*, c. 78, səh. 81, hədis 33).

İmam Sadiq (ə): “Allahın sənə qismət etdiyinə qane ol. Başqalarında olana göz dikmə. Əldə edə bilməyəcəyin şeyləri arzulama. Çünki qənaətcil olan tox olar. Qane olmayansa doymaz. Axirətinin bəhrəsini qənimət bil” (*əl-Kafi*, c. 8, səh. 243, hədis 337).

Qazanc (1, səh. 774-775).

Ən təmiz peşə.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Ən gözəl sənət elə tacirlikdir ki, söz danışanda yalan deməsinlər, onlara bir əmanət tapşırılarda xəyanət etməsinlər, vəd verdikdə vədlərinə xilaf çıxmasınlar, bir şeyi alanda onu pisləməsinlər, bir şeyi satanda onu tərifləyib təbliğ etməsinlər, borclu olduqda (pəz borcunu almaq üçün) təzyiqli göstərməsinlər” (*Kənzul-Ummal*, hədis 9340, 9341).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Müsəlmanın ən pak qazancı Allah yolunda atdığı oxdur” (*Kənzul-Ummal*, hədis 10516).

Əlinin zəhməti ilə qazanmağa təşviq.

Davud (ə) (*Bir pinəciylə rastlaşdıqda*): “Ey kişi! İşlə və ye. Çünki Allah işləyib çörək yeyəni sevər, yeyib işləməyəni isə sevməz” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 42*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Heç vaxt heç kim, əlinin zəhməti ilə olan yemək qədər ləzzətli heç nə yeməmişdir. Allahın Peyğəmbəri Davud öz əlinin zəhmətinin çörəyini yemişdir” (*Kənzul-Ummal, hədis 9223*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Ən yaxşı qazanc, öz işində sədaqətli olan fəhlənin qazancıdır” (*Camiul-əhadis, səh. 76*).

“Mən la yəhzəuhul fəqih”: “İmam Əli (ə) günortanın qızğın vaxtında ehtiyacı olmasa da, işləmək üçü evdən bayıra çıxardı. Səbəbi bu idi ki, Allahın onun halal ruzi qazanmaq üçün zəhmət çəkdiyini görməsini istəyirdi” (*Mən la yəhzuruhul-fəqih, c.3, səh. 163, hədis 3596*).

İmam Sadiq (ə): “Əmirəl-möminin öz əlinin zəhmətinin qazancı ilə min qulu alıb azad etmişdir” (*Təhzibul-əhkam, c.6, səh. 326, hədis 895*).

Fəzl ibn Əbiqürre: “Bağda işləyərkən İmam Sadiqin (ə) yanına gəldim və dedim: “Allah bizi sizə fəda etsin. İcazə verin, biz sizin üçün işləyək və ya qulluqçular işləsin”. Həzrət buyurdu: “Yox, mənə öz halıma buraxın. Çünki mənə öz əllərimlə işləyib zəhmətimlə hala ruzi qazanmağımı Allahın görməsini istəyirəm” (*Mən la yəhzuruhul-fəqih, c. 3, səh. 163, hədis 3595*).

Pislənmiş peşələr.

“Biharul-Ənvar”: “Bir kişi Allahın Peyğəmbərinə ərz etdi: “Mən bu övladıma savad vermişəm. İndi onu hansı sənətə qoyum?” Həzrət buyurdu: “Allah atana rəhmət etsin. Onu istədiyin

hər bir sənətə qoy, ancaq bu beş dəstəyə tapşırma: zərgər, qəssab, səyya, buğdasatan və qulsatan”.

Kişi dedi: “Ey Allahın Peyğəmbəri səyya kimidir?” Buyurdu: “Kəfən satandır və mənim ümmətimin ölümünü arzulayır. Ancaq, mən ümmətimin yeni doğulmuş hər körpəsini, günəşin üstünə şafəq saçdığı hər bir şeydən daha çox sevirəm. Zərgər isə mənim ümmətimi aldatmaq fikrində olar. Qəssab o qədər heyvan kəsər ki, qəlbində rəhm qalmaz. Buğdasatan, ümmətimin ərzağında möhtəklik edər. Əgər oğru kimi Allahın görüşünə getsə, bu qırx gün camaatın ərzağı ilə möhtəklik edən kimi getməkdən daha yaxşıdır. Qulsatana gəldikdə isə, Cəbrayıl (ə) mənim yanıma gəlib dedi: “Ey Məhəmməd! Sənin ümmətinin ən pisləri, insan alqı-satqısı ilə məşğul olanlardır” (*Biharul-Ənvar*, c. 103, səh. 77, hədis 1).

Var-dövlət (1, səh. 824-827).

Var-dövlət istəklərin mənşəyidir

Quran:

“Var-dövlət və övladlar, dünya həyatının zirvələridir. Əbədi qalan yaxşı əməllər, Rəbbinin yanında yaxşı və eləcə də ümid baxımından daha xeyirlidir” (*Kəf*, ayə 46).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Dinar və dirhəm sizdən əvvəlkiləri məhv etdi. Bu ikisi sizi də məhv edəndir” (*əl-Kəfi*, c.2, səh. 316, hədis 6).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Allahın lənətlədiyi şeytan dedi: Dövlətli adam bu üç haldan birində mənim əlimdən qurtara bilməz və gecə-gündüz bu üç şeylə onun yanına gedərəm: halal olmayan yolla var-dövlət qazanmaq, onu yersiz yerə xərcləmək və mal-dövləti onu sevdircəyəm və bunun nəticəsində onun haqq-hüququnu ödəməyəcək” (*ət-Tərgib vət-Tərgib*, c.4, səh. 182, hədis 68).

İmam Əli (ə): “Var-dövlət istəklərin mənbəyidir” (*Nəhcül-Bəlağə*, hikmət 58).

İmam Əli (ə): “Var-dövlət arzuları gücləndirər” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 577).

Mal sevgisinin nəticələri.

Quran:

“Mal-dövləti isə lap çox sevirsiniz” (*Fəcr*, ayə 20).

Məsih (ə): “Dünyapərəstlərin var-dövlətinə baxmayın. Çünki onların mal-dövlətinin parıltısı sizin imanınızın nurunu aparar” (*əl-Muhəccətul-Bəyza*, c.7, səh. 328).

İmam Əli (ə): “Mal gələcəyi korlayır, arzuları böyüdür” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 1472).

İmam Əli (ə): “Mal-dövlət sevgisi dini süst və yəqinliyi puç edər” (*Gurərul-Hikəm*, hədis 4876).

Halal malı sevmək.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Düzgün insan üçün düzgün mal necə də yaxşıdır” (*Tənbihul-Xəvatir, c.1, səh. 158*).

İmam Əli (ə): “Var-dövlət qürbətdə vətən, yoxsulluq isə vətəndə qürbətdir” (*Nəhcül-Bəlağə, hikmət 56*).

İmam Səccad (ə): “Maldan faydalanmaq (sərmayəni işə qoymaq) kamil mərdlikdir” (*əl-Kafi, c.1, səh. 20, hədis 12*).

İmam Sadiq (ə): “Halal yolla mal-dövlət toplamaq istəməyən insanda xeyir yoxdur ki, onun vasitəsilə abırını qoruyub saxlasın, borcunu ödəsin və yaxın qohumları ilə mehriban olsun” (*əl-Kafi, c.5, səh. 72, hədis 5*).

Çox var-dövlət

Quran:

“Daha çox olması ilə öyünmək, sizi işiniz qəbristanlığa düşənə qədər qəflətdə saxladı” (*Təkasur, ayə 1 və 2*).

“Qızıl-gümüşü xəzinə toplayıb onu Allah yolunda sərf etməyənlərə ağırlı bir əzabdan xəbər ver” (*Tövbə, ayə 34*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Mən sizinçün yoxsulluqdan qorxmuram. Əksinə, sizin çox istəməyinizdən və çox olmağa görə öyünməyinizdən narahatam” (*Kənzul-Ummal, hədis, 6139*).

İmam Əli (ə): “Var-dövlətin çoxluğu ürəkləri korlayar və günahlar yaradar” (*Gurərul-Hikəm, hədis 7109*).

İmam Hüseyinə (ə): “Var-dövlətin sənə malın olmasa, sən ona mal olacaqsan. Belə isə onu saxlama. Çünki o sənə

qalmayacaq. O səni yeməmiş, sən onu ye” (*əd-Durətul –Bahirə səh. 24*).

İmam Sadiq (ə): “Allahın hüccəti ona böyüməmiş, heç bir insanın sərvəti artmadı. Belə hüccəti özünüzdən uzaqlaşdırırsınızsa, bu işi görün”. Ərz olundu: “Nə ilə?” Buyurdu: “Mallarınızla öz qardaşlarınızın ehtiyaclarını ödəməklə” (*Əmali-Tusi, səh. 302, hədis 600*).

İmam Sadiq (ə): “Allah-taalanın Musaya (ə) pıçıldadıqlarından biri də bu olmuşdur: Heç kəsin sərvətinin çoxluğuna qibtə etmə. Çünki sərvətin çoxluğu günahların çoxluğuna səbəb olur. Belə ki, onlarla əlaqədar hüquqlar vacib olur” (*əl-Kafi, c.2, səh. 135, hədis 21*).

İmam Sadiq (ə): “Qəlbin rahatlığını axtardım və onu malın, sərvətin azlığında tapdım” (*Mustədrəkul-Vəsail, c.12, səh. 174, hədis 29*).

İmam Rza (ə): “Beş xislət olmadan mal-dövlət toplanılmaz: bərk xəsislik, uzun-uzadı arzular, qalib tamah, özünə baxmamaq və dünyanı axirətdən üstün tutmaq” (*əl-Xisal, səh. 282, hədis 29*).

Qeyri-düzgün yolla mal qazanan

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kim narəva yolla mal-dövlət qazansa, Allah onu yoxsul edər” (*Ə mali Tusi, səh. 182, hədis 3056*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Kimsənin haradan mal-dövlət qazanmaq barədə qorxusu olmasa, Allah onu haradan cəhənnəmə aparmağa qorxmaz” (*Biharul Ənvar, c.103, səh. 13, hədis 63*).

İmam Əli (ə): “Kim nahaq yolla mal qazanırsa, onları əcri olmayan yollarda xərcləyər” (*Tuhəful-Uqul, səh. 94*).

İmam Sadiq (ə): “Kim qeyri-halal yolla mal-dövlət qazansa, bənnalıq, gil və su ona hakim kəsilər” (*əl-Məhasin, c.2 səh. 445 hədis 2528*).

İmam Sadiq (ə): “Kim nahaq yolla mal axtararsa, onun qalanından məhrum olacaqdır” (*Tuhəful-Uqul, səh. 321*).

Var-dövlət odur ki, insanlara xeyri olsun.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Sənin var-dövlətində üç nəfər şərikdir: özün, tələf və məhv olma, varis. Belə isə bacarırsansa elə et ki, bunların ən acizi olmayasan” (*Kənzul-Ummal, hədis 16147*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Adam deyir: Mənim mülküm, mənim mülküm! Mənim malım, mənim malım! Ey binəva, mülk olanda və sən olmayanda sən haradaydın ? Sənin malın yalnız yediyin, işlətdiyin, geydiyin, köhnəltdiyin, sədəqə verdiyin və (axirət üçün) saxladığın, ona görə ya rəhmətə şamil edildiyin və ya cəzalanacağın qədərdir. Onda fikirləş ki, başqasının mal-dövlətini öz malından çox sevməyəsən” (*Biharul-Ənvar, c. 71, səh. 356, hədis 17*).

İmam Əli (ə): “Var-dövlət odur ki, camaata xeyri dəysin” (*Gurərul-Hikəm, hədis 508*).

İmam Əli (ə): “Mal və sərvət öz sahibini, onu bəxşiş və hədiyyə edənə qədər sevir. Nə vaxt xəsislik etsə, onu rüsvay edər” (*Gurərul-Hikəm, hədis 1838*).

Miras (1, səh. 922-923).

Miras.

Quran:

“Allah övladlarınızın haqqında sizə tövsiyə edərək buyurur ki: oğula, iki qız hissəsi qədər pay düşür. Əgər qızların sayı ikidən artıqdırsa, mirasın üçdə iki hissəsi onlara çatır. Əgər təkə bir qız olsa, mirasın yarısı onundur. (Vəfat edənin) Övladı olarsa, ata və anasının hər birinə mirasın altıda bir hissəsi verilir” (*Nisa, ayə 11*).

Həmçinin müraciət et: Nisa 7. 12. 23. 32. 127. 176; Məryəm 6; Nəml 16; Fəcr 19.

Hədis:

İmam Sadiq (ə) (*“Nə üçün oğlanın miras payı qızın miras payının iki misli qədərdir ?” sualının cavabında*): “Çünki qadına nə cihad vacibdir, nə ailənin dolanışığını təmin etmək və nə də (həddi-buluğa çatmamış qohumlarının ödəməli olduğu) diləyini ödəmək! Əksinə bunlar kişinin öhdəsinə qoyulub” (*əl-Kəfi, c.7, səh.85, hədis 3*).

İmam Rza (ə) (*həmin sualın cavabında*): “Qadınlara mirasdan Kişilərin payının yarısı qədər verilməsinin səbəbi budur ki, evlənəndə arvad (mehriyyə) alır, kişi isə (mehriyyə) verir. Bu səbəbdən də kişilərin payı artıq edilib. Kişilərin payının qadınların payından iki dəfə çox olmasının digər bir səbəbi də budur ki, arvad (bir şeyə) möhtac olsa da kişinin öhdəsindədir və kişi onun ehtiyacını ödəməyə, dolanışığını təmin etməyə görə məsuliyyət daşıyır. Lakin qadın nə kişinin məişətini təmin etməyə zamindir, nə də kişinin ehtiyacı olanda onun dolanışığını ödəməyə görə məsuliyyət daşıyır. Bu səbəblərdən Allah-taala kişilərin payını artırıb. Bu, Allah-taalanın kəlamıdır ki, “Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər. Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün

etməsi və kişilərin öz mallarından (qadınlar üçün) xərcləmələrinə görədir” (*Nisa, ayə 34; Uyunu Əxbarir Riza (ə), c.2, səh. 98, hədis 1*).

Varisliyə mane olan amillər.

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qatilə, (qətlə yetirdiyi şəxsdən) miras çatmır” (*əl-Kafi, c.7, səh. 141, hədis 5*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Zinadan olana nə kimsədən miras qalır, nə də ondan kimsəyə miras düşür” (*Kənzul-Ummal, hədis 30447*).

İmam Sadiq (ə): “Müsəlman, kafirə miras çatmasının qarşısını alır, amma (özünə) ondan irs çatır. Kafir isə, nə möminə mirasın qarşısını alır, nə də irs götürür” (*əl-Kafi, c.7, səh. 143, hədis 5*).

Tərəzi (1, səh. 927).

Əməl tərəzisi.

Quran:

“O gün əməllərin çəkilməsi haqqdır. Tərəziləri ağır gələnlər nicat tapanlardır. Tərəziləri yüngül gələnlər isə ayələrimizə haqsızlıq etdiklərindən özlərinə zərər edənlərdir” (*Əraf, ayə 8, 9*).

Həmçinin müraciət et: “Kəhf”, 105, “Muminun”, 102, 103; “Qairə” 6-11.

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qiyamət günü Allah (Həzrət) Adəmə buyuracaq: “Tərəzinin yanında dayan və onların əməllərindən sənə tərəf qalxanlara bax. Onlardan kimin yaxşılıqları pisliklərdən zərrə qədər ağır gəlsə, Cənnət onundur. Bu, Mənim onların heç birini nahaq yerə zülm səbəbindən Cəhənnəmə aparmadığımı bilməyin üçündür” (*Kənzul-Ummal, hədis 39768*).

İmam Baqir (ə): “Allah yaxşı işi dünya əhalisinə ağır edib, necə ki, (bu) onların qiyamət tərəzilərində də ağırdır. Həmçinin, Allah pisliliyi dünya əhalisinə yüngül edib, necə ki, o, onların qiyamət tərəzilərində də yüngüldür” (*əl-Kafi, c.2, səh. 143, hədis 10*).

İmam Sadiq (ə) (*dinsiz bir kişinin “məgər əməllər çəkilməyəcək ?” sualının cavabında buyurmuşdur*): “Xeyir, əməllər cism deyil, bəlkə o, əslində camaatın yerinə yetirdiyi işin sifətidir. Sonra (da ki,) bir şeyi çəkməyə onun sayını və çəkisini bilməyən şəxs möhtacdır. Lakin Allaha heç nə gizli deyil”.

Həm dinsiz kişi dedi: “Bəs mizan və tərəzinin mənası nədir? “Həzrət buyurdu: “Ədalət”

Kişi dedi: Bəs onda Allahın Öz kitabında buyurduğu “tərəziləri ağır gələn..” ayəsinin mənası nədir? Həzrət buyurdu: “Yəni əməli ağır gələn şəxs” (*əl-İhticac, c.2, səh. 247, hədis 223*)

Yetimin malını yeyənlər

Quran:

“ Yetimlərin mallarını zülmkarlıqla yeyənlər öz qarınlarına cəhənnəm odu atarlar və tezliklə (cəhənnəmdə) yanan alova daxil olurlar” (*Nisa, ayə 10*).

(*Bax, “Nisa”, 2, 6 : “Ə nam”, 152 və “İsra” 34-cü ayələr*).

Hədis:

Allahın Peyğəmbəri (s): “Xörəklərin ən pisi yetimin malını zülmkarlıqla yeməkdir” (*Ə mali Səduq, səh. 395, hədis 1*).

Allahın Peyğəmbəri (s): “Qiyamət günündə bir dəstə ağızlarından alov saça-saç qəbirlərindən çölə çıxarlar. Ərz olundu: Ey Allahın Peyğəmbəri (s), onlar kimlərdir? Buyurdu: Yetim malı yeyənlər” (*Təfsirul- Əyyaş, c.1, səh. 225, hədis 47*).

Fatimeyi Zəhra (ə) (öz nitqlərindən birində): “Allah yetimin malını yeməkdən çəkinməyi, zülm və haqsızlığın qarşısını almaqdan ötrü vacib buyurmuşdur” (*Biharul-Ənvar, c.79, səh. 268, hədis 7*).

1.1. Ədəbiyyat siyahısı

1. “Qurani-Kərim” (Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsi), (1993). Bakı: “Azərbaycan” n-tı, 368 s.
2. R.N.Aslanova, (2004). “İslam mədəniyyət sistemində fəlsəfi-tarixi aspekt “(avtoferat), Bakı: 77 s.
3. Z.M.Bünyadov , (1989). “Azərbaycan VII-XI əsrlərdə”, Bakı: “Azərnəşr”, 336 s.
4. İ.Əliyev, (1993). “Azərbaycan tarixi” (Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər), Bakı: “Elm”, 284 s.
5. İslam. Qısa məlumat kitabı, (1989). Bakı: ASE, 160 s.
6. Q.M.Kərimov, (1987). “Şəriət və onun sosial mahiyyəti” Bakı: “Azərnəşr”, 222 s.
7. M.X.Meybullayev, (2001). “İslam iqtisadiyyatı”. Bakı: “Ünsiyyət”, 669 s.
8. M.X.Meybullayev, (2002). “İqtisadi təlimlər tarixi”. Bakı: “Ünsiyyət”, 722 s.
9. Məhəmmədi Reyşəhri, (2009). “Mizanul-Hikmət” (xülasəsi) Peyğəmbər (s) və İmamları(ə)in mübarək hədisləri (ikinci nəşr). Bakı: “Nurlar”, 991 s.
10. S.S.Səməndərov, (2009). “Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi dünyagörüşün bəzi məsələlərinə dair”. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”, iqtisadiyyat seriyası, Bakı: №3, s. 95-100.
11. N.Vəlixanlı (1993) “Ərəb xilafəti və Azərbaycan” Bakı: Azərnəşr, 157 s.
12. Гумилев А.Н. (1990) ”Тысячелетие вокруг Каспия” Баку: 312 с. [A.N.Humilyov, “Xəzər sahilləri ətrafında min illik”, (1990) Bakı: 312 s.]
13. Рзаев А., (2000). ”История политических и правовых учений в Азербайджане”, (от истоков доXX века), Баку: 528 с. [A.Rzayev, “Azərbaycanda siyasi və hüquqi təlimlərin tarixi” (2000) başlanğıcdan XX əsrədək, Bakı: 528 s.]
14. Фараджев А.С., (1985). ”Зарождение и развитие экономической мысли в Азербайджане, в эпоху феодализма”

Баку: “ЭЛМ”, 228 s., [Ə.S.Fərəcov, “Azərbaycanda feodalizm dövründə iqtisadi fikrin yaranması və inkişafı, 1985 Bakı, Elm , 228 s.]

1.2. Ədəbiyyat siyahısı

1. “Həzrəti Əmir Əli İbn Əbu Talib, “Nəhcül-Bələğə”. Bakı: “Sabah”, 1994, 400 s.
2. “İslam qısa məlumat kitabı”. Bakı: ASE, 1989, 160 s.
3. Q.Kərimov, “Şəriət və onun sosial mahiyyəti”. Bakı: “Azərnəşr”, 1987, 222 s.
4. Qazi Hacı Mirəziz Seyidzadə, “Elmin qarısı”. Bakı: “Ozan”, 2007, 620 s.
5. Seyyid Səid Rəşadi, “İmam Əli və “Nəhcül-Bələğə əsəri”, “İmam Əli (Ə) və Nəhcül-Bələğə” konfransının materialları”, Bakı, 22 oktyabr, 2006-cı il, “Novruz”, 246 s.
6. Anri Masse. “İslam”. Bakı: ASE, 1992, 256 s.
7. Грюнебаум Г.Э., «Классический Ислам» Очерк истории 600-1258, М.: 1988, 216 с.
8. Жданов Н.В., Игнатенко А.А., «Ислам на пороге XXI века», М.: «Политиздат», 1989, 352 с.
9. Медведко Л.И., Германович А.В., «Именем Аллаха...», М.: «Политиздат», 1988, 255 с.

1.3. Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı: Elm, 1989, 212 s.
- 2.Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку: Эльм, 1981, 488 с.
- 3.Əbdülsəlimzadə Q.Y. Nizaülmülkün «Siyasətnamə» əsərində iqtisadi məsələlər. Bakı: Azərbaycan SSR EA-sının Xəbərləri, İqtisadiyyat, 1989, №3, s. 72-81.
- 4.Ализаде А.А. Единство взглядов Низм-аль-мулька Рашид-ад-дина, Мухаммед Нахчивани по некоторым

вопросом социально-экономического характера. Баку: «Известия АНАз.ССР», серия история, философия, права, 1976, №1, с. 54-62.

5.Фараджев А.С. Об экономических воззрениях Низам-Аль-Мулька, Низами Гянджеви, Насир-ад-дина Туси и Рашид-ад-дина, Баку: «Доклады АН Аз.ССР», 1957, т .XIII, №6, с 715-719.

1.4 Ədəbiyyat

1.Фараджев А.С. «Об экономических воззрениях Низам-аль Мулька, Низами Гянджеви, Насираддина Туси и Рашид-ад-дина» //Доклады АН Аз.ССР, 1957. –т. XII, №6, с.7-16;

2. Фараджев А.С. «Насираддин Туси о налогах феодального государства (XIII в)» //Ученые записки АГУ им.С.М.Кирова. Экономика, 1965, №2, с.3-7

3. Ə.A.Qəribov, “Nəsirəddin Tusi Dövlətin vergi siyasəti haqqında”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1996, №1-4, s. 225-237, s.228

1.5. Ədəbiyyat

1. Фазлуллах Рашидаддин «Джами-ат-таварих», Сборник летописей», Баку, 1957

2. Фараджев А.С., “Рашидаддин, Краткий очерк развития экономической мысли в средневековом Азербайджане (XI-XIV вв.)”, «Известия АН Азербайджанской ССР», 1952, №10

1.6 Ədəbiyyat

1. Məhəmmədi Reyşəhri, “Mizanul-Hikmət” (xülasəsi) Peyğəmbər (s) və İmamları (ə)ın mübarək hədisləri (ikinci nəşr), Bakı, “Nurlar”, 2009, (991 s),

2.1. Ədəbiyyat siyahısı

- 1. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani «Ərəb və fars sözləri lüğəti» (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün), Bakı-AzSSR EA nəşriyyatı, 1966, 1036 s.**
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (10 cilddə), Bakı 1978, II c., 592 s.
3. Yusif Vəzir Çəmənzəminli ,” Xarici siyasətimiz “, Bakı – “Azərənəşr”, 1993, 51 s.
4. Əli Bəy Hüseynzadə, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, Bakı, “Azərənəşr”, 1996, 253 s.
- 5. F.Köçərli, «Üzeyir Hacıbəyov və Azərbaycan mədəniyyəti», Azərbaycan SSR EA –nın Xəbərləri ,Tarix, fəlsəfə, hüququ seriyası, 1985, №3, s.3-12**
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, Bakı, “Azərənəşr”, 1992, I c., 470 s., s.277-280
- 7. Гаджибеков Узейр бекъ, «Русско-Татарский и Татарско-Русский словари, политических, юридических терминов (пособие для чтения татарских газет, книги для переводов из русских брошюр на современные темы), Баку, изд. М.Э.Расульзаде, 1907, 124 стр**
- 8. Гейдар Гусейнов, « Из истории развития общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века,Баку,изд.АН Аз ССР 1949, 733 стр**
9. Эфендиев М.М., «К вопросу о форме феодальной ренты у государственных крестьян Азербайджана в 50-х гг XIX в», «Известия АН Азербайджанской ССР», 1957, №6, стр. 121-135

2.2. Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivini», 77-ci fond, siyahı 1, iş 95.
2. Qəribov Ə.A., Bəydəmirova B.S., Səməndərov S.S., Mehdiyev N.S., «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin

iqтisadi platformasına dair», «Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri», İqtisadiyyat seriyası, 1998, №4, s. 144-153

3.«Азербайджан» (*газета*), Баку, 1918, 1919, 1920 г.г.

4.«Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) законодательные акты», Баку: «Азербайджан», 1998, 560 с.

5.«Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) парламент стенографический отчет», Баку: «Азернешр», 1998, 992 с.

6.«Вестник правительства Азербайджанской Республики» (*газета*), Баку: 1918, 1919 гг.

7.Гулиев Д.Б. (*под.ред*), «Азербайджанская Республика» (*документы и материалы 1918-1920 гг.*), Баку: «Элм», 1998, 615 стр.

2.3. Ədəbiyyat

1.Q.H.Bünyadov, «Bərpа dövründə Azərbaycanca Sоvet ticarətinin yaranması və inkişafı», Bakı– «Elm», 1971,130 s.

2. S.T.Qəndiliov, S.R.Aslanov, Ə.M.Zeynalov və b. “ XX əsrin siyasi tarixi” (Mühazirə kursu), Bakı, 1991, 412 s.

3. « Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана »,Баку, «Элм», 1977, 358 стр.

4.Мусаев А.Ф, Садыгов М.М., Маггеррамов Р.Б., Салаев Р.А., «Налоги и налогообложения в Азербайджане», Баку, «Элм», 2005, 530 стр.

5.«Народное хозяйство » (Орган Совнархоза, Наркомзема, Наркомфина Азербайджанской ССР), 1920, 11ноября, №8

6. «Экономический Вестник»(Еженедельный орган Высшего Совета АССР), Баку, 1921, №6; 1922, №8, №22; 1923, №4, №9, №13; 1924, №5, №6, №8, №10, №11-12

2.4. Ədəbiyyat siyahısı

1.«Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях, съездов, конференций и пленумов ЦК» (в четырех томах), Баку: «Азернешр», 1986, т. 1 (1920-1937), 676 с.

2.Полянский Н. «Налоговые преступления по УК АССР», «Известия правового факультета Азербайджанского Государственного Университета имени В.И.Ленина», Баку: 1928, т. III.

3.“Бакинский рабочий”. 1928, №.20, №.76, № 131, №250, 1937, №107.

4.Вилят Гулиев (составител), «Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-ые годы XX века)», Баку: «Озал», 2011, 548 с.

5.“Kommunist” qəzeti №38, №91, №151, №188, 1931.

6.«Большая Советская Энциклопедия», (второе издание, под ред. Б.А.Вернадского), М.: «БСЭ», 1956, т. 43., 669 с.



Алы́ев Иса Шцсейн о́ғлу – i.e.d.,
professordur.

8 фярди, 15 коллектив монографийанын, 300-дян чох елми мягаля, тезис, гязет йазыларынын мцяллифидир. Харичи ölkələрдə çoxlu əsərləri çıxıb. Rəhbərliyi ilə çoxsaylı fəlsəfə doktorları və elmlər doktorları müdafiə etmiş həmçinin bir sıra nəşrlərin elmi redaktorudur.

Бейнəlxəлq Sokrat Mükəfatı Laureatıdır.



Səməndərov Seyfəddin Sabir oğlu
- iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
dosentdir.

“İqtisadi tarix” və “İqtisadi fikir tarixi” ixtisasları üzrə mütəxəssisdir. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid iqtisadi tarix və iqtisadi fikir tarixi məsələləri ilə əlaqədar 60-dan yuxarı elmi əsərlərin müəllifidir. Onlardan ikisi fərdi monoqrafiyadır.

